

1
2007

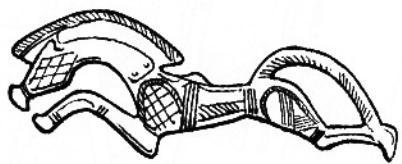
Ресмиәгү саласының зордожының ұнағағасынан.

ПЕРИКЛ

MAX АУГ

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2007

MAX ДҮГ

1
'07

Журнал цәуы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКАÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сәйраг редактор – ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис
Поэззи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы ахсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2007

НОМЫРЫ ИС:

ЦОМАХЪ: 125 АЗЫ

ЦОМАХЪ. Уацмыстәе	6
-------------------	---

АГЬНАТЫ Гәстән. Ныхас мә фыртимә. Элөги	11
---	----

АРСЕН: 135 АЗЫ

ХЪОДЗАТЫ Ахсар. «Фәләә әердз нә дәтты бар...». Уац	67
--	----

МЫРТАЗТЫ БАРИС: 90 АЗЫ

Хъауыраты Дауыр. «Хүрү тынтыл бафтау тын...» Мысинағтәе	95
---	----

ДЗАСОХТЫ МУЗАФЕР: 70 АЗЫ

ДЗАСОХТЫ Музәфер. Уд үәддәр зәронд нә кәнны. Аемдзәвгәтәе	109
--	-----

ДЗИОЙТЫ Дауырбек. Хъәлдзәг хабәрттәе	123
--------------------------------------	-----

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	137
---------------------	-----

УИДӘГТӘЕ

ДЖЫККАЙТЫ Шамил. Бәх. Уац	151
---------------------------	-----

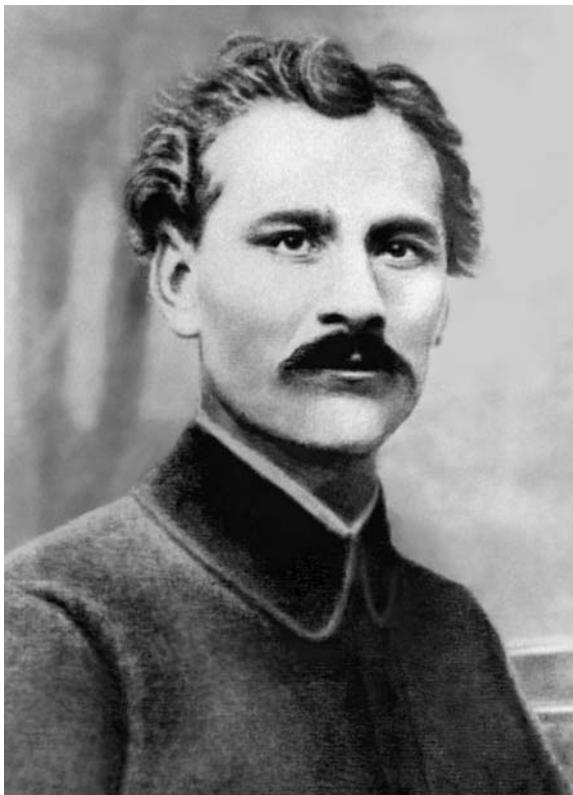
«Ирон газет» фыста	172
--------------------	-----

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ	177
-----------------------	-----

ТАӘФӘРФӘС

Биазырты Къамәрлан	186
--------------------	-----

ЦОМАХЪ: 125 АЗЫ

УАЛДЗЫГОН ФÆНДОН

Кæсын æз нæ хæхтæм,
Нæ урссæр къæдзæхтæм, —
Ныгъулынц цъæх арвы кæмдæр.

Кæсын æз нæ къултæм, —
Кæрдæгхуыз цъæх къултæм, —
Зæлдагау æрттивинынц хуыздæр.

Кæсын æз нæ кæмттæм,
Фæхъусын нæ дæттæм, —
Куы зарынц гъеныр дæр дзæбæх.

Хур хъазы йæ хъаztæй,
Хур тавы йæ каstæй,
Хур уафы йæ тыntæ уæрах.

Мæ зæрдæ нæ райы,
Мæ зæрдæ æхсайы,
Æхсайы гъеныр дæр дæумæ.

Мæхинымæр дзурын,
Зæрдæбыннæй курын:
«Фæзын мæм, мæ уарzon, кæм дæ?..»

Ды мемæ куы уаис,
Мæ фæнд мын æмбарис;
Кæм уаид мæ цинæн кæрон!

Зæгъин уæд æцæгæй,
Æнæмæт хъæлдзæгæй:
«Куыд рæсугъд у уалдзыгон бон!»

Кәссын аэз наэ хәхтәм,
Кәссын аэз наэ кәмттәм,
Мә хъуырмә та ссәуы мә масть.

Зәгъ-ма мын, мә уарzon,
Кәмән әй фәзарон,
Кәмәй фәхәссон мә хъаст?

ФӘНДЫ МӘ МӘН...

Фәнды мә мән, цәмәй наэ Иры
Мәгуыр ләг парды уаг әмбара.
Фәнды мә мән, цәмәй наэ Иры
Ләджы фәллой йә кад ыссара.
Фәнды мә мән, цәмәй наэ Иры
Рәєстдинад адәммә куыд хъара.
Фәнды мә мән, цәмәй наэ Иры
Наэ тых, наэ фәнд, наэ сәр наэ бар уа.

ДОНЫ ЗАРАЕГ

Нәуәгәй та бадын, ахсәрдзән,
Дә разы... Фәкәссын.
Нәуәгәй та хъусын, ахсәрдзән,
Дә рәсугъд, дә диссаг ныхәстәм.
Фәүән дәр цын нал ис, ахсәрдзән,
Дә рәсугъд, дә диссаг аргъауттән.
Цытә-иу фәзарыс, ахсәрдзән,
Цытә-иу фәдзурыс?..
Аәмбарын дә хъәлдзәг ныхәстә,
Сәрдыгон уәлдәфы куы цәуы дә зарәг,
Куы 'рттивы дә пырхәндағ хурмә,
Куы хъазы дә сыгъдәг дон къулыл.
Дә цины ныхәстә, дә уарzon ныхәстә
Мә зәрдәйә 'мбарын. Мә хуылфы
Мә уарзондзинад та ысхъазыд,
Мә уарzon ахсәрдзән.

СУСАЕГ НЫХАС

Куы дын зәгъин мә царды маst,
Мә зәрдә 'мә мә удмарәг, —
Цәф цәргәсү уәззаудәр хъаст,
Цәф сәгуыты зындәр хъарәг;

Куы дын зәгъин мә сусәг хъыг,
Мә тынгдәр мәт, мә къорд фынтә, —
Фыдафхәрды тымбыл цәссыг,
Фыдиунәджы фыдуаг зынта;

Куы дын зәгъин, мә хуры тын,
Әгасәй дәр мә хъуыдыта,
Әдзухәй дәр цәмә бәллын,
Цәуыл ләууынц мә рухс сәннәтә;

Куы дын зәгъин, куы радзуурин,
Үәд бамбарис мә сонт ныхас,
Мә къуызгә дзырд, мә сусәг цин,
Үәд бамбарис мә цәстәнгас...

АЕХСАЕЛЫ АЕМӘ НӘЗЫ

Әрзадысты комы, кәрәдзийә әдәрддзәф, ахсәлы аәмә нәзы. Ахсәлы къулы ләбырдыл ныххәцыд, ныттымбыл, амыг-гаг кодта дәләмә, уәләмә, фәрсырдәм. Цъәх адартта йә цотимә дурты, хуырты 'хсән къулы ләбырдыл. Комән иннә къулыл сау айнәгыл әрзади нәзы бәлас. Йә талатә хъавгә ауагъта айнәджы фәстәты, бамбәхста цә аууоны хуры рухсәй.

Иунаегәй цырагъяу ныддаргъ и нәзы бәлас. Йә хъәд цъәх дардта айнәджы сауы, йә цъәх дарәс, йә цъәх худ әрзәбул ысты фурды сәрмә.

— Цы дә ды та, зәгъгә, — загъта нәзы бәлас ахсәлыйән. Уызынау ныттымбыл дә уым ләбырдыл дә цотимә. Цәмән бәззыс? Иу әвзәр, фыдуынц сидзәргәс дә къубаләй ыстондзән аәмә дә басудздзән суджы 'фсон йә мәгуыр хәдзары.

«Аәмә, цымә, ды та дәхицән цы 'нхъәл дә?»

«Әз?»

«Ды, ды!»

«Әз, табу йәхицән, Хуыңауән цырагъән бәззын... Әз...»

«Бәзз, бәзз», — загъта.

Уалынмә иу зәронд ус аербацыд. Әртыдта әхсәлытә, аргъом әң сқодта. Күйдәртәй бахызти нәзымә дәр. Уый дәр йә бындзарәй фелвәста. Ахаста сә дыууәтү дәр. Нәзы әмә әхсәлы бахус ысты — иу бон аерциди сә рад.

МӘГҮҮР УС

Цъәйы комы Цъәйдоны былыл бадтән әз иу фәэззыгон изәр. Хур аныгүүлди, 'мә уазал дымгә рафәйлидта цъитиыйрдыгәй комрәбынты. Гуылф-гуылф кодта җәугәдон, калдта йә пырх къултыл, әнхъяевзта дуры җәндәтә, уләфыд уазал уләфтәй. Къулты хәрдәй уәләмә къәдзтә-мәдзтә фәндагыл фәңәйци-дис иу мәгүүр ус, фәңәйхаста гуыбыр-гуыбырәй суджы 'ргъом.

Сывәрджен уыд ус, әмә ыын йә гуыбын бамбәрзыны фаг нае кодтой йә бызгъуыртә.

Дымгә-иу рафәйлидта комы нарәгыл әмә-иу райдыдта ләбурын хъәхъяаг къәбылайау усы бызгъуыртәм.

Фәхәссы мәгүүр ус йә суджы 'ргъом, ныттымбыл и суджы 'ргъомы бын, фәңәуы хәрдмә уәззаяу, фәллад әмә хъавгә цыдәй.

Схызти фыщаг фәләүүенмә. Әрләууыд. Әвәццәгән, ныу-уләфыд уынәргъә уләфтәй. Банцой кодта къәй-къулыл. Кәсү дәләмә, комрәбынмә. Ләууы. Ахсы йә уәгъд къухәй йә бызгъуырты зәбултә, әмбәрзы йә гуыбын. Иудзәвгар аләу-уыд. Фәңәуы та дардәр... Фәзынд ма чысыл фәстәдәр иу фәзиләнәй, иннә фәзиләнәй... Фәаууон...

Гъе, мәгүүр хәххон ус, сывәрджен уәвгәйә дәр нае цух кәнис дә суджы 'ргъомәй.

Хъуырдухән кәнү йәхицән Цъәйдон комрәбын. Кәсүнц сәхицән дәләмә хохы цәндтә дәр аегомыгәй наerton гуымиритау.

Гъе, мәгүүр хәххон ус! Царды тохы дә мәгүүры хъәстытә, дә мәгүүры сагъастә кәмә бахъардзысты, кәмә?! Чи дын бамбардзән, цымә, дә царды зынтә, дә зәрдәйы сагъастә?!

КЕТЕВАН

(Драмә «Ос-Бæгъатыр»-æй)

Цы ма кæнон? Мæ мад, мæ фыд, мæ иунæг æфсымæр...
Хæстæг мын нал бazzадис ам уæлæуыл... Иунæг сидзæр...
Гæба, мæ уарzon... Гæба, мæ иунæг уарzon!...

(Кæуы.)

Мæ уарzonдзинадæй цы фæндиægtæ сæвzæрдысты,
Æндæр мын ницыуал уыди хорзæй ацы дунейыл.
Æнхъæлмæ кастæн амондмæ, — ныр фехæлди мæ амонд,
Мæ амонды уидаг сыскъуыттой... Æлгъыст æлдæрттæ!
Цы ма кæнон? Гæба, мæ уарzon, мæ иунæг уарzon!

(Кæуы.)

Фæхæссы мын ныр Къуары дон мæ уарzonы,
Фæхæссы йæ йæ сау уылæнтæй...

(Кæсы Къуары донмæ, стæй æвиппайды.)

Уæ, Къуары дон!
Мæн дæр фæхæсс йæ фæдыл... Чи зоны, кæд, чи зоны...
Мæ иунæг уарzon, næ бафтыыстæм Калакмæ æгасæй,
Кæд бафтиккам ныр мæрдтæй...

(Йæхи аппærста фурдмæ.)

НЫХАС МÆ ФЫРТИМÆ

Элеги

Уырызмæг, демæ ныр цы ныхас кæнын, искуы не 'хсан ахæм ныхас æрцæудзæн, уый əнхъæл никæд уытæн. Ды хъуамæ кæнис мемæ ахæм ныхас, фæлæ цы загъдæуа хъысмæтæн...

O мæ бон, Уырызмæг, ныр цал æмæ цал хатты ахъавытæн фыссынмæ. Бæргæ æрбадын, фæлæ хъуыдытæ дæр æмæ æнгүйлдзтæ дæр бандзыг вæййынц. Нæ, хъуыдытæ næ бандзыг вæййынц! Суйтæ. Элхынцъытæ. Фæивылынц. Эддæг-мидæг ауайынц. Эз — зæххон адæймаг — се 'хсан адзæгъæл вæййын. Цыдæр рæстæг мæхимæ æрцæуын, næ æгъатыр цардмæ æрыздæхын.

Цыдæртæ ныффыстон, Уырызмæг, фæлæ мын ныр куыд зын у фыссын, афтæ никæд. Уадз, зæрдæ цæлхъытæ кæнæд; уадз, ме 'нгүйлдзтæ фыссæнгарз мауал ахсæнт; уадз, мæ буар тæфсæгæй рынчынау ризæд; уадз, цæссыгтæ рустыл судзæнт; уадз, уæлдæф мæ хъуыры æлхынцъ кæнæд, æз уæддæр фыссын. Адæймаг ныйяралт куы суа, уæд ыл йæ цоты цур бирæ хæстæ и.

Уырызмæг, æмæ мæ ды суæгъд кодтاي уыцы хæстæй. Эрмæст ма мын бæззад иу хæс дæ цуры: дæ рухс ном арын. Эмæ фыссын. Йæ зæды хуызæн

фыртәй әвиппайды әнә фыртәй чи аzzад, уыңы әнамонд ләджы ныхас, йә зәрдәйы судзаггаг рис.

Уырызмәг, дә авд әмә ссәздәм азы баңыдтә, усгур ләппу, афтәмәй та дә риуы сывәллоны зәрдә хастай. Әмә уыңы әвзонг, раст әмә сыйғдағ зәрдә нышпирхытә, сау нәмыг әй сау хүнчытә ныккодта, скарста йә. Әмә уәд күйд нә фыссон зынтәй, урс гәххәттыл сау дамгъәтә әнционәй күйд ныхасон?

Сывәллоны зәрдә... Сыйғдағ әмә раст. Әнәхин әмә әнәазым. Әнәфыст урс гәххәтт. Цы дзы ныфғысдән әвирихъау, әгъятыр дуне? Җавәр ахорәнтәй йә сахордзән? Җавәр фәд дзы ныуудзән? Җардвәндаджы тызмәг цалх ыл кәуылты атулдзән?

Үәвгә, Уырызмәг, рәдийын әви нә — нә зонын, фәлә мәм афтә кәссы, цыма адәймаг гуырцәй цы зәрдәйысконд, цы зонд рахәссы, уый афтәмәй баззайы йә царды фәстаг бонтәм. Әви нә цард йәхи нучы ауадзы, йәхи гакк ныл сәвәры әмә йә мах нә бамбарәм, нә йә әнкъарәм, йә иу әртак свәййәм.

Нә, Уырызмәг, ды сывәллонәй цы зәрдә рахастай, уымә бazzадтә. Цымә ды сайын әмә фәливын, хин әмә гадзрахат, мәнгард әмә адәймагән әвзәр ракәнын зыдтай? Үәвгә та нә рәстәг, не 'хсаенад — бирәгъты, хъәддаг сырдты рәстәг әмә әхсәнад. Әмә цыма ды уым иунәг уыдтә, афтә мәм кәссы. Бирәгъ, хъәддаг сырд суай, уый мә нә фәндыйд, фәлә, тызмәг әмә әгъятыр әхсәнады кәй цәрәм, цәмәй уый зонай, уый тыххәй иу әмә дыууә хатты нә дзырдтам. Әмә йә хорз әмбәрстай. Фәлә гуырцәй цы удыхъәд рахастай, уый тыхджындәр разынд, әви йә дәхәдәг нә уагътай ивын?. Нә зонын.

Мад әмә фыдән, цымә, ацы зәххыл сә цотәй зынаргъдәр исты ис? Әмә әрмәст уыдонән цәмән? Суанг цәрәгойтән дәр. Мад әмә фыдән сә фырт давәг, магуса, наркоман, расыггәнаг, худинағгәнәг куы уа, уәddәр ыл къәм абадын нә уадззысты, уәddәр уый сә хурыскаст у. Нә кәстәрты аиппитетә әмә рәдидтытә фәзонәм, фәлә сыл уәddәр нә фәсәттәм.

Уырызмәг, къәм абадын дыл кәд уымән нә уадзын. Нә! Уый тыххәй нә! Әмә уәд дә сау ингәнмә кәстгәйә күйд цәрон? Әвәццәгән... әвәццәгән, наелгоймаг уәвгәйә ме 'нкъарәнтә әгәр суагътон. Зонын әй, йә хъәбуләй әнә

хъәбул чи аzzад, ахәм æз фыщаг нæ дæн. Уæдæ фæстаг дæр нæ дæн, бæргæ, куы уаин, фæлæ цард æгъатыр у. Уæддæр ма мæнæн цот и: дыууæ фырты, мæ царды цæджындæтæ. Фæлæ йæ цалдæр хъæбулæй æнæ хъæбул чи аzzад, йæ хæдзары уазал дымгæ кæмæн зилы, йæ хæдзары йæ аууонимæ чи дзуры, ууыл цы мæгууры бон акодта? Бон-иу куыд æрбарухс Гæздæнты авд æфсымæры мадыл? Йæ хъæбултæ — авд хæххон цæргæсы — йæ хъарм хъæбысæй сæрибарыл тохмæ кæрæдзий фæстæ атахтысты, фæлæ фæстæмæ сæ къонамæ фæндаг нал ссараптой. Сæ бæсты Ирон Мадмæ æрбахастой авд сау гæххæтты. Авд афтид сау ингæны. Авд сау цырты. Авд æфсымæры зæрдæтæ фестадысты авд хърихъуппы æмæ æхсæвæй, бонæй зилинц Ирыстоны сæрмæ, цыма йæ знæгтæй хъахъхъæнынц. Цæгъдынц фæдисы дзæнгæрæг, цæмæй нæ зæххыл хæст мауал æрцæуа.

Лæмæгъдзинад... Цы у уый! Химæ къух сисын, уый лæмæгъдзинад у æви хъæбатырдзинад? Рагæй йыл хъуыды кæнын. Нæ! Мæ сæр æй нæ ахсы. Уырызмæг, цымæ ды та куыд хъуыды кæныс?..

О, ды ма хъуыды кæнын æмæ зæгъынтæн куы уаис, уæд бæргæ. Мæ цуры февзæрдтæ, уæддæр, æвæцæгæн, ницы зæгъис, æрбакæсис мæм, дæ мидбылты фæлмæн баҳудис, дæ уæхсчытæ размæ æрбалхъивæгай кæнис, æмæ зæгъис: «Дæхæдæт куыд хъуыды кæныс, афтæ æз дæр демæ разы дæн».

Дæ хъæлæс... Зонын æй, цалынмæ цæрон, уæдмæ йæ нал фехъусдзынæн. О мæ бон, Уырызмæг, дæ фæлмæн, судонау сыгъдаёт, ирд хъæлæс бамынæг, æнустæм бамыр. Аз мæхи са-йын æмæ дарддæр дæр сайдзынæн, дæ хъæлæс дын хъусын, зæгъгæ. Амæ диссаг! Фехъусын æй. Фæцæуын адæмы æхсæн æмæ мæм сæ дзолгъойы æхсæн ærbайхъусы. Троллейбусы кæнæ автобусы бадын — мæ хъустыл ауайы. Фæцæуын иунæгæй æмæ хъусын дæ ныхас. Аерлæууын, фæйнæрдæм акæсын, фæлæ дæ нæ фененин. Бадын хæдзары, телевизормæ кæсын æмæ дзы ницы уынын, уынын дæу, хъусын дæ хъæлæс.

Сайын, сайын мæхи. Царды æгъатыр æцæгдзинад, нæ дæ бамбæхсæн и, нæ — алидзæн. Адæймагæн йæхицæй йæхи бамбæхсæн и, йæхицæй алидзæн и? Алидзæн ын ис æрмæстдæр иу ранмæ: адæмы фылдæр хай кæм сты, ды кæм дæ, уырдæм. Уый адæймагæн у йæ фæстаг фæндаджы кæрон, æппæты фæстагдæр бынат, æнусон, æдзæм бынат.

Уырызмæг, фыдæй-фыртмæ ирон лæг уымæй хицæн кодта æмæ абор дæр уымæй хицæн кæны, (на фыдæлты хорз миниуджытæ бинтон нæма фесæftyсты, дон куыд асæххæтт кæнай, афтæ на акалдысты) æмæ цыфæнды зын уавæрты дæр йæхи-уыл хæцын фæрæста æмæ ныр дæр фæразы.

...Гыццыл Къоста къæдзæхы былæй фæцæйхауд. Йæ фыд Леуан ын йæ къахæй йæ хæдоны кæрон ацахста, дурмæ йæ нылхъывта. Йæ цуры чи лæууыд, уыдон сывæллоны ауыдтой æмæ йæ системой. Уæд, уыцы цалдæр уысмы, цы хъуыдтытæ ивыл-дысты Леуаны сæрь? Куыд наэ йæм фæлæбурдта? Цыдæр уысм, æмæ, абор Иры цæстом чи у, уый сæрсæфæнæй атахтаид. Фæлæбур æмæ æнахъом сывæллоны дæ хъæбысмæ фелвас, фæлæ уæздан ирон лæгæн ирон æфсарм уыцы бар наэ лæвæрдта.

Алы æхсæнад, алы рæстæгæн дæр ис йæхи æгъдæуттæ. Ныр махæй уыцы æгъдау адард, талынг наэ, фæлæ наэ хъæддаг æгъдау кæсы. Äмæ уым диссагæй ницы ис: рæстæг æмæ æхсæнад æгъдæуттæ сæхи джиппы уадзынц, сасирæй сæ луарынц, сæхи гакк сыл æвæрынц.

О мæ бон, Уырызмæг, æз дын дæ къухыл цал æмæ цал хатты æрхæцыдтæн? Мæ хъæбысмæ дæ цал æмæ цал хатты системон? Мæ риумæ дæ цал æмæ цал хатты нылхъывтон? Гъæйтт-мардзæ устур лæппу уыдтæ, уæддæр-иу дæ æрбахъæбис кодтон...

Дæ гыццыл лæппу дæ уæхскыл йæ сæр æруагъта, йæхи дæм нылхъывта, йæ чысыл зæрдæйи тæпп-тæпп дæ риуыл æмбæлы, йæ буары алы стъæлф дæр дæ буаримæ сиу. Äмæ ды дæ дунейи тækкæ амондджындæр. Уый гæнæн куыд и, æмæ уыцы æгæрон, рæсугъд амонд ма банкъар? Уый дæхицæн ма саккаг кæн, уымæй æнæ хай у, уæд ды æнамонд дæ, уæд ды æлгъыст дæ.

Уырызмæг, ды нæма фæзында, фæлæ фæзында, уый куы базыдтон, уæд дæр амондджын уыдтæн.

Фыццаг хатт дæ федтон арændonы дыккаг уæладзыдджы рудзынгæй. Дæ мад Аллæ дæ уырдыгæй радардта. Ды уыдтæ урс-урсид кæрдæйнаг хъуымасы тыхт. Зынд æрмæстдæр дæ цæстом. Чысыл, армытъæпæныйас цæстом. Фæлæ уый мæнæн цæстом наэ уыд, уый мæнæн уыд хур. Арændonы дыккаг уæладзыдджы рудзынгæй мæнмæ каст хур, йæ хъарм фæлмæн тынтæ æртынæм декабры уазал бон мæ буарыл ивылдысты. Äз уыцы хурмæ кастаин æмæ кастаин, фæлæ тарстæн: куы суазал уай, æмæ мæ

къухы змәлдәй ацамыңтон: мидәмә йә ахәсс. Тарстән, фырцинәй куы скәуон. Әмә мә цәстытә адон сты, рустыл куың әрфәд кодтой, цәмәй уый мачи бағиппайа, уый тыххәй тагъдатагъд иуварс фәзылдән. Цыдтән әмә куыңтон. Мә риуы ивылдысты әнахуыр уәлвонг, рәсугъд әнкъарәнтә. Әз цыдтән, әңгәздинадәй та уәлдәфы тахтән. Хур нә каст, фәлә дуне уыд әнахуыр рухс әмә сыгъдәг, цыфәнды хурбонәй дәр хурдәр әмә ирдәр. Әз уыцы бонәй фәстәмә цәрын райдытон әндәр дунейы. Әз уыцы бонәй фәстәмә уыдтән әндәр адәймаг. Әз дән фыд. Ирон әфсарм мә нә урәдта, уәд, зонгә у әви әнәзонгә, алкәмән дәр дзырдтаин: “Ләппу мын райгуырд!” Әмә та-иу мәхимидағ бахудтән: уый куың зәгъын: “Ләппу мын райгуырд”. Уымән әмә уыцы уысмыты, фырцинәй куың зәгъын хъәуы, уый мә сәр нәма ахста. Райгуыры сылгоймагән. “Ләппу нын райгуырд!” — хъумамә хъәр кодтаин мә хъәләсү дзаг.

Уырызмәг, дә фәзындинә мә цард аивта. Ләг әмә ус дәр бинонтә сты. Фәлә цас бинонтә? Уыдон әеххәст бинонтә нәма сты. Дә хәдзарәй сывәллоны кәуын, сывәллоны цъәхахст, сывәллоны әнәмәт кәл-кәл ма райхъуысәд! Кәуылты әнамондзинад у уый.

Уырызмәг, ды мын бирә цыдәртә базонын кодтай. Фыццаг хъәбулы, абарән кәмән нәй, уыцы уәлвонг әнкъарәнтә. Ноджы Ног азы хәд къәсәрыл. Стырдәр хорзәх ма цы вәййы ацы дунейы! Ды мын базонын кодтай фыды әнкъарәнтә. Ды мын мә уәхсчытыл әрәвәрдтай уәззазу, фәлә әхсызгон, бәрнон уәз — фыды хәс. Ды мын, о мә бон, Уырызмәг, базонын кодтай, а дунейы тәккә стырдәр, тәккә әвирихъаудәр, арс дәр кәмән нә фәразы, астәу дыууә дихы чи кәнен, уыцы зын — хъәбулы зын. Ды мын базонын кодтай, адәймаг йәхимидағ әнәуынәрәй богъ-богъәй куыд фәкәуы, уый. Дә уләфән, дә рәүдҗыты мидхәр-хәрмә дәхәдәг хъус. Цәмәй дә кәуындағ ма стона, уый тыххәй дә дәндәгтә кәрәдзимә нылхъив, дә дәндәгтәй дә былтыл ныххәц, уадз, дудәнт, судзгә рис дә уәнгты ахизәд. Кәд дәхи нал уромыс, уәд дә бинонтәй куың ничи фена, афтә дәхи ваннәмә байс, дон хәлхәләй рауадз әмә дә зәрдәриссан әнкъарәнты рохтә судаз. Кәд хәдзары ничи и, уәд дәхи бар дә: ку, әрмәст хъәрәй нә, сыхәгтә дә куыд нә хъусой, афтә.

Дæ къаммæ бацæуын æмæ...

О мæ бон, Уырызмæг, уыщы цæстытæ... Дæ цæстытæ. Уыщы æнæхин, сыгъдæг ирд цæстытæ, цæхæры стъæлфæнтæ сæ фæхауы. Кæс æмæ сæм кæс, фæлæ сæм мæ бон кæсын нæ вæйы. Цæхgæр фæзил æмæ иуварс дæхи аппар. Ау, уыщы сыгъдæг, æнæхин цæстытæ цæрæнбонтæм батар сты? Ау, никæдуал ракæсдзысты? Уырызмæг, дæ цæстытæм комкоммæ кæсын мæ бон нæ вæйы æмæ сæ мæхи амбæхсын. Цыма мæ дæ цæстæнгасæй бафæрсынмæ фæхъавыс: “Папæ, ацы æвирхъау бæллæх цæмæн æрçыд? Хуыщауæн дæр æмæ адæмæн дæр æвзæрæй цы ракодтон?”

Æмæ дын хъуамæ цы дзуапп радтон æз?

Уырызмæг, бæллæх дæр уый у — æмæ æвзæр никуы никæмæн ракодтай. Ди, сæууон хуры тын, скастæ æмæ фескъуытæ. Цы дзуапп дын радтон? Мæ сæр ницы ахсы. Стæй дын, æппæт зæххы къорийыл цы адæм цæры, уыдон дæр дзуапп нæ ратдзысты. Ди мын бирæ цыдæртæ базонын кодтай, æмæ уыдонæй иу: ис ахæм фарстата, æмæ сын дзуапп нæй.

Уырызмæг, дæ цæхæр сау цæстытæ æрмæст мæнмæ нæ кастыты комкоммæ. О, æвæццæгæн, дзуапп мæнæй агуыртой æмæ агурынц ныр дæр. Уымæн æмæ æз дæ фыд дæн, æз дæ цуры хæсджын дæн. Фæлæ мæ бон ницы у.

Ди нæ куы ныууагътай, уæд, — уæлдайдæр фыццаг бонты, — дæ кæстæр æфсыма० Батрадз æдзухдæр кæуындзаст уыд. Дæ къамтæ — хæдзары цалдæр раны, æмæ сæ куыддæр йæхи иуварс ласта, йæхи сæ амбæхста. Иу рæстæг йæхи нал баурæдта æмæ загъта:

- Уырызмæджы къамтæ- ма исકæм сæвæрут.
- Цæмæн? — диссаг нæм фæкаст йæ ныхас.
- Эппынæдзух дæр мæнмæ кæсы.

Мах дæ мадимæ дойнаг дуртау æдзæмæй лæууыдыстæм. Бадзой-дзой кæн æмæ æрхau. Цалдæр боны фæстæ бафиппайдтон: къамтæ сæ бынаты нал сты. Аллæ загъта:

- Батыхтон сæ æмæ сæ чумæданы сæвæрдтон.

Уырызмæг, дæ къамтæ дын дæ мад батыхта æмæ сæ сæвæрдта. Фæлæ æз та мæ цæстытæн цы кæнон? Зонын æй: æрмæстдæр сын ис иунæг хос æнуустæм сæ куы æрæхgæнон, æрмæстдæр дæ уæд нал уындынаен. Äрмæстдæр мæ уæд нал фæрсдзысты дæ сыгъдæг, ирд, æнæхин цæстытæ: “Цы кодтон, папæ, цæмæн мыл æрçыд ацы бæллæх”

Нæ йæ зонын. Нæ йæ зонын.

Уырызмæг, ды нал дæ, фæлæ дæ цæстытæ — удæтас. Уыцы хъоппæг, сау, сыгъдæг, æнæхин ирд цæстытæ къамæй дæр цæхæр калынц, æрттивынц. Къамæй дæр адæймаджы сæхимæ здахынц, сæ фæлмæн тынтæ зæрдæйыл хауынц, зæрдæйыл узæлынц. Кæд уытæн уый æнхъæл, æмæ уыдон нал æрттивдзысты, цæхæр нал калдзысты, нал худдзысты, сæ фæлмæн тынтæ мыл нал аныдзæвдзысты.

Уырызмæг, мæ царды амондджындæр, рæсугъддæр, æхсыз-гондæр бонтæй иу — арændonмæ дæм нæхимæ рахæссынмæ куы бацыдистæм, уыцы уысмтæ.

Цалдæр уыдистæм: хионтæ, æмбæлттæ. Æддæмæ дæ рахаста медицинон хо. Цæмæндæр комкоммæ æрбацыд мæнмæ æмæ загъта:

— Фырыхъулы хуызæн лæппу дын, — æмæ мæм ноджы хæстæгдæр, куыд дæ райсон, афтæ æрбалæууыд.

Æз дæ райстон. Цыдæр æнахуыр риз ме уæнгты ацыд. Уый уыд цины риз. Цыдæр уысм федзæм дæн. Дæ гыщцил цæстытæй мæм цыдæр джиххуызæй кастæ. Мæ зæнгты тыхы мур нал уыд, цæмæндæр тихалджытæ фестадысты, мæ быны куы æрбацъæл уой, уымæ сæ бирæ нал хъуыд. Мæ цæнгтæ... Мæ хъæбысы уыд, Хуыцау æппæты хуыздæр цы сфæлдиста, уый — хъæбул. Æмæ тарстæн: кæд ыл, куыд æмбæлы, афтæ нæ хæцын, тарстæн: кæд, æцæгдæр, мæ цæнгтæ афтæ сæнæхъару сты, æмæ дунейы хæзнаты хæзнадæры куынæ бауромой. Нæ! Дæуæн æрхауæн нæ уыд: æз дыл хæцыдтæн фидар. Куыд хъуамæ æрхаудаис ды мæ хъæбысæй? Фæлæ уæддæр... Дæ мадыхотæй æви мæ хотæй — чидæр дæ райста. Æмæ æз æхсызгонæй сулæфыдтæн. Уæд дæ медицинон хо мæнмæ цæмæн радта, уый аbon дæр нæ зонын. Кæд, ноггуырды фыщцаг йæ фыдмæ ратт, уый исты амона: фарн, амонд. Æмæ мын, о мæ бон, Уырызмæг, æнамонд куы разындтæ. Кæд мæ бæрæг кодта, йæ ноггуырд сывæллоны йæ хъæбысмæ райсдзæн æви нæ? Цæуылнæ йæ райсдзынæн? Уæдæ ма мæ хъæбысы хуыздæр кæй æрбакæндзынæн? Уæдæ ма мæ зæрдæмæ хуыздæр кæй нылхъивдзынæн? Цоты ад куы нæма æмбæрстон, уæд-иу мæм иуæй-иу ныйтарджыты ныхæстæ сæ хъæбулты тыххæй кæркæ-мæркæ рæсугъд ныхæстæ кастысты. Иу сылгоймаг йæ гыщцил лæппуйæ дзырдта:

— Уйй цыппар килограммы әмә фондз сәдә граммы сыйгъәрин у.

Үәд ыл мәхимидағ қуыддәр бахудтән, фәлә фәстәдәр... Нә! Цотән, сыйгъәрин нә, фәлә дунейыл ахәм ницы ис, уыдон чи баива, уыдонән аргъ нәй.

Уырызмәг, дә әвирхъау хабар нәем куы әрбайхъуист, уәдәй фәстәмә, уәлдайдәр та фыщаг бонты, нәхи хуызән нал уыдыстәм. Стәй ма исқәд нә раздәры гаччы сбадәм, уйй мә нал уырны, стәй йын уәвән дәр нал и. Нә бинонтә раздәры бинонтә нал сты. Къахыр стәм ныр. Әрмәст мах дыл нә фәрыстыстәм. Дә фәстаг бон мә зонгәтәй иу ләг мә цуры әрләууыд. Хәкъуырцәй қуыдта, йә уәхсчытә стъәлфыдысты. Йә кәуын-иу йә хъуыры фәбадт, әмә та-иу йә хъәрзын-уынәргъын-кәуын райхъуист, йә цәссыгтә йә армытъәпәнтәй сәрфта. Цыдәр дзырдта, фәлә йә йә кәуын нә уагъта әви йә бон дзурын нә уыд? Үәддәр әй бамбәрстон:

— Дә ләппүйи бәсты фәлтау мә ләппү куы амардаид.

Мә зонгәйи ныхәстыл фыщаг нә ахъуыды кодтон. Стәй... Стәй сә топдзәфау ныррызтән. Уйй та қуыд? Дә фыртән дә зәрдә қуыд зәгъы мәләт?

Мә зонгә йә кәуын нә урәдта. Әвәццәгән мын мә цәстытыл мә хъуыды бакаст әмә загъта:

— Мә фырт, иунәг фырт, уыңы хъылмайыл фәхәст әмә нын әвддәс азы дәргъы нә туг банизта, — әмә ноджы хъәрдәрәй ныккуыдта. Цы бамбарын ма мын хъуыд: мә зонгә әрмәст дәуыл нә қуыдта, фәлә йәхиуыл, йә хъысмәтыл. Уйй қуыдта йә фыртыл, йә иунәг фыртыл.

Уырызмәг, әлемәй ныйярәг յә үотәй суанг чысыл ىыдәр әвзәр зәгъя, уйй дәр ын тынг зын у. Уйй афтә у, әмә дәхимә дә къух сис. Уйй афтә у, әмә... дәхәдәг дә къубал лыг кән. Уадз әрәнцайәд дә зәрдә. Җәмәй мә зонгә, йә фыртәй қуыд загъта, афтә загътаид, уйй тыххәй йын җәйбәрц маст скодта! Әгәрон маст! Бауромән кәмән нал и, денджызау чи абухы, ахәм әгәрон маст.

Уырызмәг, үәд та нын искуы исты маст куы скодтаис. Әмә нын скодтай. Әгәр, әгәр стыр маст. Әрмәст иунәг хатт. Әстәм июны. Хуыщаубоны. Дыууә мины әртыккәгәм азы.

Сәрдигон ирд сыйғыдағ бол. Зәлдагтын хур. Фәлә махыл арвәй дур әрхауд. Әмә әрмәст нә бинонтыл нә, нә хәстәджытыл, сыйхәгтыл, зонгәтыл, де 'мбаелттыл, де 'мкус-

джытыл, суанг, ләгәй-ләгмә нә чи нә зыдта, уыдоныл дәр.

О мәе бон, Уырызмәт, ды нын әхсәз әмәе сәедз азы дәргъы скодтай әрмәстдәр иунәг масть, фәлә цахәм?! Цалынмә цәрәм, цалынмә нә цәстытәй рухс уынәм, уәдмә зәрдәты хъәдгәмтә нал сәзәбәх уыдзысты. Ды нын скодтай әнусон масть, ды нын дә фәстә ныууагътай әнусон рис.

Рәстәг, дам, хъәдгәмтә дәбәхгәнәг дохтыр у. Чи зоны, фәлә махән нә. Ды не 'хсән куынәуал дә, ууыл ныр цәуы әртә азы, фәлә... Зәрдәйи рис уәддәр не 'нцайы. О, уәддәр цәрәм, кәд ма уый цард у, уәд. Әз дәр әмәе нә бинонтә дәр хъуамә адәмәй нәхи куыд фәиппәрд кәнәм, нәхи сә куыд бамбәхсәм? Әнә адәм цәрән нәй. Әнә адәм чи цәры, уый әлгъыст у. Мыст дәр цәры, әмәе нә ахәм цардәй Хуыцау бахизәд. Әмәе адәмы әхсән дә, уәд, уыдан цы кәнүнц, уый кән. Уәдә хъуамә дә әнкъард зәрдәйи ахәсты бахауой? Әппинәдзүх дәумә кәсой? Дәумә хъусой? Адәм худынц, уәд ды дәр худ. Хъәлдзәг ныхас кәнүнц, уәд ды дәр хъәлдзәг ныхас кән. Кувинәгтә дын дә цурмә ракастой, уәд сә скув.

Әцәгдзинадәй та... Кәйдәримә ныхас кәнис, фәлә... Мидәгәй... мидәгәй дә риуы та... Нә! Зәрдәйә зәрдәмәе ныккасән нәй. Чи зоны, уыцы уысм дәм әрбагуылф кодтой, дә фыртимә баст хъуыдыта, әмәе зәрдә судзы, әмәе зәрдә сүнгәг. Әзургә иу кәнис, хъуыды та бынтон әндәр. Бынтон әндәр әнкъарәнтә абухынц дә риуы. Ды фестадтә дыгуә адәймаджы. Уырыссаг литературағы классиктәй иу дзырдта: «Алы адәймаджы мидәг дәр нә цәры сәдәгай әмәе сәдәгай адәймәгтә. Адәймаг цал къәсәрәй бахизы, уал адәймаджы у».

О мәе бон, Уырызмәт, уыцы хуыцаубон иннәе хуыцаубонтәй ницәмәй хицән кодта. Кодта! Тынг хицән кодта, фәлә йә мах нәма зыдтам. Нә йә зыдтай ды дәр. Әндәр куыд и уый гәнән, әмәе адәймаг... О, куынәе у уыцы әвирихъау ныхас мәе бон зәгъын, әмәе йын әнәе зәгъгә дәр куынәе и. Куыд и уый гәнән, әмәе адәймаг йә мәләтмә тагъд кәна, гәләбүйи хуызән ам уәләрвты тәхә? Уый цы диссаг у? Уый цәмән афтә у? Мәләтмә фәндагыл гауызтә конд цәмән и?

Уырызмәт, ды уыцы райсом дәр иннәе райсомты хуызән тагъд кодтай дә куыстмә, аст сахатыл хъуамә ләууай де 'мбәлтты әмраңхъ. Хәрздаст. Сыгъдәг әмәе итувәрд. Әлвәст.

Уәдәх хъуамә Мидхъуыддәгты министрады патрулон службәйи күсәг цыдәр гәлиртә күйд уа?

Уырызмәг, цымә ды искуы дә күистмә байрајджы кодтай? Цымә искуы ды дә күисти дәхимә дзырд аруагътай? Дә күист та әнцон нә уыд. Хур уа, къәвда уа, сәрд уа, зымәг уа — әдзухдәр әдде, уынджы, фәндаджы был: мацы фыдгәнд, мацы бәлләх, мацы әвзәр хъуыддаг әр҆ауәд. Уый — гъа, фәлә дын зын цы уыд, әңгәт зын, уый, базары кәнә-иу стадионы күи күистат, уәд. Нә, әз дә иу ныхас дәр никәд фехъуистон. Ды дә күисти тыххәй никәд дзырдтай. Дә хъәләс... дә хъәләс дын хъусын. Хъәрдәрәй дзур.

— Уым... уыцы күисти хи... хи цард иуварс уыд. Хи цардән дзы... бынат нә уыд.

Хъусын... хъусын дын дә хъәләс, дә фәлмән хъәләс. Хъәрдәрәй-ма дзур. Уәвгә, дә алы ныхасәй дәр-иу цимә әфсәрмә кодтай.

Уырызмәг, уый цы загътай, мә астәу мын ногәй дыууә дихы цәмән кәнис? Әз әнәуи дәр әфхәрд әмә әлгъыст күи дән. Ды уыцы күистмә күи цыдтә, уәд әз ныхмә нә уытән. Нә фәлә мән дәр фәндыд. Цәуылна дын сәвәрдтон дә фәндагыл исты цәлхдуртә? Цәуылна загътон: «Уыцы күист нә нә хъәуы?»

Цы стыр бәлләх әр҆цыд, уым әз дәр аххосджын дән. Тынг аххосджын! Цы? Дә хъәләс... Дә хъәләс та мәм хъусы. Цы зәгъыс? Уыцы күист мәхәдәг равзәрстон, зәгъыс. Әз ницы аххосджын дән, зәгъыс? Дән! Дән, Уырызмәг! Ай-гъай, ды мәныл, дә фыдыл къәм абадын нә уадзыс. Әндәр аххосджын дән. Тынг аххосджын.

Мән дәр, цы хуыздәр уа, уый фәндыд, бәргә. Кәй фәнды йә цоты әвзәр фәндагыл саразын? Фәлә дын уыцы фәндаг царды, амонды фәндаджы бәсты сау дунемә фәндаг күи разынд. Әртә азы дәргъы ды цыдтә уыцы тугамәст хуыщау-бонмә, бонәй йәм бон хәстәгдәр кодтай, фәлә нә уый ници зыдта. Нә фәлә йыл турысхо дәр никәд фестәм. Әви күи райгуыртә, уәдәй фәстәмә цыдтә уыцы хуыщаубонмә. Кәд дын не Сфәлдисәг, дунемә күи фәзындә, уәд ахәм хъысмәт сныв кодта? Адәймаг, дам, нәма райгуыры, афтә йә цардвән-даг йә ныхыл фыст вәййы. Әрмәст ай Хуыщау йеддәмә кәсисин ници зоны. Әви уыдәттәй нәхи сайәм?.. Нә зонын, нә зонын,

Уырызмәг, мә сәр ницыуал ахсы. Мә хъуыдты ныңдзәгъәл дән, мә хъуыдтә ныссуитә сты, мә зәрдә ныгалиутә, раст әмә зылын кәрәдзийә нал иртасын.

Әмә дын, Уырызмәг, кәд Хуыцау ахәм фәндаг сныв кодта, уәд... уәд Җәмән?.. Мин әмә мин хатты мәхи фарстон әмә ныр дәр фәрсүн: “Җәмән?! Җәмән?! Җәмән?!” Нәй, дзуапп раттын ын мә бон нәеу, стәй йын дзуапп ници ратдзән. Ацы зәххыл цы җәуы, уый әнәнхъәләджы җәуы әви йын цыдәр аххос ис? О, ахуырад зәгъы: алҖәмән дәр аххос ис, әнәнхъәләджы ницы җәуы. АлҖәмән... Әмә ды кәй нал дә, Уырызмәг, уымән цы аххос ис? Җәмән әрцыд уыцы әвирхъау бәлләх?

...Ләппу-иу хаттай сә хәдзармә әнафонты әрбацыд. Мад тыхст. Иу изәр әм дзуры:

— Мә иунәг, мә зәрдә дәм фехсайы, афоныл-ма-иу хәдзармә әрбацу.

— Хорз, хорз, ныртәккә афоныл әрбацәудзынән, —әмә ләппу кәртмә ахызт.

Рацыд фондз минуты, дәс минуты — ләппу нә зыны. Мады зәрдә ныссәххәтт кодта, кәртмә разгъордта әмә әрхауд: ләппу — бәласы цонгыл ауыгъд.

Цы у уый, Хуыцауы арәзт хъуыддаг? Мадәй уыцы изәр уыцы ныхас күнә схаудаид, уәд уыцы әвирхъау бәлләх әрцыдаид? Әви йын уәддәр иу бон әнәрцәугә нә уыд?

Әмә ахәм цаутә минтә әмә минтә. Цәуыл ләууы дуне? Цы у цард? Цы у хъысмәт?

Цымә, цы фәзи уыцы мад? Җәрү ма? Йәхи нә баҳордта? Әмә цы аххосджын у? Йә хъәбулән йә зәрдә хорз кәй загъыта, уый?.. Тарст, йә ләппуыл әнафоны исты куы ’рцәуя, әмә дын уый йә аххос.

Уырызмәг, ды — райсомы сыгъдәг суадон. Уый уый тыххәй нә зәгъын, әмә ды мә ләппу уыдта. Уый тыххәй йә нә зәгъын, әмә, адәймаг нә цуры күнәуул вәййы, уәд нын зәд фесты. Нә! Әцәгдәр, дә удысконд афтә уыди, Хуыцау дә афтәмәй сफәлдыста, раст әмә сыгъдәгудәй. Әмә ахәмтән та кәддәридәр зындәр цәрән вәййы. Раст әмә зылын, сыгъдәг әмә чъизийи әхсән арән нал и, әддәг-мидәг ауадысты. Әвирхъау тызмәг әмә әвирхъау әнәхатыр әхсәнад! Алы рәстәт, алы әхсәнадән дәр — йәхи хъайтарта. Әмә чи сты

мах рæстæджы сæйраг хъайтартæ? Ӕхца! Мулк! Испон! Хицаудзинад! Давджытæ әмæ цæстфæлдахджытæ — нæ рæстæджы сæйраг хъайтартæ.

Дзиңдайы килæ кæнæ цалдæр зæгæлы чи адавта, уыдон ахæстæтты бадынц. Заводтæ әмæ фабрикæтæ, паддзахады испон йæхи чи бакодта, уыдон та районты, горæтты, республикæты, облæстты әмæ паддзахады хицæуттæ сты, әмæ нын сойæвдымдад адæм сойæвдымдад ныхæстæ кæннынц. Хъæздгуытæ әмæ хицауад, хицауад әмæ хъæздгуытæ сиу сты, иу хæдон дæр сын уæрæх у, иу буаргъæд сæ рауад. Ӕмæ адæмы адæмыл нал нымайынц, мах стæм сæ цагъартæ, мах сын стæм кусæг тых. Сæ иу газеты фыста, зæгъæг, уыдонæн хъæздыгдзинад Хуыцауæй лæвæрд у. Федтай? Ӕвæццæгæн сæ уымæ дæр бирæ нал хъæуы, әмæ тагъд сæхи хондзысты Хуыцауы минæвæрттæ. Ӕмæ сын хъуамæ табу кæнæм, хъуамæ-иу нæ зонгуытыл сæ цуры æрхайæм, зæдтæм кувæгау сæм кувæм. Сæхимæ гæсгæ уыдон сты æппæты растдæр әмæ сыгъдæгдæр адæм.

Ӕви, Уырызмæг, æз рæдийын? Кæд æз, мыййаг, ивгъуыд царды минæвар, мæ уидæгтæ — уым, әмæ ног дуг раст нæ бамбærстон, мæхи дзы не ссардтон әмæ афтæ уымæн дзурын? Нæ! Алцыдæр хорз бамбærстон әмæ зонын. Ӕмæ мын уымæн зын у. Куырм нæ дæн әмæ мæхи куырм куыд скæнон. Цæмæй мацы хъусон, уый тыххæй мæ хъусты къæрмæджытæ куыд бакæнон? Ахæм æбуалгъ рæстæг цæрæм, әмæ удæгæстæй бирæтæ, чи амард, уыдонмæ хæлæг кæннынц. Фервæзтысты сæ хъизæмæрттæй, ницуал уынынц, ницуал хъусынц, æлгъаг, æнак-кæг дугæй фæхицæн сты, зæгъæг.

Адæм, хуымæтæг адæм, кусæг адæм, ницæуылуал æууæн-дынц. Фыццаджыдæр, хицауадыл. Уымæн әмæ фыццаг стигъ-джытæ, фыццаг давджытæ, фыццаг цæстфæлдахджытæ уыдон сты. Ӕмæ дзы цалы æрцахстой? Ӕмæ халон халоны цæст къахы? Фарн әмæ сæм уды сыгъдæгдзинад дард кæцæйдæр зынынц. Цæмæ æрхаудыстæм, цæ? Центрон телеуынæны равдысты иу æрыгон, æдзæстом, йæхæдæг дæр æй загъта, æхцайы тыххæй цыфæнды чъизи ми дæр чи ракæндзæн, иу ахæм лæппу дзырдта. Цæвиттон, фæдзырдта йæм иу хъæздыг лæг: юбилей кæнæ әмæ йæ уый куы амонид. Ӕхцайыл ма тыхсæд. Ӕмæ банихас кодтой: уыцы “уæззау” әмæ “зын” куыстæн ын ба-фиддзæн авд мины әмæ ’рдæг... доллæртæй. Юбилеймæ хуынд

әрцыдысты Уәрәсейы зынгәдәр адәймәгтә әмә зынгәдәр артисттә. Ай-гъай, уыдан дәр арфәйи зарджытә ләвар нә зарыдысты, къәркъәргәнаг евротә әмә долләртыл, уырыс-саг әхшатыл ма чи әввәрсы. Юбилияр та уыд... хъәздыг ләджы куыдз. Сызгъәрин къәләтджыны бадт әмә-иу рәстәгәй-рәстәгмә адәмән йә сәрәй зына-нәзына акуывта. Афынаәй-иу, рәдзә-мәдзә кодта. О, ңәмә әрхаудыстәм, ңә?! Удварны хъәстә нәм нал ис, әви уый цы хабар у?! Нә, Уырызмәг, әз әппәт адәмы иу джиппы нә уадзын, уымән уәвән дәр нәй, уымән әмә уый афтә нәу. Бәлләх уый у, әмә, ахәм чъизи әмә әлгъаг рәстәг раст әмә сыгъдәгүд адәм иуварс аззайынц. Куыд ңәрой? Цы фәуой? Хуыщау дәр, дам, йәхимә сыгъдәгүдтү исы. Уый дәу тыххәй, Уырызмәг, ңал әмә ңалай фехъуистон:

— Сыгъдәгүд рантыст әмә йә Хуыщау йәхимә айста.

Әмә сыгъдәгүдтә куынәуал уой, уәд хъуамә зәхх цъаммар әмә әлгъаг, давдҗыты әмә ңәстфәлдахджыты әвджид бazzай? Ау, ацы зәххыл сыгъдәгүдтән бынат нәй? Әмә уәд уый куыд раст у?

Адәм нын ныфсытә әвәрдтой әмә әвәрынц:

— Уәхи әғәр ма 'фхәрут. Уый Хуыщауы арәзт хъуыддаг уыд, әмә Хуыщауы ныхмә дзурән нәй.

Хуыщауы арәзт хъуыддаг.. Әмә кәд Хуыщау ис, уәд ңәмән әруагъта ахәм әнәраст хъуыддаг? Ңәмән әруагъта ахәм әвирхъау бәлләх? Кәд Хуыщау ис, әмә алцыдәр уымәй аразгә у, уәд рәстдзинад әмә адәмтү әхсән әфсымәрдзинад ңәуылнә ис? Ңәмән ис уәд чъизи әмә әвзәрдзинадән зәххыл бынат? Кәд Хуыщау ис, уәд рәстдзинад афтә зын арән ңәмән у? Рәстдзинадә фәндаг — тәккә гуыргъахъдәр, тәккә бырын-цъагдәр, тәккә зындәр. Әмә ңәмән? Хаттай мәм афтә фәкәсү, Уырызмәг, цыма зәххыл рәсугъд әмә сыгъдәгдзинадәй чъизи әмә әвзәрдзинад фылдәр ис. Зонын әй, рәди-йын, фәлә хаттай ахәм хъуыдты ахәсты баҳауын. Нә! Нәй, Уырызмәг, цыфәндү куы уа, уәддәр цард ләууы рәсугъд әмә сыгъдәгдзинадыл, йә астәумагъз та — рәстдзинад.

Уырызмәг, арвы әрттывдау фәзындтә әмә нын әвиппайды фәтар дә. Дә рәсугъд, сыгъдәг уд уәләрвтәм атахт. Нә! Ам дә, немә дә, нә цуры дә. О, сайын, сайын мәхи, фәлә ма әндәр цы мә бон у. Немә дә дә къамты, дә дзаумәтты,

газетты фыстыты, немә дә нә хъуыдты. Дә некролог: де 'мбәлттә әмә де 'мкусджыты фәстаг ныхас. Ды йә нал бакәс-дзынә, мәнән әй ныууагътай. Куыд тагъд кастә! Чиныг дә зәрдәмә фәңыд, роман уа, уацау уа, уәд-иу дыууә-әртә әхсәвү фәстә фәстаг сый бафәлдәхтәй. Ныр уыцы некролог, сау бәзджын фәлгәтү маҳән кәсинаң фәци. Әртә әмә әртиссәдз рәенхъы. Дә къам... цыдәр худәндзаст әмә уыцы иу рәстәг цыдәр сагъәссаг җәстүтәй кәсис. Нә, худәндзаст нә дә. Уыцы рәенхъытә — судзгә әхсидәвтә, хъамайы цыргъ фындыз рәехүистытә.

“Нал ис не 'хсән нә зынаргъ, уарzon, зәрдәйә дәр әмә уындәй дәр, уаг әмә әгъдауәй дәр йә бирәе хәләрттән бафәзминаң чи уыд, уыцы бәллиццаг әмгар, әмбал әмә әмкусәг Агънаты Уырызмәг.

Әвирхъау, әнәнхъәләдҗы бәлләхы хабар җеваст айхъуыст, Уырызмәдҗы әмә йын йә бинонты чи зыдта, республикәйи уыцы җәрдҗытыл. Әнамонд, әбуалгъ хабарәй ныррызтысты адәмы зәрдәтә. Әмгаруарзаг, хуыматәг, хиуылхәцгә, хистәртән уарzon кәстәр, ахәмәй Уырызмәг йәхи базонын кодта хәстәдҗытән, хиуәттән, сыхәгтән әмә, кәимә куыста, уыцы коллективән.

«Әвәццәгән әмә бәрзонд уәләрвтыл бадәг Хуыцауы афтә бафәндыйд, — йә фәстаг фәндарасты бон дзырдта мыг-гаджы хистәртәй иу. — Әмә кәд афтә у, уәд нын әй ныххатыр кән, Уырызмәг. Бесләйнаг сау зәххы мәр дын пакъуыйау фәлмән фестәд. Рухсаг у, Уырызмәг, мәрдтибәстү дзәнәт — дә хай. Мах дә никәд ферох кәндзыстым.

Амбәлттә әмә әмкусджытә».

О, уыцы хуыцаубон! Искәмән хуыцаубон цин әмә амонды бон у, маҳән та нә зәрдәты җәрәнбонтәм судзагтаг рис ныу-угъята, нә зәрдәты тугәрхәмттәй бazzад. Сау Хуыцаубон!

Уыцы райсом нә чи раздәр сыйстад, уый нал хъуыды кәнүин, Уырызмәг. О, мә зәрдил әрләууыд. Әз бадтән диваныл. Ды дәхи әхсынмә раңајыцьтә. Әз дын сыйстадтән, ды мын мә къух райстай, растдәр зәгъгәйә та, мә къух мын әртъәпп кодтай.

— Райсомы зәдты хорзәх дә уәд, — загътон әз әмә диваныл мәхи әруагътон, телевизор скусын кодтон. Ды ваннәмә бацаидтә.

Уыцы райсом уыд, ахсәз әмәе сәедз азы дәргъы дыл цы райсомтә скодта, уыдонәй иу. Әппындәр сәе ницәмәй хицән кодта. Уый — әддаг бакастәй. Әңгәздинадәй та, Уырызмәг, уый уыд дә царды фәстаг райсом. Уәд ма дыл хур фәстаг хатт скаст, йә зәлдаг тынты узәлд ма дә ногдаст рустыл, дә цәсгомыл фәстаг хатт банкъардтай, сәрдигон хуры фәлмән рухс тынтә ма дә фәстаг хатт рәвдиңтой, бәләстү цъәх сыйф-тәртү сусәг сусу-бусу ма дә хъустыл фәстаг хатт ауд. Цәрынәй цы зәххыл нә бафсәстә, ууыл кодтай фәстаг къаҳдзәфтә. Уыцы хуыщаубон дә царды алцыдәр уыд фәстаг хатт. Цымә, ницы фын федтай?! Цымә, дә ницы къуылымпыш кодта, охх, ацы бон мәе къах нә күистмә нә хәссы, ацы бон күистмә күинә аңауин, зәгъгә? Цыдәр дызәрдышы жы хъуыдитә дәм не 'взәрд? Ау, дунейыл ахәм тых нә уыд, уыцы раст, сыйғыдәгүл ләппүйи йә мәләтү фәндагәй чи раздәхтаид? Әмә кәд дунейыл ахәм тых нә уыд, уәд уый күид раст у?

О мә бон, Уырызмәг, уыцы әвирхъау тәрхон дын чи рахаста? Нә Дунесфәлдисәг? Әмә кәд уый уыд, уәд цәмән? Ди куы райгуырдә, уәдәй дә фәстаг боны онг мәлдышыджы тәригъәдү дәр куы никәд баңыдтә. Футболәй хъазгәйә-иу дә къәхты бын кәрдәг куы фәци, уәд уый дәр дә зәрдәмә куы хастай.

Уырызмәг, афтә куы фәзәгъынц, ныййарәдҗы зәрдә ал-цыдәр раздәр банкъары. Уәд аэз дәр әмәе дә мад Аллаә дәр раздәр күид ницы банкъардтам... Уәд та чысыл, чысыл цыдәр. Нә! Әвәцәгән, уыцы бон мәе риуы зәрдәйи бәсты дойнаг дур хастон, әмәе ницы әнкъардта, ницы хатыдта, әндәр фәди-сы дзәнгәрәг цәуылна цагъта? Әви нә Хуыщау сайдта...

Фынта... Уыдон, дам, рагацауы фәдисонтә сты. Уәд аэз дәр әмәе дә мад дәр раздәр күид ницы фынта федтам? Әбуалғ бәлләх куы әрцид, уәд уый фәстә мәе фынты агуырдтон, лыстәг сасирәй сәе луәрстон: уәд та дзы кәд чысыл цәуылдаәр андзәвин, цыдәр мын дзы гуырысхойи хос куы фәуаид, фәләе ницы. Цима мын уый цы раттаид, цима нын уый дәу фәстәмәе раздәхтаид. Мәе фынта ей иу дәр мәе зәрдыл нә бадардтон, әви фын нә федтон — нә зонын. Ди күинәуал дә, уыйфәстә мә алы фын дәр куы рахәссин, куы йә бахъуыды кәнин, ууыл бәргә фәархайын, фәлә... Бирәе фынта царды кәй әрцәуынц, әңгәдәр рагацауы фәдисонтә кәй сты, уый зонын.

Уырызмәг, хъуыды ма кәнис дә нана — мә мады? Йә син асаст. Цышпарыссәдз азы чысыл хъуаг кәуыл цәуы, ахәм кары сылгоймагән сины саст тынг зын дзәбәхгәнән у. Хуыздәр дохтырты йәм бәргә әрбахуытам, фәлә сә иуәй дәр ныфсы ныхас наә фехъуыстам. Хуыщауы хорзәх ай кәд уа, уәд... фәлә...

Цард диссаг у, әнахуыр диссаг. Сүйтә. Мә мад әмә мә фыдән сә сынтәджыты әхсән дыууә метры дәр наә уыд. Әхсәвү мә фыд базмәлыд, схуыфыд. Мә мад сыйстад, цы кәнис, зәгъгә, йәм акъаҳдзәф кодта әмә фәбырыд, йә син фәсаст.

Цы у уый? Ацы зәххыл цы цәуы, уыдан Хуыщауы араэст сты әви әнәнхъәләджы цәуынц? Аххос сын ис әви наә? Мә фыд куынә схуыфыдаид, уәд мә мадән йә син асастаид? Фыд куы схуыфыд, уәд уыңы рәестәг мә мад фынәй куы уыдаид, уәд та? Кәнәе йә фехъуыста, фәлә сыйстынмә базивәг кодта, ие йә ницәмә әрдартта, уәд та? Иу әмә дыууә схуыфы йә фыны? Цәмән фестад мә мад? Йә фыдбылызын?

Дохтыртә нын загътой:

— Уә мадән рынчындоны ницы хос и.

Әмәе йә мах наәхимә раластам. Уәддәр та горәетә фатеры уавәртә - хуыздәр, хос, дохтырхъуаг наә уыдзән. Иу уат суәгъд кодтам. Иу сынтәгыл мә мад хуыссыд, иннәуыл әз: исты йә куы бахъәуа, истәуыл куы батыхса, уәд уадз әмә йә цуры уон. Әмә әрмәст уый тыххәй наә хуыссыдән йә цуры: әз йә разы кәй дән, уый ийн уыд ныфсы хос. Стәй дә мадәй хуыздәр хууамә кәмән баләггад кәнай?

Мә мад суанг мә хоты дәр йәхимә бавналын наә уагъта. Фезмәлүн, разилүн, схәңүн ыл хъәуы, уәд-иу йә цуры куынә уыдтән, уәддәр-иу мәм фәдзыртта:

— Ды мә наә риссын кәнис, ды мыл фәлмән схәңүс.

Әвнәлтон әм хъавгә, фәлмән, фәлә йәм наә иннә бинонтә дәр афтә әвнәлтой, уәддәр цәмәндәр агуыртта мән. Йә син асаст, уый ийн мах дәр әмә дохтыртә дәр наә хъәр кодтам. Дә зәңг фелвәст, цыдәр рәестәг бабыхс, адзәбәх уыдзән. Әмә-иу ын әз дәр афтә куы дзыртон, уәд зәрдә та сонт гуыпп-гуыпп кодта. Зонгә-зонын мә мады сайдтон, фәлә мын хуыздәр гәнән наә уыд. Мә гыщыл мад никәд ницы загъта, фәлә алцыдәр зыдта, әнкъардта.

Иу әхсәв йә сынтәджы фестъәлфыд, хәрдмә фәхаяуд. Әз мә хуыссәнәй рагәпп кодтон.

— Цы кәнис?!

Уый тыхуләфт кодта, йә ныхы хид асәрфта, стәй загъта:

— Фын федтон. — Әмә радзырдта: фылдәр фынты куыд вәййы, афтә, цыдәр әнахуыр дуне, цыдәр әнахуыр бынат. Цалдәр ләджы иуварс ләууыдысты әмә цауылдәр ныхас кодтой. Сә иуы мә мад базыдта: уый уыд йә фыдыфсымәр Бибо. Ләгтә иу рәстәг мә мадмә разылдысты әмә Бибомә дзурынц:

— Уәртә уый ардәм ракән.

Хорз, тынг хорз сын фехъуиста мә мад сә ныхас. Уый цыдәр хүймәтәджы ныхас нае уыд, фәлә хъәддых, цима Бибайән бардзырд ләвәрдтой, афтә. Мә мад — сылгоймаг, әмә нәлгоймәгтәм цас къәйныххәй уыд йә бон дзурын, фәлә сын уәддәр загъта:

— Әмә мә кәдәм кәнүт, зәңг мыл куынә и.

Йә ныхас ын ницәмә әрдартой. Бибо йәм комкоммә әрбакәйцид, әмә мә мад бамбәрста: йә фыдыфсымәр әй әнәкәнгә нае ныуудздзән, ләгты ныхас ын әнә сәххәстгәнгә нае. Әмә фестъәлфыд, фесхъиудта.

Мады ныхәстәм мә буары уазал риз ацыд, цима мыл их-дон әрбакалдәуыд. Мән фәндиц мә мады мә хъәбысы әрбакәнын, фәлә мәхиуыл ныххәцыдтән әмә барәй куыдфәндыхуызәй загътон:

— Фынтаң фылдәр та адәймаг цы уыны. Цы сты фынта? Ници. Мәнә-ма әхсырај ахуыпп кән.

Мад әхсырај ахуыпп кодта әмә әрхуыссыд. Әз дәр мәхи әруагытон. Фәлә мәм хуыссәг әмгәрон нал әрцид. Мә зәрдәйи арфы кәмдәр бамбәрстон: мә мадән ма ацы дунейи бazzад нымад бонтә, цасдәр рәстәг ма, әмә йә нал фенdziнән, йә хъәләс ын нал фехъусдзынән, йә фәлмән, әрмәстдәр мадән цы уарzon ңастытә и, уыдан мыл нал ахәсдзән, мә мад нае тагъд ныуудздзән.

Уый размә мәхәдәт дәр федтон фын, фәлә йә иуән дәр нае загътон. Мә фыны мә мадән сарәзтон чысыл рәсугъд хәдзар. Әмә уәд дәр мә зәрдә фәкъәпп кодта. Уый хүймәтәджы фын нае уыд. Мә мадән ңәхи фыны фәстә мә зәрдә бынтондәр ницәуылуал хәцыд. Къулы 'рдәм азылдтән әмә әнәуынәрәй куыдтон. Тагъд мә мадәй әнә мад фәуыдзынән, куыд нае фәрисса, афтә йәм хъавгә нал бавналдзынән, фәсте йын йә дәләрмтты мә къухтә нал бакәндзынән әмә йыл

сабыргай хәрдмә нал схәцдзынән, йә дыууә базы йын йә фәсонты фәстә нал сәвәрдзынән әмә мыл наә гыццыл, наә сабыр, наә фәлмән мад йә уәздан, уарзәгой цәстытә нал ахәсдән, йә цәстәнгасәй мын, бузныг, мә кәстәр ләппу, зәгъгә, нал зәгъдән.

Фәцәуы, фәцәуы наә гыццыл, уәздан, фәлмән мад йе 'нусон бинатмә әмә йын дунейыл мә бон баххуыс ницәмәй у.

Мад куыд афынәй, уымән ницы базыдтон. Махәй, наә бинонтай, рынчынфәрсәг нәм чи әрбаңауы, уыдонәй, дохтыртәй — наә мадән йә син саст кәй у, уыцы ныхас йә цуры никуы никәмәй схауд. Уәд йә фыны, мә син саст у, зәгъгә, цәмән загъта? О, әнкъардта йә, фәлә йә афтә бәлвырд цәмәй базыдта?

Уырызмәг, мә мад, дәүән та дә Нанайы нәхимә куы сластам, уәд, уәлдайдәр та фәстагмә, наә бинонтә — ме 'фсымәртә, мә хотә, наә чындзытә — фылдәр уыдысты махмә. Бирә цәрәнбон ын нал и, уый куы бамбәрстам, уәд скарстам: наә фыд Әмзоры дәр сласәм, уадз, кәрәдзийы фенәнт, наә мад йә фәстаг бонтә наә фыдимә арвита. Әмзор наә куымдта, фәлә йә фәстагмә куыддәртәй сразу кодтам. Хуыссыд, аэз цы сыйнәгүл хуыссыдтән, ууыл.

Мә мад, дә Нана ма ахаста цалдәр боны. Цыма йә мәләт зыдта, чи зоны, әңгәдәр әй зыдта, әмә әхсәвы йәхи ныннайын кодта, йә дзыккутә ын ныффастой, йә сәрүл ног сәрбәттән бабәттын кодта. Әз-иу әм алы райсом дәр куистмә аңауыны агъоммә баудатән: куыд у, куыд уләфы, куыд фынәй кәнә?..

Уыцы райсом дәр әм баңыдтән. Мә фыд, цәмәй фәздәг ма цәуа, фәздәг наә мады ма хыыгдара, уый тыххәй — тамако дымәг ләг — афтид лулә пъәртт-пъәртт кодта, тамако дымынәй йәхи сайдта.

Наә мад хуыссыд күулы 'рдәм, аэз әм әргүүбыр дән: куыд уләфы? Әмә... әмә фәстәмә мәхи аппәрстон, уатәй разгъордон.

— Чындз... Чындз...

“Чындз”, — афтә хуыдта наә фыдымад наә мады. Афтә йә хуыдтой хәстәдҗытә, сыхәттә, афтә йә хуыдтой суанг йә чындзытә дәр. Наә мад йә царды фәстаг сахатмә чындзәй бazzад, чындзәй мәрдтәм баыд.

Нæ бинонтæ — æфсымæræй, хойæ, чындызæй, рынчынфæрсæгæй — чидæриддæр нæм уыд, уыдон уатмæ базгъордтой. Æмæ уатæй раивылд удаист цъæхахст, удаист кæуын. Нæ фыд Æмзор, уæйыджы хуызæн сæвджынтæ, бæрзонд, азтæ сæ уæззау уæз кæуыл æруагътой æмæ йæ хуыссæны дæр тыххæй чи рабады, лæдзæджы æнцæйтты тыххæй чи рацæйцæуы, уый, диссаг, æваст сынтæгæй, цима æвддæсаздзыд лæппу у, афтæ рагæпп кодта, ие 'мбæрц æмраст слæууыд æмæ æрвнæрæгай йæ хъæлæс райхъуыст:

— Мачиуал уæ скæуæд!

Мах цавддуртау фестæм. Уый та куыд? Æмзор, хъæрзгæ, сынтæгыл йæхи æруагъта, йæ риуæй цыдæр æнахуыр тыхджын уынæргъын райхъуыст, йæ цæстытæ доны разылдысты, стæй сæ дынджыр æнгуылдзы ныхыйас цæстысыгтæ пъолмæ æргæр-гæр кодтой, йæ хъæлæс æрхæцыд, афтæмæй загъта:

— Кæд ма... Кæд ма йæ уд йæ мидæг и, уæд ын... уæд ын уæ кæуын зын уыдзæн.

Ныфс. Ныфс никæд мæлы! Кæд мæлы, уæд та æрмæстдæр адæймагимæ. Чи уаты бazzад, чи æддæмæ рапхызт, фæлæ хъæрæй ничиуал скуыдта, æрмæстдæр сусæгæй, Æмзор куыд ницы фехъуса, афтæ.

Цал минуты рацыд, чи зоны: Æмзор базмæлыд, сынтæгæй систыныл афæлвæрдта, фæлæ йæ бон нæ уыд, æмæ мах йæ дæлæрмтты бацыдыстæм, схæцыдыстæм ыл; слæууыд, дуарырдæм ракаст æмæ загъта:

— Ныр... ныр ыл ныккæут, — æмæ йæхæдæг хъæрæй, богъ-богъæй, æнæфсæрмæй ныккуыдта, йæ цæссыгтæ стыр æртæхтæй згъæлдысты, пъол сæ сай хъулæттæ кодта. Мах ыл хæцыдыстæм, афтæмæй нæ мады цурмæ бацыд, æргуыбыр æм, йæ ризгæ армытæпæн ын цалдæр хатты йæ ныхыл ахаста æмæ загъта:

— Рухсаг у, Чендзе. Рухсаг у, Чендзе.

Мах нæ фыды залмæ рапхуыттам. Диваныл йæхи æруагъта, азтæй фæллад, кæддæры домбай цæнгтæ йæ зæнгтыл æрхauдысты, йæ сæр бынмæ æркъул, цима йæ хуыссæг ахсы. Диссаг! Æз диваныл бадтæн бынтон æндæр адæймаджы фарсмæ, цалдæр минутмæ аивта. О, уый уыд зæронд лæг, азтæн чи быхсы? Фæлæ уæддæр — сæвджын, бæрzonд, фæтæнуæхск, фæтæнриу. Йæхæдæг йæ царды хабæрттæ дзураг нæ уыд, фæлæ уæддæр хъуысыдысты. Йæ хъару, йæ тыхыл куы уыд, уæд-иу,

бричкәйи къорыпп нартхорәй йедзаг әмә, бәхтән разилән нәй, зәгъгә, уәд-иу бричкәйил фәсте схәңцид әмә-иу әй иуварс байста. Хъәуы хәдзар куы арәстам, уәд әй цалдәр хатты мәхәдәг федтон: дәргъәй-дәргъмә хъайваны кәронылы-иу схәңцид әмә-иу әй иуварс арәвәрдта. Әмә ныр әвиппайды уыцы сәвдҗынта ләгәй ницуал аззад: атад, ампылд, бынтондәр ныгтубыр, дзор-дзор кәнү, йәхиуыл нал хәңци, хъәләс къәзы, архәңци. Йә цәстытә пъоләй хәрдмә нае исы, фәлә куы фәзыныңц, уәд.. Цәстытә дәр фендәрхуызон сты: әгъуыз, цима сыл мигъ ныббадт, цима сә кәсын нае фәнды.

Фыд йә сәрыл схәңцид әмә хъәрзгә загъта:

— Иу арахъхъ мын рахәссут.

Нә фыд афтә раджы, афтә раджы нае, фәлә сихорәй раздәр арахъхъ никәд банизта, фәлә ныр... Мә хотәй йын чидәр арахъхъ рахаста. Гыццыл агуывзәйи нае — нае мад-иу ын хәррин афон цы агуывзәйи раугъята тигъджын, дыууәсәдә граммы кәм цәуы, ахәм агуывзәйи. Йә къухтә бынтондәр сәнәхъару сты, ризтысты, агуывзәйил дыууә къухәй архәңцид, махыл йә әгъуыз цәстытә ахаста әмә загъта:

— Хуыцау, ды нае сфаелдыстай, алцыдәр дәүәй аразгә у әмә нае дә хорзәх уәд. Ам ма бинонтә ис, кәстәртә, әмә сын цардамонд саккаг кән. Ченде, ды нал дә әмә рухсаг у, дзәнәтә — дә бынат, дә кәстәртил цардаудән кән, — әмә арахъхъ сабыргай, хуыпгай банизта.

— Исты ацаход.

— Ницы мә хъәуы.

— Уәд та уал дәхи аруадз.

— Мәхи аруадззынән, — әмә диваныл әд дзаумәттә архуыссыд.

Нә мады амарды фәстә Әмзор дәр йәхиуыл нал схәңцид, бынтондәр архайд. Аз әмә дыууә мәйи фәстә уый дәр йе 'цәг дунемә ацыд. Кәд, ацәгдәр, ацәг Дуне уым и, әмә йә маҳ нае зонәм.

Уырызмәг, мад әмә фыд, ацы дунемә дә чи рафәлдыста, цард дын чи радта, йә комы комдзәгтәй дә чи фәхаста, дәу цәрайә чи цард, уыдан зынаргъ куыд не сты? Уыдан куынәуал вәййыңц, уәд нае царды иу хай аскъуыны. Чи дын ратдзән йә мады? Йә фыды? Чи дын сә баивдзән? Чи дын скәндзән ный-йардҗыты ад?

Цыдәр, цыдәр әвирхъау бәлләх ныл рацыд әмә нә бинонтә кәрәдзийи фәстә акалдысты. Әхсәз әфсымәры уыдыстәм әмә нә әртә нал и, зәронды бонмә сә иу дәр нә акард. Сә иуән фыццаг йә бинойнаг, стәй та йә фындаес әмә ссәдзаздзыд фырт әвиппайды амард. Цы кодтам уыйбәрц Хуыщауән? Чи мын нал и, уыңы әфсымәрты номәй ма-иу ныр кәмә бадзурон? Сә сау цыртытәм?..

Мә фыды мад Хъариан, Хъаратәй уыд йә мыггаг әмә йә Хъариан хуыдтой, йә ном — Сәна, әмә уыйничи зыдта, суанг, чи зоны, йәхицәй дәр байрох. Хъариан фондзыссәдз азәй фылдәр фәцард, әз дәр ма йә әрәййәфтон: фараст-дәс азы мыл цыд. Зәронд ус куы амард, уәд цәмәндәр скъәтмә ба-цидтән әмә уым сусәгәй куыдтон.

Нә бинонты иу хай кәрәдзийи фәстә ацыдысты. Әмә уәдмә Хъарианыл никәд хъуыды кодтон. Фәлә уыдоны фәстә, Уырызмәг, уәлдайдәр та дә фәстә... Әгәр... Әгәрдәр ма йә әрхъуыды кәнүн. Мардәй амондджын нәй, кәй фәнды мәлүн? Фондзыссәдзаздзыд дәр ие 'взонг зәрдә ахәссы. Фәлә амондджын мард уый у, әмә йә фәстә бинонтә, къабәзтә әнәфыдбылыз, әнәзиан куы вәййынц. Әмә махән ахәм уыд Хъариан. Йә амарды фәстә нә хәдзарај авд әмә дыууиссәдз азы дәргъы кәуын нә райхъуист. Уыңы гуыбыр, фәлә нуарәй дәр әмә удыскондәй дәр хъәдых урссәр тәнтъихәг зәронд ус нә фәхъахъхъәдта авд әмә дыууиссәдз азы дәргъы, авд әмә дыууиссәдз азы йәхимә нә бинонтәй хәстәг никәй баугъята, стәй, әвәеццәгән, бафәллад, сәнәхъару әмә йә бон мах хъахъхъәнин нал уыд. Йе та иунәгәй сфаелмәңид, йә бинонтә йә зәрдыл әрләууыдысты, әмә...

Уәлмәрдмә бацу, әмә дәм дә мад әдзәмәй кәсисы, цыдәр зәгъын ай фәнды, фәлә... Дә фыд дәм ныдҗәджих, йә цәститә дә фәстә зилинц, де 'фсымәртә дәм нымдзаст сты, дә... Авд цырты... Зәрдә кәрдиҳтә кәнүн, фәйнәрдәм тоны, цәссыгтә уайынц. Фәлә, уәддәр...

Фәлә уәддәр, о мә бон, Уырызмәг, ды мын се 'ппәтү дәр куы бамбәрзтай, ды мын мә зәрдәйи раздәрли сау хъәдгәмттә ферох кәнүн кодтай. Цот! Уый рис әндәр у. Мачи йә бавзарәд. Макәуыл әрцеуәд. Уый зәрдә дыууә дихы кәнүн, уый астәуыстәг астәуыл сәттү. Дзырдтон-иу — цынә бавзәрстон, ахәм мын ницыуал бazzад. Охх, куыд тынг, куыд тынг

рәдыйтән! Мә бавзаринәгтә нырма разәй уыдысты. Ныр, Уырызмәг, афтә никәдуал зәгъдзынән. Әңхъәлдән, ацы әгәрон дунейи кәрон ницәмән ис, цин әмә рисән дәр, амонд әмә әнамондән дәр... Дуне күйд әгәрон у, афтә алцыдәр — әгәрон.

Уырызмәг, мә фыщаг зәнаәг, ме 'ртә фырты хистәр — шоты адджын ад мын фыщаг ды базонын кодтай, фәлә, о мә бон, мә зәрдә дәр мын ды күс скъахтай.

Нә бинонтәм цы уаг и, уый суанг сыхәгтә әмә хионтәй дәр бирә чидәртә зонынц. Исчи нә суанг кәртмә кәнә сыхәгтәм цәуы, уәddәр фәзәгъы:

— Әз кәртмә акәсон. Уырдаәм цәуын.

Уыцы әнамонд райсом, иннә хәттыты-иу күистмә күс цыдә, уәд күйд загътاي, афтә загътай:

— Әз фәцәуын.

— Фәндагсар Уастырджи дә фарс, — загътон әз, уый размә бирә хәттыты күйд дзырдтон, афтә. Цәмәй йә зыдтон, әмә ма дә фәстаг хатт уынын. Цәмәй йә зыдтон, әмә ма нә къәсәры сәрты фәстаг хатт хизыс. Цәмәй йә зыдтон, әмә ма аситыл иу кәнә дыгай-әртигай къәпхәнтә уадзгә фәстаг хатт нызгъордзына. Цәмәй...

О мә бон, Уырызмәг, уыцы бон дә ләппуйы ләтгәнәг, байраджы бәхгәнәг урсбоцъо, бәрzonд урс бәхыл бадәг Уастырджи йә рахиз базыры бын нә бакодта, нә дә фәфәндәраст кодта. Уыцы бон ды ацыдә ацу әмә ма 'рцийы фәндагыл, фәлә йә дунейил ничи зыдта. Әрмәстдәр Хуыцау. Әрмәстдәр Уастырджи. Әмә уәд цәуылнә цагътой фәдисы дзәнгәрәг? Цәмән дә аугътой ацу әмә ма 'рцийы фәндагыл?.. Әви дын сәхәдәг равзәрстый уыцы фәндаг?.. Әмә цәмән?.. Цәмән?!

Уый џавәр дунейи цәрәм? Райсомәй цәрәццаг ләппуйы дә хәдзарәй афәндәраст кән, зәрватыккау дә хәдзарәй атәхәәд әмә дәм изәры мауал әрбацәуәд, дә хәдзарыл мауал сәмбәләд, дә къәсәрыл фәстәмә мауал әрбахизәд, фәссихор дәм фәдисы сай дзәнгәрәг ныццәгъдәнт. Күйд у уый, Уырызмәг? Күйд у уый? Җавәр әнахъинон, җавәр әб-уалгъ рәстәг цәрәм? Изәрәй дә бинонтә дә хәдзармә әнәфыдбылыз, әнәмастәй, дзәбәхәй әрбацыдысты, уәд дәхиуыл дзуәрттә бафтау. Цәрәм изәрәй райсоммә,

райсомәй изәрмә. Нә фәлә, сахатәй сахатмә. Әмә уәд уый цард у? Алы уысм дәр дә мәләтмә әнхъәлмә кәс. Күйд у уый?

Уырызмәг, нә бинонтәм иу әгъдау ис: чидәриддәр нәм әрбацәуа, суант хәрз гыщыл саби дәр, хъуамә йын систәм, йәк күх ын райсәм. Сымах гыщылтә күы уыдыстут, дыгай әмә әртыгайаздытә, уәддәр-иу ын, күы әрбацыдыстут, әмә кәд бадгә кодтон, уәд әнәмәнгәй систадтән. Сымах дәр араэтон афтә. Әрбацыдтән әмә уә хәдзары байяфтон, уәд ын-иу әнәмәнг салам раттаин. Уәвгә, ныр дәр афтә у.

— Фәсивәд, салам!

— Ме 'взонг хәләрттә, зәрдиаг салам ын.

— Күйд стут, ләппутә? — әмә афтә әндәр арфәйи ныхас. Әмә-иу ын уә күхтәе райстон. Сымах-иу систадыстут.

Уырызмәг, дә фәстә нә цард аивта, фәлә уыцы фәтк уәддәр әзәр.

Уыцы райсом... Цәмәй йә зыдтон әмә ма кәрәдзийи күхтәе фәстаг хатт исәм. Әндәр... мә күх мын күы әртъәпп кодтай, уәд мә күх фестадаид аркъау, әмә дын дә күх ацахстан, ницы хузызы йә суагътаин.

Фыщаг хатт дәу әмә Ацәмәзән мә фыд Әмзоры цур уә күхтәе күы райстон — Батрадз гуырд нәма уыд, — уәд мәм кәсгәйә бazzад, әзәр әзәр әзәр ницы загъта, әвәццәгән, хъуыды кодта: «Бауайдзәф ын кәнон әви нә?..”

Фәстагмә уәддәр йәхи нал баурәдта әмә загъта:

— Кәрәдзи рагәй нал федтат, уый җавәр күхист у?

Әз ницы сдзырттон, әрмәст әм баҳудтән. Хорз әмбәрстон мә фыды, аххосджын уыдтән йә цуры әмә цы хъуамә загътаин? Нә хистәрты, нә фыдәлты әгъдаумә гәсгә күйд аив у, күйд фидауы уый, әмә фырт фыды, кәнә фыд йә фырты күх райса?

Мә фыд, әз җас хъуыды кәнын, афтәмәй йә әхсәз ләппуйы әмә әртә чызгәй иуән дәр йә күх никуы райста. Уәдә-иу балцы дәр күйд нә уыдысты, уәдә-иу бирә әзәр әзәр әзәр әзәр нал федтой. Уәдә мәнәй цы ныхәстә схауы, мә ләппутимә дзургәйә, ахәм ныхәстә дәр дзы никәд схауд. Кәд мын комкоммә никәд загъта, уәддәр әй әмбәрстон: уый фыд әмә фыртты әхсән уыцы ныхәстә хуыдта цыдәр рог, әнәу-уылд, әвидиауц, нымадта сә суант әнәгъдау мийыл. Әмә йыл

мæ зæрдæ нæ худт, мах уыдистæм дыууæ фæлтæры минæвæрттæ, алчидаær нæ не 'гъдæуттæм каст æмæ кæсы йæ рæстæгæй. Алы фæлтæр дæр йæ рæстæджы хъæбул у.

Уырызмæг, æфсады, Хæстон-Денджизон флоты, фæдæн цыппар азы. Уыдон цыппар боны не сты. Ныры фæсивæдæй бирæты службæмæ ацæуыны бæсты фæлтæу амар. Мах æндæр фæлтæр уыдистæм, æндæр фæлтæр та уымæн уыдистæм, æмæ мах цардыстæм æндæр бæстæйы, æндæр паддзахады, æндæр æхсæнады. Æмæ, кæд сой æмæ мыды не 'вдylдыстæм, уæддæр сæрыстыр æмæ ныфсæджын уыдистæм уыцы бæстæйæ, уыцы паддзахадæй. Нæ фыдæлтæ, нæ хистæртæ сæ сай туг цы зæххы сæрвæлтæу фæкалдтой, уый нын уыд зынаргъ.

Ныр та... Æмæ ныры фæсивæдыл мæ зæрдæ нæ худы, Уырызмæг. Зæгъ-ма мын, бæстæ ма нын ис? Зæгъ-ма мын, паддзахад ма нын ис? "Ис! Ис!" — ныххъæр кæндзысты чидæртæ сæ хъæлæсыдзаг.

"Ис!", "Ис!" — зæгъын æз дæр. Æрмæст уый адæмы паддзахад нæу, фæлæ иугай адæймæгты, адæмы фæллой йæхимæ чи ærbassсывта, уыдоны. Æмæ хъуамæ уыцы акулæты паддзахад хъаххъæной нæ лæппутæ?

...Æфсадæй отпусчы æрцыдтæн. Сæрд. Нæхимæ æрхæццæ дæн сæумæрайсом фондз сахатыл. Рагæй фæстæмæ дæр, телеграммæ ратт æмæ дæм æнхъæлмæ кæсой, сæмбæлой дыл, уый никæд уарзтон. Нæ бинонтæй ничи ницы зыдта, фæзындтæн æнæнхъæлæджы. Уæд хъæуы кулдуар нæ, фæлæ хæдзары дуар дæр гуыдýрæй ничима æхгæдта, уæд хъæуы нæ, фæлæ горæты дæр æфсæйнаг дуар ничима зыдта.

Кæртмæ бахызтæн. Мæ фыд хæдзары асингтæй æрхызт. Цыдæр уысм æз дæр æмæ уый дæр æдзæмæй аззадыстæм, стæй кæрæдзимæ бакъахдзæф кодтам.

- Ды дæ? — загъта Æмзор.
- Эз.
- Æмæ кæцæй фæдæ?
- Æмæ-гъа! Отпусчы æрцыдтæн.

Дыууæ азмæ 'ввахс дæ кæстæр фырты ма фен, уæд дын йемæ фембæлд æхсæзгон куыд нæ уыдзæн? Дæ риуы цины уылæнтæ куыд нæ ивылдзысты? Æмæ æнхъæлдтон, чи зоны, мæ къух мын райса, чи зоны, æрбаххъæбыс мæ кæна, фæлæ... Мæ къух дæр мын нæ райста, хъæбыс дæр мын нæ акодта. Эз дæр

мәхиуыл ныххәңдәтән. Хәстәг мәм әрбаңыд, йә уәхск мәүәхскыл андәвыйд, әмәз загъта:

— Алыбон әғас цу! — әмәз иуварс акъаһдәф кодта. Уыцы уысм ын йә цәстытәм фәкомкоммә дән әмә, иуварс цәмән фәзылд, уый бамбәрстон: йә цәстытә доны разылдысты, чысыл ма, әмә йә цәсссыгтә йә рустыл әрфәд кәндзысты. Уыдон уыдысты цины цәсссыгтә, әмәз сә нә урәдта. Фәлә сә исчи фена, суанг әз, уый дәр әй нә фәндыд. Уый бар ын нә ләвәрдта йә фыдаәлты фарн. Уый бар ын нә ләвәрдта не'гъдау. Уый та куыд, әмәз ирон ләг цины дәр әмә зыны дәр йәхи ләмәгъәй равдиса? Ие'нкъарәнты рохтыл хәңзын ма фәраза? Мә фәлтәр әндәр фәлтәр у, Уырызмәг, дә фәлтәр та — бынтон әндәр фәлтәр. Рәстәг, әхсәнад алы фәлтәр дәр йәхи джиппы, йәхи уагыл уадзы, йәхи гакк ыл әвәры. Нә фәлтәртә зәххы полюсташ кәрәдзимә дард не сты — иу ирон адәм, иу туг, иу стәг. Нә уидәгтә — иу, әмәз цыфәнды тымыгъты куы бахауой, цыфәнды рәстәдҗитә сыл куы раңауа, уәддәр уыцы уидәгтән сәфән нәй. Мингай азты дәргъы нә адәм сә ном бахъахъәдтой, не'взаг, не'гъдәуттә әмәз нә удварны хәзнатә абонмә әрхәццә сты, әмәз кәд цыфәнды әгъятыр әмәз әвирхъау рәстәдҗы цәрәм, уәддәр уалдзыгон митау нә атайдзыстәм. Фәлә уый уыыл нә дзуры, Уырызмәг, әмәз нәхи ма хъахъхъәнәм. Ныр нә, ацы змаст рәстәдҗы, нәхи, нә адәмы, не'взаг, не'гъдәуттә, нә удварны хәзнатә куыд хъахъхъәнын хъәуы, афтә никәд. Рәстәг афтә тагъд цәуы, әхсәнад афтә тагъд ивы, әмәз йә мах, адәм, не'йиафәм.

Уырызмәг, уә къухтә уын исон, уыцы әгъдау райгуырд әрдзон хуызы. Уыцы әгъдау райгуырди демә.

Гыщыл ма уыдтә әмә-иу дә акәнин хъуыд сывәлләтти рәвдауәндонмә, фәстәдәр та дә цәуын хъуыд скъоламә. Цы сывәллоны нә фәнды райсомәй афынәй кәнин? Цы сывәллон рагәпп кәндзән йә хъарм хуыссәнәй әхсызгонәй? Мән нә фәндыд, цәмәй дын маст, зын кодтаин. Фәндыд мә, цәмәй-иу әхсызгонәй сыйтадаис, әмә-иу дә цуры әрләууытән кәнә дә сыйтәдҗы кәрон әрбадтаин, дә сәрый-иу дын мә уырзтә ахастон, әвиппайды куыд нә райхъал уай, куыд нә фестъәлфай, афтә. Ды-иу ракастә, базмәлытә, әмә-иу әз загътон:

— Хорз бафынәй кодтай, ме'взонг хәлар?

— Хорз, — дә цәстытә аууәрдгә-иу загътай.

— Уәдә дә райсомы зәдты хорзәх уәд. Әри-ма мәм дә сызгъәрин күх.

Әмә-иу ды хъәццулы бынәй дә чысыл гүкк радардтай. Әз-иу ыл фәлмән әрхәңдәтән, кәнә-иу әй фәлмән әртъәпп кодтон:

— Әмә сывәлләтты рәвдауәндонмә цәуәм?

— Цәуәм.

Әмә афтә алы бон дәр. Уыцы әгъдау ныффидар нә бинонты әхсән, фәтк нын сис. Ныр дәр әрвылрайсом дә дыуә әфсымәрмә баңауын әмә сын сә къухтә райсын. Аив у әви нә, әмбәлә әви нә — нә зонын. Уыдонән сә къухтә бәргә райсын, Уырызмәг, фәлә дәуән... Кәд ма дын дә къух мәрдты бәстәй райсон, әндәр... Куыд әхсызгон уыдзән нә фембәлд. Кәрәдзиуыл әнәфсәрмәй ныттыхсәдзыстәм, фырцинәй уәлдәф мә хъуыры баддән. Әмә-иу мын ма фәтәрс мә бронхәтән, мә уләфәнтән. Фырцинәй нә цәссыгтә уайдысты. Мә урс сәр дә уәхсқмә нылвасдзынән. Әмә нәм мә мад, мә фыд, нә хәдзарвәндагәй, нә хионтәй йе 'нусон быннатмә чи ацыд, уыдон цингәнгә кәсдзысты.

Уырызмәг, саг дәр рынчын кәнны. Сывәллонәй ды дәр цалдәр хатты фәрынчын дә. Фәлә иу хатт... Тынг... тынг нә фәтәрсын кодтай. Цыд дыл цышпар әви фондз азы. Схуыссыдтә. Мах дә мадимә телевизормә кастыстәм. Уыд иуәндәсәм сахат, афтә әваст дә кәуын райхъуист, нә цурмә разгъордтай. Дә хъәләс — фәсус, дә хъуыр әрбахгәдта, уләфт дын нал фаг кодта, дә дзыхәй уәлдәф ахстай. Уыцы низ уәдмә нә зыдтон. Круп... Уыцы изәрәй фәстәмәй йә әгәр дәр ма базыдтон. Цал әмә цал сабийән аскъуыдта сә цард? Афоныл әй нә базыдтай, афоныл ын хос не 'рцыд, уәд... Уыцы низы рәстәг алы уысм дәр — удхос. Уырызмәг, ды куы схуыссыдтә, уәд дә ницы рыст, зәрдә дәм ницәмә әхсайдта. Уәд дыл әвиппайды цы 'рцыд, уымән аbon дәр мә сәр ницы ахсы. Әз дә мә хъәбысмә фелвәстон, дәуән дә ирд цәстыйтәй урс-урсид цәссыгтә згъәлдысты, хъәләс — фәсус, уләфт нә фаг кодта әмә тыххәй дзырдтай:

— Я не хочу умирать! Я не хочу умирать!

Уый та куыд? Мах дәу мәлын уадзәм?! Дуар мә сәрыл ахастон. Бәгъәмвадәй кәрты февзәрдтән. Уәд нә фатерты телефонтә нәма уыд, әмә кәрты иумәйаг телефонмә мәхи аппәрстон. Уайтагъд дохтыртә фәзындысты. Низ сбәрәт, әмә

дын дохтыр тагъд-тагъд әртә уколы скодта. Әмә дын фен-циондәр, суләфыдтә. Диссаг, дә кары сывәллон уколәй күйд нә фәтәрсы, фәлә дәүәй иу сыйыртт дәр не схауд. Әңцад ләууыдтә, иу нуар дәр нә базмәлыд. Фәтарстә әмә... Уәд хәрз сывәллонәй ләууыдтә цардәй мәләтү араңыл.

Цалдәр минуты фәстә дә хъуыр фегом, әнционәй суләфыдтә.

Дохтыртә загътой:

— Ныр ын тас нал у. Хуыцау хорз, әмә нәм афоныл адзыратат, мах дәр афоныл әрбахаецә стәм. Амондджын ләппу у. Әрмәст әй райсом дохтыртән фенин кәнүт.

Уырызмәг, уәд дын цы Хуыцау әмә цы зәйтә баххуыс кодтой, уыдонән табу. Цы дохтыртә дәм фәзындысты, уыдон сизгъәрин фәндәгтүл фәәтәуәнт. Фәлә дәхи ирвәзынгәнәг фыццаджыдәр ды дәхәдәг уыдтә: ды күйнә разгъордтаис, уәд... Дә фәсус, кәуынхъәләс уәдәй абонмә мә хъустәй нә хицән кәнүт:

— Я не хочу умирать! Я не хочу умирать!

О мәе бон, Уырызмәг, кәд дәм уәд бахъавыд уыцы Сауләт — хистәр, кәстәр чи нә зоны, тәригъәд чи не 'мбары. Кәд дын уәд аскъуыннамә хъавыд дә рәзгә цард? Кәд дә уәд байсыннамә хъавыд махәй, ацы дунейә? Кәд дә уәд равзәрста йәхицән? Кәд дын уәд сәмгъуыд кодта уыцы сай хуыцаубон. О әгъатыр мәләт, Җәмән, Җәмән ахәм әвирихъау дә?! Җәуылнә зоныс тәригъәд? Җәуыннә зоныс хистәр, кәстәр? Әви зоныс?.. Уыцы изәр дын, әвәәцәгән, о мәе бон, Уырызмәг, фәтәригъәд кодта, әвәәцәгән әм бахъарда дә зәрдәйи цъәхахст әмә йә фембәлд ахаста фәстәдәрмә, дыууә мини әртыккәгәм азы аестәм июнмә, хуыцаубонмә.

Уыцы әвирихъау сай бон... Фәлә йә мах нәма зыдтам. Нә риңчынты бабәрәг кәнәм, зәгъгә, әз, дә мад Аллаә әмә Ацәмәз аңыдыстәм республикайы сәйраг риңчындонмә, мә хо Римәмә. Табу Хуыцауән, фәдзәбәх. Стәй та аңыдыстәм Бесләны риңчындонмә нә хорз хәстәг Таутиаты Батрадзы бабәрәг кәнүннамә. Дә фыдгул уымә күы бакастаид. Йә цәстүтә — әхгәд, йә хуыр-хуыр хъуыст. Йә фырт йә цуры бадт әмә йын әнәдзургәйә йә ныхы хид сәрфта. Йә ус сай дарәсү йә уәлхъус ләууыд. Мәе бон Батрадзмә кәсүн нал уыд. Чи зоны, ахәсса ма цалдәр боны, чи зоны, цалдәр сахаты, чи зоны, цалдәр

минуты. Палатәйә раңыдтән. Ау, уый күйд раст у, әмә Батрадзы хуызән уәздан, күистуарзаг, хионтыл иузәрдион ләг мауал уа? Фәндзай азы дәр ыл күй нәма җәуы.

Уәд цәмәй зыдтон, әмә дын уыцы сау нәмыг дә зәрдә скарста. Уәд цәмәй зыдтон, әмә ды дәхәдәг цардәй мәләты арәныл ләууыс. Палатәмә әрбахызт Батрадзы хо Эммәй йә фыртимә. Әртә чьирийы сәм, кувинәгтә.

— Ам дә кәй әрбайяфтон, абон хуыщаубон, әмә Батрадзән акув, кәд ын Хуыщау баххуыс кәнид, — загъта сылгоймаг әмә кувинәгтә стъолыл әрәвәрдта. — Ды нәлгоймаг дә, дә күйвд Хуыщау барстдәрән айсдзән.

Әз фыццаг хатт баҳаудтән ахәм уавәры. Дә цуры адәймаг мәләй. Цы дзурәм, уый йәм нә хъуысы, ницыуал әнкъары. Йә зәрдә цардәй мәләты әхсән дзедзырой кәнү. Әмә цы зәгъюн, күйд скувон?

— О Стыр Хуыщау, табу дын. Алцыдәр дәүүәй аразгә у әмә дәм мәнә Таутиатә дә кувән бон кувынц, Батрадзы дыл фәдзәхсынц әмә йә дә хорзәх уәд. — Әз кастәнрынчыны мәрдөн, әдзәм цәсгоммә әмә мә хъуыр әрбахгәдта, мәе бон дзурын нал уыд, мә цәстүтәе адон сты, мәе кувын әрдәгыл ныууагътон әмә палатәйә әддәмә раЖызтән. Цалдәр минуты фәстә мәхиуыл фәхәңыдтән, уләфын мын фенциондәр әмә дардәр скувитон.

Уырызмәг, диссаг у цард. Диссаг у адәймаджы удысконд. Батрадзмә чидәриддәррынчынфәрсәг әрбаңыд, уыдон зыдтой, бирә нал ахәсдзән, бирә цәрәнбон ын нал и. Уәддәр... уәддәр нә алчиидәр хъуыды кодта: кәд фервәзи, цынә вәйи. Кәд рабадид, кәд сздәбәх уайд. Мәрдтү къәсәрәй иу әмә дыууә адәймаджы раздәхт? Ныф! Әмә ма иу хатт дәр — ныф! Адәймаг ныфсәй цәры. Адәймагмә ныфс нал и, йә ныфс асаст, уәд ын фидән нал и.

Батрадзы бәргә бафәдзәхстон Хуыщауыл, Уастырджийыл, Хуыщауы сконд зәдтүл. Бәргә зәрдиагәй күйтвон, бәргә күйрдтон әмә хатыдтән не Сфәлдисәгмә, цәмәй рынчын адзәбәх уа. Фәлә... Батрадз изәры йә цардәй ахицән.

Зәххыл, дунейы удағасәй цыдәриддәр и, уыдонәй адәймагәй зондджындәр әмә тыхджындәр ничи у. Цытә сарәзта, цытә әрхъуыды кодта, цытә! Фәлә уыцы рәстәг күйд әдых у, күйд әдых! Мәләты ныхмә йә бон әппындәр ницы у. Уыцы

Сауләг адәймаджы куы сабыргай баууилы, къәдзәхы хуызән ләдҗы атايын кәнүү, куы сын сәе цард уысмма фескъуыны.

О мәе бон, Уырызмәг, раздәр-иу мардмә куы баңыттаң, уәд ууыл күйдтон, ныр та дәуыл фәкәуын. Киномә куы фәкәссын амә аәрыгон сыгъдәгзәрдә ләппү зәхмә йә удисгә куы аәрхашуы, уәд мәе цәстистә доны дәу тыххәй разылынц. Жәнкъард, аәрхәндәг зарәгмә куы фәхъусын, уәд мын мәе зәрдә уый наә, фәлә ды нынкъуысын кәнүү.

Хъәдгом зәрдәйил хауынц здыйы хуызән уәззазу цәссигтә.

Уырызмәг, адәймагән йәе бон мәләтү ныхмә әппүндәр кәй ницы у, уый мын ды хорз базонын кодтай. Уый аэз хорз бамбәрстон мәе зондәй, мәе зәрдәйә, мәе буары алы стъәлфәй дәр. Охх, күйд әнәбон дә, адәймаг, мәләтү раз! Уәд та-иу искәй бәстү цард раттән куы уайд! Фәлә мәләт афтә аәгъатыр у, амә йә аәрмәстдәр хъәуы йәхши равзәрст.

Уырызмәг, Бесләнү ынчындонәй раңыдыстәм зәрдәрисгәйә. Жәхәст ма дә мадымад уәздан, әффармажын Таутионы дәр абәрәг кәнәм, зәгъгә, Аңамәз хәдтулгә Къостайхъәумә сарәзта. Цалдәр минуты, амә нә машинә аәрләү уыд дә мадырвадәлты кулдуары цур. Әппәтү фыццаг нә размә раудад дә мадыхо Ира, уый дәр әруад Таутионы абәрәг кәнүнмә. Зәронд сылгоймагән аәхсызгон күйд нә вәййи йә цоты фенд, уәдәй йын йә сиахсы фенд дәр хъыт күйд уыдзән? Фәлә йын әппәтү аәхсызгондәр вәййи йә цоты цоты уында. Хъәбулы хъәбул астәуы матъз у. Таутион машинәйи хъәрмә уынгмә раңыд. Әппәтү фыццаг кәуыл басин кодта, уый Аңамәззыл. Үынджы ма сыхәгтәй чидәртә, ныхәстә кәнәм. Ныртәккә хәдзармә куы баңауем, уәд Таутион әнәмәнг ныхас аздахдзән Уырызмәгмә. Жәмә аәрмәст фәсаууонмә нә кодта дә кой. Дәхи цур дәр. Хъуыддаг куы бакодтаис, уый йә тынг фәндыд. Фондз амә ссәдз, аәхсәз амә ссәдз, авд амә ссәдзаздзыд ләппүйән йә тәккә афон у йә амонд ссарынмә.

Уырызмәг, бәргә, дә амонд куы ссардтаис, уәд, чи зоны, дә хъысмат әндәр хуызы раудаид. Жәви мәхі сайын? Дә хъысмат, куы райгуыртта, уәд нывгонд уыд.

Бәргә, кәйдәр уәздан, аәгъдауджын, әффармажын чызг нә хәдзармә куы бакуывтаид. Күйд амонддажын уыдаиккам әнәхъән бинонтәй дәр! Хуыщау нын чызг нә радта, амә нын уый чынды дәр уыдаид амә чызг дәр. Жәмә йәм нәхи бәргә

цәттәе кодтам. Нә хәдзары цыдәр сусу-бусу, дәлгоммә ныхәстә никәд уыд. Ёргом, комкоммә ныхас. Ёмә цалдәр хатты демә дзырдтам. Фәрсгә дәр-иу дә бакодтам:

— Дәхицән кәй саккаг кәнай, нә хәдзармә чындызы номыл чи әрбакъаҳдзәф кәна, ахәм зонгә дын нәй?

Ды-иу фәлмән баҳудтәе, кәнә-иу ницы загътай, кәнә-иу ныхас әндәрүрдәм аздәхтاي. Дә зәрдә цыма кәмәдәр әхсайы, афтә мәм каст. Ёмә нә рәедытән. Бәргә, куы баҳъуыддаг кодтаис. Дә туг, дә ном дын чи хәссы, дә фәстә иу ахәм ләппу, иу ахәм чызг куы базыдтаин. Йә чысыл, гыщыл къухыл ныххәң әмә耶емә фәцәуыс, дә хъәбысмә йә систай, уый дә риумә йәхи нылвәста. Мәнә дәм әрбазгъоры, цыма гәләбу у. Дә цуры — йә мад, йә фыд, фәлә сә нә уыны. Уый амонд нәү? Цы ма уа уымәй зәрдәйән адджындәр?

Үрызмәг, раздәр, кәд адәм хорз нә цардысты, уәддәр цот фылдәр кодтой. Алы хәдзары дәр фондз, авд, фараст сывәллоны, ноджыдәр фылдәр. Нә ныййарджытә әңәг хъайтартә уыдышты: ахәм тыхст, зын уавәрты уыйбәрц цот схъомыл кән! Мах фәстә, сымах фәлтәр та бынтондәр — цот бирә нал уадзынц, иу кәнә дыууә. Ёртә сывәллоны кәмән ис, уыдон — стәмтә. Ёмә уый әхсәнады аххос у. Ныртәккә адәм фылдәр горәтты цәрүнц, әмә бирәтән фатертә нәй. Цалдәр квадратон метры фәзуат фатеры чи цәрү, уыдон дын фондз-әвдгай сывәллоны куыд нә ныййардзысты!. Цот раудзын әңцион у, фәлә се схәссын, сә хъомыл кәнин та? Ёмә, дам, хорз цәрәм, арвәй стъалытә скъәфәм!

Үрызмәг, мә мад әмә мә фыдән сә цоты цотәй алкәйи фәзында дәр әрхаста, абарән кәмән нәй, ахәм әхсизгөндзи-над, ахәм цин. Бинонтә фәбәзджындәр сты, цы ма уа уымәй хуыздәр!

Ды куы райтуырдтәе, уәд мә фыд Ёмзор хуыссыдрынчын-доны. Ёртә чырийи скәненүү кодтон әмә йәм бацыдтән. Мәхәдәг ын хъуамә куыд загътаин, рынчынтәй иумә къәли-дормә фәдзырдтон, уый мын мә ныхасмә кәронмә дәр нал банхъәлмә каст, хъәргәнгә азгъордта:

— Ёмзор, хәрзәеггурәггаг, — әмә палатәйи смидәг. Мә фыд къәлидормә уынды хъәлдәзәгәй ракызт, әнә ләдзәгәй нә цыд, фәлә йә уәд ләдзәг дәр нал баҳъуыд. Цыдәр уысм ницы загъта. Фыр-цинәй. Йә цәстом — хурәнгәс, йә цәститә — райдзаст, хъәлдзәг.

— Ләппу у уәдә, на? — цыма йәм уыңы әхсизгон хабар чи фехъусын кодта, ууыл кәрөнмә не 'ууәнды, ахәм хуызы загъта мә фыд. — Хорз. Хорз. Хуыңау әмәй йә Уастырджийы хорзәх уәд. Цәринағ гуырд нын фәүәд. — Әмәй та ңасдәр рәстәт ницы сұзырдта, куындаәр аджих, стәй загъта:

— Хорз ирон ном ыл сәвәрут.

Ницы загътон. Ай-гъайдәр, сәвәрдзыстәм ыл әңәг ирон ном.

— Әмзор, рахиз, ногтуырдән акувәм, — райхъуист палатәйә ье 'мбәлтәй кәйдәр ныхас.

— Аңу, — загъта мә фыд. — Әз мидәмә бакәсон. Ногтуырдән акувын хъәуы.

Үырызмәг, дә номәвәрәг уыд Әмзор, дә фыды фыд, дә Баба. “Хорз ирон ном ыл сәвәрут”. Хорз ирон нәмттә — бирә. Иуәй-иутә сә цотыл цыдәр къленц, цыдәр фәсарәйнаг, ңалдәр уәләдзыгон нәмттә сәвәрынц. Чи загъта, әмәй ном әрмәст фәкәссынмә у? Алы номән дәр йәхи фарн әмәй йәхи уәз и. Цыма, әңәг ирон нәмттә чи нае хәссы, уыдан әңәг ирәттә не сты, ңамәндәр мәм афтә кәссы.

Дә мадимә нае бирә равзар-бавзар нае баһъуыд. Дә ном нын цыма зәгъынәввонг ңәттә уыд.

Үырызмәг!

Нарты хистәр. Зонджен, пехуымпар әмәй куырыхон, нәртон адәмы фарн әмәй ныфс — Үырызмәг. Махән дәр нае цоты хистәр уыдзән Үырызмәг.

Үырызмәг, әмәй Нарты хистәр куырыхон Үырызмәг зәронды бонтәм фәцард, йә цыллае урс-урсид зачъетә йә ронбастмә хәецә кодтой, ңарды уайәнты бирә ауад, бирә цыдәртә федта. Дәуән та дә ңардвәндаг нәмарайдында, афтәмәй әрдәгыл фескъуыд, уалдзыгон сәууон хуры тын атар.

О ме 'дзард фырт, афтә райгуырд дә ном. Уыңы фәрндижын номимә, бәргә, фылдәр куы фәцардаис, әмә... Әртынәм декабрь — дә райгуырды бон. Адәмән — иу, махән та дыууә бәрәгбоны фәд-фәдил. Ныр дзы адәмы уагыл иу дәр нал у. Әртынәм декабрь — дә мысән бон, фынджыздаг скәнәм, нае ныхас нахимә дәр нае фәхъуысы. Ног азы дә мад фынгыл әртә чырийы бәргә әрәвәрә, фәлә әнә дәу уый ңавәр Ног аз у? Нә бәрәгбәттә дә фәстә бәрәгбәтты хуызән нал сты, ад сә нал и, зәрдәйыл нал әмбәлүнц.

Нарты Үырызмәг Сатанаимә “а” әмә “о”-йә зәронды бонтәм

фәцард. Ды та, Уырызмәг, мах Уырызмәг, цард царды хуызән кәмәй у, уыңы уәлмонц әнкъарәнтә нәма бавзәрстай, афтәмәй дә цард фескъуыд.

Иу чызг... Йә ном ын бараЕй нә фыссын; мыйяг, ацы рәнхъытә куы бакәса әмәй йын йә зәрдә куы фәриссын кәнон. Цы ахастдзинәйтә уыд уе 'хсән? Цы әнкъараңтә райгуырд уә зәрдәты? Әвзорг ләппу, әвзорг чызджы риуы цы арт сүздзы, уымәй уә развәндәгтә ныррухс сты әви нә?.. Чи зоны, уыңы чызгма дә әвирихъау хабар куы байхъуист, уәд йә бинонты сусәгәй йә къуыбар җәссыгәй йәхі әхсадта; чи зоны, дә фәстаг бон дәм сылгоймәгты әхсәнәй джихәй каст, хаттәй-иу дә нал ауыдта, йә әестыты рухс ын йә сусәг җәссыгтә әхгәдтой; чи зоны, фырзәрдәрыстай йә зәңгты тых тад әмәиу фәдонзоныг, куыд ници йә бафиппайа, афтә уәлдәф йә къухтәй ахста.

О мәе бон, Уырызмәг, кәд-иу дәм дә царды фәстаг уысмыты уыңы чызг мигъвәлмәй зынәгау фәзынд. Фәзынд-иу әмә-иу атад. Фәзынд-иу әмә-иу атад. Стәй фәстагмә бынтондәр бәзджын сау фәлмы аныгъуылд. Йә рухс җәсгом дә әестыты бazzад. Кәд ын йә хурәнгәс җәсгом мәрдтәм демә ахастай әмәй йә мах нә зонәм.

Әргомныхас уыдистәм, кәрәдзийә ницы әмбәхстам, кәрәдзийә ницы сусәг кодтам. Әз сымахимә, мәе цотимә, әдзухдәр архайдтон әмәе мәхи дардтон афтә, ымда канд мә фыртта не стут, фәлә стәм әмбәлтә, әмгәртә, әрдхәрдтә. Әмә мә ләппу әмәе мә хорз әрдхордәй дәр әнәхай куы фәдән.

Ныйгарджытәй бирә чидәртә, чи зоны, сәхәдәг дәр нә фембарынц, афтәмәй әрныллағ кәннынц сә цоты, сә қәстәрты. О, ды йә ныйтарәг дә, йә мад дә, йә фыд дә, йә хистәр, фәлә уый ууыл нә дзуры, әмә дә цотыл дә бон ңәуы әмәе сә ныллағ кәнай, сә адәймаджы сәрыстырдзинад сын дә къәхты бын ссәндай. О, сымах фәрци фәзындысты уыдан ацы дүнемә, фәлә уый ууыл нә дзуры, әмә уыдан адәймәгтә, дәу хуызән адәймәгтә не сты. Зәххыл фыццаг къаҳдзәфтә чи кәны, уый дәр адәймаг у, дәу хуызән адәймаг. Әмә уый никәд рох кодтон. Мә ләппутимә ымда әмсәр, әмдәндаг дән, мәхи афтә дардтон әмәе аbon дәр афтә дарын.

— Уырызмәг, бахъуыддаг кәннынән дын афон у. Ницәмәй батыхсдзыстәм.

Ды-иу загътай:

- Фәстәдәр фендзыстәм.
- Ахәм исчи ис, минәвәрттә кәмә барвитәм?
- Фендзыстәм.

Фыд әмә фыртән цыфәнды хорз ахастандзинәйтә куы уа, уәddәр се 'хсән цыдәр ауәдз ис, әмә уый сәрты ахизән нәй. Әмә уый уәлдай тынгдәр дә фәстә бамбәрстон. Уый у нә ирон фарн, нә ирон әгъдау, нә ирон әфсарм.

Мә иу зонгәйи арах әрымысын. Йә фырт йә амонд куы ссардтаид, уый уыд ье стырдәр бәллиц. Уыдонән дәр сә ны-хас уыд әргом. Иу бон фырт йә дзыппәй цалдәр чызджы къамы систа әмә сә стъолыл әрәвәрдта, әркәс-ма сәм, дә зәрдәмә дзы тынгдәр чи цәуы, зәгъгә. Фыд сәм бирә фәкаст, стәй дзы иумә бацамынта:

— Мәнә ацы чызг.

Ләппу баҳудт.

— Мәнән дәр.

Цалдәр мәйи фәстә сәм әрбакуывта уыцы чызг. Ныр сын ис дыгуә фырты.

Уырызмәг, ды нын иу чызджы къаммә дәр куынә бацамынтаис әмә афтәмәй дә номыл нә къәсәрәй дә цардәмбал куы әрбакъаҳдзәф кодтаид. Уәд та нын дә фәстә уыдисныйас сывәллон куы бazzадаид. Дәу нын ацы зәххыл ничи бәивдзән, ацы дунейы иу адәймагән иннәмәй, цыфәнды хәстәг әмә адҗын дын куы уа, уәddәр баивән нәй, фәлә, уәddәр... Уәddәр... уыцы сабийи уыдтаиккам дәу. Дә сыгъдәг, аңәхин ирд цәститә нәм кастаиккой уыцы сывәллонәй. Дә фәлмән мидбылхудт уыдтаиккам йә цәсгомыл. Дә хъәләс нәм хъуыстаид уымәй. О, фәлә нын Хуыцауы цәст уый дәр куынә баурзта. Цымә афтә тынг йә хъыджы цәмәй бацыдыстәм? Йә зәрдә ныл афтә тынг цәмән фәхудт?

Уырызмәг, рәстәгәй-рәстәгмә дын дә цыртыл чидәр удәгас дидинджытә сәвәры. Сызгъәрин стъәлфәнтә сә фәхуы, әнтъиснәг бон дәр цырәгътаяу фәрухс кәнынц. Чи сә сәвәры? Де 'мкъласонта? Университеты кәимә ахуыр кодтай, уыдон? Де 'мкусаджытә дә бабәрәг кәнынц? Кафджытәм кәимә цыдтә, уыцы ләппутә әмә чызджытә дәм әрхәссынц уыцы дидинджытә? Дә хорз әмгәрттә, дә хорз әмбәлттә дә бабәрәг кәнынц рәстәгәй-рәстәгмә? Нә хәстәдҗытәй дәм

исчи әрхәссы уыцы дидинджытә? Чи, чи дәм әрхәссы уыцы үдәгас цәхәр-дидинджытә? Чи дын әрхәссы йә зәрдәйы хъарм? Чи... чи дын ссудзы дә сау ингәныл уыцы рухс арт?..

Уырызмәг, цәуылна хъуамә цыдаис кәйдәрты зәрдәмә? Хуымәтәг бинонты ләппу. Хуымәтәджы ләппу. Фәлә ды бирәтәй уыдта бәрzonдdәр, дә кары фәсивәдәй, дәу әмә уыдонәй кәйдәрты әхсән — тыгъд быдыртә. Ди — сыгъдәг әмә рәстуд. Әмә кәд, адәм кәрәдзийән бирағътә кәм систы, уыцы әхсәнады цәрәм, уәддәр, на, на! Сыгъдәгүд әмә рәстзәрдә адәм нәма фесәфтысты. Чи зоны, ахәм рәстәг дәр та әрцәуя, әмә адәм цәрой Сыгъдәг Рәстдинады закъонтәм гәстгә. Ау, чъизи әмә хәрам әнустәм фәуәлахиз сты? Нә! Нә мә уырны!

Әмә, Уырызмәг, дә уды сыгъдәг, дә рәстдинад кәйдәрты зәрдәмә ма цыдаид, уымән гәнән на. Дә кары чызджытә се 'ппәт әхца әмә исбоны цәстәй на кәсынц. Се 'ппәт гәләбуты хуызән на пәр-пәр кәнынц. О, алцыдәр уәййаг сис, уарзондзинад дәр, фәлә сыгъдәг уарзондзинадән уәддәр фесәфән на.

Уырызмәг, Къостайыхъәумә, де стыр мадырвадәлтәм фәндаг нын разынд әнамонды фәндаг, цәрәнбонтәм ай ба-хъуыды кәндзыстәм. Кәртмә дәр нал бахәщә стәм, афтә сыхәгты чызг дә мады хо Ирәйы цур аләууыд:

— Телефонмә уәм дзурынц, әрмәст тагъдәр.

Ира азгъордта, уайтагъд ләф-ләфгәнгә фәстәмә фәзылд.

— Тагъдәр. Горәтмә.

— Циу, цы хабар у?

— Уырызмәгыл цыдәр нәмыг сәмбәлд, әмә йын операци кәнынц.

Цавәр нәмыг?.. Операци... Дә мадырвадәлты кәртмә нәма бахызтыстәм. Әмә...

— Ацәмәз, разил, — загътон аз, фәлә, диссаг: мә мидбыннат әңцад ләууыдтән, мә къаҳтә мә бон зәххәй атонын на уыд, мә зәнгтә, ме уәнгтә здыйы кәрдихтә фестадысты, фәлә уәддәр цыдәр хуызы фезмәлүйтән, машинәйы сбадтән. Таутионы хъәләс мәм, дард кәцәйдәр хъуысәгай, хъуыст:

— О Ләгтыдзуар, Уырызмәгән баххуыс кән. О Ләгтыдзуар!..

Машинә цәхгәр фәзылд, размә атындзыдта. Уырызмәг...

Цы кодта?.. Цавәр нәмый?.. Операци... Мә сәр ницы ахста. Ємә хъумә цы ахстаид? Цыдәр нәмыйг... Цавәр нәмыйг...

Машинәйы бадтыстәм цыппарәй, фәлә дзы цыма ничи бадт, иу сым никәмәй хъуист, әрвдзәфтау уыдыстәм әмә... Нә! Хъуист. Уый мәнмә ницы хъуист. Дә мад Аллае куытда. Уый цавәр куыд у? Басабыр әй кән, исты йын зәгъ, фәлә йәм ницы сәзүрдтон. Уәвгә та мә фәндыйд, дә хъәләсүйдзаг ыл ныхъхъәр кән:

— Уый цавәр куыд у? Уый...

Къостайыхъәүәй горәтмә фәндагән кәрон нал уыд. Мән фәндыйд, иу машинә дәр фәндагыл күнә цыдаид, куы ничи нае къуылымпы кәнид. Мән фәндыйд, уайуисм рынчындоны кәрты куы февзәрдаиккам. Ацәмәзмә разылдтән. Ләппүйи цәсгом ныддур.

Цы зәрдәйә скъәры машина? Цы хъуыдитә ивылынц йә сәры? Ёмә загътон:

— Ацәмәз, фәндагмә дзәбәхдәр кәс.

Фәндагмә әдзынәг каст, фәлә уадз, иучысыл уәддәр әрәвронг уа. Ёз та... Фәдисы наем әрдзырдтой. Уырызмәг хорз уавәры нае. Ёвирхъяу бәлләх әрцыд. Хъуыдитә, хъуыдитә... мәхицәй сә бәргә сырдтон, фәлә... Цал әмә цал хатты скүвтөн Хуыщаумә, Уастырджимә, цәмәй дын, Уырызмәг, баххус кодтаиккой, дә удаен мацы уыдаид, нае хәдзарыл фәстәмә дзәбәхәй сәмбәлдаис. Күвтөн Хуыщаумә, цәмәй дзы гал хәсджын фәүәм, дә номыл стыр куывд скәнәм.

Уырызмәг, бәргә дә фәдзәхстон Хуыщауыл, Уастырджи-йыл, нае ирон зәдтыл, фәлә нае уыци бон сә хорзәх нае уыд. Уыци бон нын әндәр тәрхон рахастой.

Уыци бон... Max әй наема зыдтам, фәлә... Уыци бон нае царды уыд тәккә әвирхъаудәр бон, Сау бон, Сау хуыщаубон...

Горәтмә фәндаг ныддарты. Мә сәр ныддур, рыст, әмә йә цалдәр хатты ме 'нгуылдзтәй, мә армытъәпәнәй әнәхатырәй нылхъывтон. Суанг мә афтә дәр фәндыйд, әмә йә тымбыл-къухәй батъәппытә кән. Цыма цыдәр аххосджын уыд. Уырызмәг цы кодта, уый цәуылнае зонын? Ёдлы фарст, фәлә...

Ды де 'мбәлтимә горәты куы иу ран, куы иннәе ран хъахъхъәдтай әхсәнадон әгъдау: мацы фыбылыз, мацы бәлләх әрцәуа. Ныр дәхиуыл әрцыд бәлләх. Куыд? Цы хуызы? Кәм уыдтә? Исты дзәгъәл наемиг... Афтә уыдзән. Афтә уыдзән.

Æз дæ хорз зонын, Уырызмæг. Æмæ ды, суанг дæ цыфыддæр знагмæ дæр фыццаг топпы кæсæнæй нæ акæсдзынæ. Цалынмæ дын гæнæн æмæ амал уа, уæдмæ мæнгвæдæгыл ницы хузыы æрбахæцдзынæ.

Базармæ уæ арæх арвityнц. Базары... О, базары, гæнæн ис æмæ æрцæуа стыр бæллæх. Алыхуызон адæм. Æрыгæттæ æмæ зæрæдтæ, нæлгоймæгтæ æмæ сылгоймæгтæ, раст æмæ чьизи, сыгъдæг æмæ æдзæстом адæм, давджытæ æмæ цæстфæлдах-джытæ... Æмæ кæд се 'хсæн исты рауад? Хъæлæба. Хыл. Кæд кæрæдзимæ хæцæнгæрзтæ систой æмæ, Уырызмæг, кæд ды се 'хсæн бацыдтæ, кæд сæ иргъæвгæ кодтай æмæ дыл афтæмæй кæйдæр дзæгъæл нæмыг æнæнхъæлæджы сæмбæлд. Уæдæ... Уæдæ дæу исчи барæй æрбахса, уый мæ нæ уырны. Куыд ныд-дарæн и зæдмæ дамбаца? Цæй тыххæй? Æвзæрæй кæмæн цы ракодтай? Кæй бафхæрдтай?

Уырызмæг, æгас ма куы уыдтæ, уæд æй уыйас не 'нкъард-тон, фæлæ ныр... Нæ футболон команда-иу куы хъазыд, уæд-иу уæ стадионмæ арвыстой, æмæ, мидæмæ чи цæуы, уыдонмæ кæс, спар сæ, дæ къухтæ сыл æрхæсс иуырдæм, аннæрдæм. Адæймаджы ныллæггæнæн ми, фæлæ æнамонд рæстæг цæрæм, æмæ цы чындæуа? Дæ куыст... дæ куыст дæ уыцы уавæры æппæрста, афтæ дæ домдта. Бæргæ дæ нæ фæндыд искаэй сга-рын, искаэмæ джигул кæнин, фæлæ...

Ацæмæз машинæ скъæрдта æнæ иу сыбырттæй, йæ цæстом ныддур.

Уырызмæг, Ацæмæзимæ куыд иузæрдион уыдистут кæрæдзи-уыл, куыд! Æрмæст æфсымæртæ нæ уыдистут, фæлæ æмбæлтты, æрдхæрдты хузыæн.

Мæ зæрдыл арæх æрбалæууы, Ацæмæз фæрынчын, æмæ ды куыттай. Ацæмæзыл цыд аз æмæ 'рдæг. Æхсæвы дыууæ саха-тыл йæ хъæрзынмæ фехъæл дæн.

— Ма-а-мæ-æ... Ма-а-мæ-æ...

Дæ мад фæразæй, лæппуйы йæ чысыл сынтæгæй йæ хъæбысмæ фелвæста.

— Тæвд у, тынг тæвд, — Аллæ тæвдбарæн раскъæфта. Сывæл-лон йæ цæстытæй нæ каст, тыххæй улæфыд. Мæ зæрдæ æрба-уынгæт. Уый та куыд? Уый циу? Цы хабар у? Мæ лæппу мæ цуры сæфы. Æмæ нæ сæрмæ, Цæллаггаты дуар ныххостон. Æнæ дзабыртæ, афтид мидæттæг дарæсы дæн, уый дæр мæ æрбайрох.

Нæ бынмæ Цомартатæм нызгъордтон. Ацæмæзы тæвд уыд цып-пор иу, ахæм тæвд зынуромæн у. Дыууæ-æртæ минуты дæр нæ рацыд, афтæ нæ фатер адæмæй айдзаг, нæхи подъезд нæ, фæлæ нæм иннæ подъездтæй дæр згъордтой. Нæ хæдзары — дыууæ медицинон хойы, уыдон дæр æрбахæццæ сты. Фæдис уыд æмæ фæдисмæ тахтысты. Ацæмæзы чи спÿирттæй сærфта, чи йын укол кодта, чи цы, фæлæ уæддæр йæ тæвд нæ хауд. Йæ сær нæ уräдта, йæ былтæ хус кодтой. Йæ улæфт... йæ улæфт æрхæцыд.

— Дохтыртæм...

— Эз сæм адзырдтон, ныртækкæ сæ ардæм хъæуы, — загъ-та Цæллаггаты хистæр лæппу Батрадз. Уый дæр фыртагъдæй йæ уæлæ ницыуал акодта, афтæмæй кæртмæ телефонæй адзу-рынмæ азгъордта. Эмæ сærдыгон бон нæ уыд — зымæгон, афтид трусиchy, афтид уæлæнгай хæдзарыдargæ дзабырты.

Уырызмæг, адæм... адæмæй хуыздæр цы ис, цымæ? Иугæр адæймаг дæ, адæймаджы ном хæссыс, уæд дын æнæ адæм цæрæн нæй. Энæ адæм чи цæры, адæм кæй нæ хъæуынц, уый æлгъыст у. Халон дæр ма иунæгæй нæ цæры. Адæмы хорзæхæй Хуы-цауы хорзæхæй уæлдай нæй. Эмæ уый та уæд уыдзæн, æмæ ды дæхæдæг адæмы куы уарзай, уыдон дæр дæу хуызæн адæймæгтæ сты, уый куы æмбараий. Нæ бинонтæ, адæм цы сты, адæмы хорзæх куыд æгæрон у, уый ма æгæр дæр бамбæрстам, цинты дæр æмæ зианты дæр. Адæм — уыдон зæххон хуыцæуттæ сты. Адæм — уыдон зæххон уастырджитæ сты. Адæм — уыдон кæрæдзийæн цæджындзтæ сты.

Кæм сты дохтыртæ? Куыд æрæгмæ зынынц? Ацæмæзы мæ хъæбысмæ райстон. Фыццаг хатт уæд бамбæрстон: мæ лæппу цардæй мæлæты æхсæн лæууы æмæ йын мæ бон ницы у. Йæ цæнгтæ, йæ зæнгтæ цыдæр уысм фенdzыг вæййынц, стæй сæ æнахуыр тылд бакæны. Чидæр сывæллоны мæ хъæбысæй райс-та. Дыууæ урсхалатджыны фæзындысты. Эмæ мын фенцондæр, æхсызгонæй сулæфыдтæн. Ницыма загътой, Ацæмæзмæ нæма æркастысты, фæлæ йæ удирвæзынгæнджытæ кæй сты, уый мæ зæрдæ банкъардта. Дыууæ æви йын æртæ уколы фæд-фæдил скодтой. Сæ иуы ныхас мæм ærbайхъуист:

— Йæ тæвд цыппор градусмæ æрхауд. Маяал ын тæрсүт.

Уыдон уыдystы æрвонгæнæн ныхæстæ. Эмæ фыццагдæр кæуыл ахъуыды кодтон, уый дæуыл, Уырызмæг. Ды иуварс лæууыдтæ. Ды дæр уыдтæ айдагъ мидæггæгты, суазал дæ æмæ

ихәнриз кодтай. Де 'фсымәрән фәтарстә, әмә дә Җәстытә доны зылдысты, дә Җәссыгтә дә рустыл уадысты. Әз дә мә хъәбисмә системән әмә дә уатмә баскъәфтон, хъәццулы бын дә бануәрстон:

— Схуысс, схуысс, Уырызмәг. Аңамәзән мауал тәрс.

Ды ницы загътай, кастә мәм, дә Җәстытә доны зылдысты.

Аңамәзы тәвд әрхауд, йә Җәстытәй ракаст, фыццаджы хуызән бынтон ләмәгъ нал уыд. Әз ма уәдмә дәр уыдтән әрдәгәгънәг. Тагъд-тагъд цидәр дзаумәттә акодтон.

Ләппүйирынчындоңмә аластой, дә мад — йемә. Әз әмә ды хәдзары бazzадыстәм. Әз дә фарсмә схуыссыдтән, дә сәр дын мә риуыл сәвәрдтон.

— Афынәй кән, афынәй кән, Уырызмәг. Фәлә ды нә фынәй кодтай. Әрбакастә-иу мәм, базмәлыйдтә-иу. Әмә дә әз мә хъәбисы әрбакодтон, мә Җәнгтә дыл әрбатыхтон:

— Ма тәрс, Аңамәзән мауал тәрс, ныр ын ницыуал у.

Ды әнәдзургәйә дә Җәсгом мә дәллагхъуыр авәрдтай әмә ныккуыдтай. Хъәрәй. Дә хъәләссыдзаг. Цәмәндәр ныккуыдтон әз дәр. Әмә дыууәйә дәр куыдтам, фырт әмә фыд. Цыдәр уысм ахъуыды кодтон: уый цы кәнин, ләппүйи зәрдә Җәмән риссын кәнин? Әмә мә кәуын тыххәйтى баурәдтон. Дә сәрыл, дә уәхсчытыл, дә синил мә армытъәпән хастон. Дә кәуын фәсабыр, дә хәкъуырцц башцад. Иурәстәг афынәй дә, фәлә мәнмә хуыссәг әмгәрон нал әрцид. Хъуыды кодтон Аңамәзыл, хъуыды кодтон әндәр Җәуылдаарты, фәлә мә хуыссәг әрмәст уый тыххәй нә фәлыгъд. Тарстән, мыйяг куы афынәй уон — ды та мә хъәбисы, әмә куы фехъал уай, әгъуыссәг куы фәуай. Ды хуыссыдтә мә хъәбисы, әмә мын уый ләвәрдта цыдәр әнахуыр әхсизгөндзинад, дә чысыл буары тәвд, дә чысыл зәрдәйи тәпп-тәпп ме уәнгты алы стъәлфыл дәр әмбәлд. Дә хъәбул дә хъәбисы әнцад-әнцойә фынәй кәнни. Цы ма уа уымәй стырдәр амонд!

Уырызмәг, ды ма уыйфәстә дәр куыдтай, әрмәст уәд куыдтай фырцинәй. Куыдтай, уә кәстәр әфсымәр Батрадзы арән-донәй куы әрластам, уәд. Ды — иуәндәсаздзыд ләппү, сывәллоны цур әрлаууыдтә, дә мадмә бакастә әмә загътай:

— Фәхәцион ыл.

Дә мад, ноггуырд сывәллон дә хъәбисәй куы әрхая, уымәй куыд нә тарст, фәлә уәддәр загъта:

— Фәхәц, фәхәц, Уырызмәг.

Ды Батрадзы дә хъәбисмә систай әмәй йәм кастә, не змәлдытә. Әвәццәгән, куы дын әрхауа, уымәй дәхәдәг дәр әдас нә уыдта. Иурәстәг дын дә цәстытәм фәкомкоммә дән. Доны зылдысты, дә ләгъзңар урс рустыл урс чысыл җәссигтә уадысты. Ды цин кодтай дә гыццыл әфсымәрыл. Дә цәстытә — дыууә чысыл хуры, җәссигтә сә нә хауд, фәлә зәлдаг хуры тынта. Дә чысыл зәрдәйи цин ивылд дә цәссигты хузы. Фәзынд дын дыккаг әфсымәр, әмә ма уымәй хуыздәр цы уа?

Ныр уыдзыстут әртә әфсымәры. Әртә цәджында. Әртә цәргәс! Уырызмәг, әз уыдтаң, ацы зәххыл амондҗында. чи у, уыци ныйгардҗытәй иу. Алкәмән әртә фырты ис? Хъәздыг дән, тынг хъәздыг. Куыд сәрыстыр, куыд сәрыстыр уыдтаң әз сымахәй! Уә алкәй номыл дәр нә къәсәрәй әрбакувдзән зәххон зәд. Әмә ноджы ныррухса. дәр уыдзән нә хәдзар. Фәзында нын ног хәстәджытә. Фәкъабазджында. дәр уыдзыстәм. Уә алкәмән дәр уә фәзында. кәстәртә, әппин-къаддәр, фәйнә әртәйи, фәзында. мын цоты цот, әмә ма махәй амондҗында. чи уыдзән?

Фәлә мах, зәххон адәм, уынаффәтә бәргә кәнәм, тәрхонхәссәт та не сәфәлдисәт Стыр Хуыща у. Әмә әвиппайды мә рәсугъд бәллицтә нызгъәләнтә сты, әвиппайды мә цәргәсты хистәр әрвиг арвы хъәбисәй зәрдәцәфәй зәххыл әрхауд, әвиппайды мә хистәр цәджында нызгъәләнтә, әвиппайды...

О мә бон, Уырызмәг, әвиппайды дә афтидәй куы аззадыстәм.

Къостайхъәүәй горәтмә фәндаг афтә ныддаргъ, афтә, әмә... Сәедз минуты, фондз әмә ссәдз минуты, сахатырда. дәр фәүәд, әмә схәцца дә. Фәлә ныр... Ацәмәзән, тагъаддәр скъәр, зәгъгә, ницы хузы зәгъдзынән. О Уастырджи, мә кәстәрты мын де уазәт бакән! О Уастырджи...

Уәддәр, уәддәр Уырызмәг цы кодта? Цавәр нәмыг? Кәм мын сәмбәлди?.. Операци. Уый хуымәтәджы цәф нәү. О Хуыща, йә удаң маңы уәд, әндәр алңауыл дәр разы дән. Цымә, Батрадз... Цымә, Батрадз та кәм и. Уә кәстәр әфсымәр, Уырызмәг, дәуән әмә Ацәмәзән — уә хъазәнхъул. Йемә

әдзух фәхындыләт кәнүт, фәратон-батон әй кәнүт. Хәрәдҗы цин — дәндагәй. Әгәр къулбадәт, әгәр буцахуыр әй скодтат. Әмә уый дәр куы иуимә, куы иннәимә хъәбысәй хәңдзән, куы дәу бакъуыры, куы Ацәмәзы.

Батрадз гыщыләй кәуаг уыди. Арәндонәй йәк куы әрластам, уәд уый дыккаг әви әртүрккаг бон уыди, нал әй хъуыды кәнүн. Ацәмәз, фарастаздзыд ләппу, фәләе царды уайәнты чи ауад, азты уәз кәуыл әрәнҹад, ахәм зәронд ләдҗы хуызән йәк къухтәй йәк синыл сәвәрдта, әңгәт зәронд ләдҗы хуызән куыддәр размә фәгүүбыр, бынмә каст, афтәмәй уаты дыу-уәрдәм рацу-бацу кодта әмәй йәхицән дзурәгау дзырдта:

— Да-а-а... Да-а-а...

Уырызмәг, уыцы рәстәг әз әмәй ды бадтыстәм диваныл.

— Ацәмәз, цы “да-а-а, да-а-а” кәнүс?

Уый сабыргай әрләүүүид, йәк сәр банкъуиста, ныууләфыд әмәй загъта:

— Ацы адәймаг нә удхайраг фәкәндзән, — әмәй нә фарсмә диваныл йәхү әруагъта, әрбакаст мәм, әмәй ма йә ныхасмә бафтыдта: — Батрадзән сывәлләтти рәвдауәндонмә раттән нәй?

Әрмәст йәк ныхас нә, фәләе ма йә цәстәнгасәй дәр агуырдата дзуапп. Max, әз әмәй ды, дыууәйә дәр ныххудтыстәм, нырма йәк райгуырдыл Җалдәр болы йеддәмә кәмән нә цәуы, уый сывәлләтти рәвдауәндонмә куыд ис раттән. Ацәмәз йәк фәндүл бирә кәй фәхъуыды кодта, уый бәрәг уыд: уыцы тарәрфыгәй мәм әрбакаст, ома нә уыныс, ацы сывәллон куыд кәуаг у, әнцой нын кәй нә дәтты, уый не ’мбарыс? Әнәдзургәйә сыйстад әмәй иннәе уатмә, Батрадз кәм уыд, уырдәм ацыд. Цәмәе, уый бәрәг уыд: әркәса йәм, цымәе, афтә кәуаг кәдмәе уыдзән, тагъд айрәздзән?..

Уырызмәг, куыд айрәзтыстут, куыд аләппутә стут, уый нә базыдтон. Әмәе әвиппайды мәх хистәр цәдҗынды нызгъәләнтә.

Әз Бесләнырынчындоны зәрдәрисгәйә нә хорз хәстәдҗы цур куы ләууыдтән, уәд... уәд нә горәты сәйраг парчы та әвирхъяу стыр бәлләх әрцид. Фәлә!.. Фәләе мах ницима зыдтам.

Нә машинәй әхүмәтә размә бәргәе әппәрста, фәләе фәндагән кәрөн нал уыд. Ничи ницы дзырдта. Хъуист дә мады сусәг кәуын.

Зәгъон ын: уйй ىавәр күйд ү? Фәлә ныдур дән, разилон әмә үңиң ىалдәр ныхасы зәгъон, уйй мә хъару нә уыд.

Мады зәрдә, дам, алцыдәр раздәр базоны әмә кәд, кәуинаг кәй фестәм, уйй дә мады зәрдә базыдта әмә сусәгәй уымән күйдәт. Сусәгәй җәмән? Хъәрәй. Хәккүирцәй.

Уырызмәг, дә фәстә нә бинонты цард аивта, фендәрхүйзөн стәм. Дә дыууә әфсымәры, цима асдәр фесты, афтә мәм фәкәсы. Сәхимә ныххъуыстой. Сә хъәрәй ныхас, сә хъәлдәг, ләппуты әнәмәт худын мә хъустә нал ахсынц. Фыркауынәй әви зәрдәйи фыррыстәй, нә йә зонын, нә хъәләстә ңасдәр рәстәг сәхи хуызән нал уыдысты, уәлдайдәр Аңәмәзән, ныффәесүс, йә хъәләс күйдәр сбадт, ىалдәр мәйи уыд күйдәр әмүр, ныллаг, тыххәй хъуист.

Нә бинонтә ма исқәд сә раздәры гаччы сбадзысты, уйй мә нал уырны. Җасфәнды рәстәг раңауәд, уәлдәр раздәры бинонтә никәдуал уыдзыстәм, уымән әмә ды нал дә. Алы адәймагән дәр йәхи бынат ис, әмә дә бынат афтидәй бazzад.

Сымах, әртә әфсымәры, кәрәдзиуыл ңыдәр әнахуыр иузәрдион уыдыстут. Уәлдайдәр ды әмә Аңәмәз. Иумә-иу күй фәңәйцидыстут кәнә-иу хәдзармә иумә ңыдәр дзургә күй әрбаңайцидыстут, уәд-иу мә зәрдәйи ңины хъарм әртәхтә згъәлдисты. Кәрәдзиуыл афтә әнгом кәй уыдыстут, уйй махән нә, фәлә хионтә әмә сыхәгтән дәр әхсызгон уыд.

- Цом, Аңәмәз, атезгъо кәнәм.
- Уырызмәг, кәртмә акәсәм.
- Аңәмәз, цом скъолайы хъазән фәзмә.
- Уырызмәг, цом, ләппутә нәм әнхъәлмә кәсынц.
- Аңәмәз, уәд та нә машинә ахсиккам.
- Уырызмәг, раңу исты ахәрәм.
- Аңәмәз...

Сымах кәрәдзиуыл афтә баст уыдыстут, әмә уә иу әнә иннә хәринаг күй хордта, уәд ын, әвәеццәгән, ад нә кодта.

О мә бон, Уырызмәг, дыккаг бон дын дә мәрдон хуыссән күй арәзтой, уәд дә мад, дә дзаумәттә кәңытә сты, уйй нә иртәста. Ды кәнә Аңәмәз, исты дзаума әлхәдтә, уәд ай әлхәдтат иумә, уә дыууәйән дәр күйд бәззыдаид, афтә. Дәү у, мән у уәм нә уыд, уә фылдәр дзаумәттә уын — иумәйаг. Дә мадән зын күйд нә уыд, фәлә уәлдәр Аңәмәзмә фәдзырдта, әмә сә дыууә әмә ма сә цуры чи уыд, уыдон

дәр сә цәссыгтәй сәхи әхсадтой, афтәмәй дын дә дзаумәттә әввәрстөй әмә сә дә сынтағыл әввәртой. Цыма ныртәккә рабаддзынае, әркәсдзынае сәм, равзардзынае дзы әмә сә дә уәлә скәндзынае. Нә, ницыуал скәндзынае! Дә буар дарәсү рәсугъд, әхсызгон ад нал банкъардзән. Хәрздаст әмә итувәрдәй, дә туфлитә цәхәр калдзысты, афтәмәй нал фәецәйщәудзынае. Уырызмәг, ды кәдәм аңытә, уым дарәс нал хъәуы. Уым... уым дә дарәс әндәр у, уым дә дарәс саумәр у. Уазал саумәр. Уазал сау зәхх.

Дә дзаумәттә шифанеры ауыгъдәй ләууынц, шифанеры тәрхәтгыл дә дарәс куыд әввәртай — афтә әввәрд. Аңәмәзимә уын иумәйаг цы дарәс уыд, уыдонмә дәр ниши әвналы.

Аңәмәзимә хуызәй уыйас әнгәс нә уыдыстут, фәлә зәрдәйә, удыскондәй — тынг хәстәг. Уә дыууә дәр бәрзонд, әрмәст ды тәентъихәгдәр, әлвәстдәр, урсбуар. Аңәмәз та — саухил, ставдәтәг. Ды тынг аивтай, гыщыләй дә сәрыхъуынты үйдисты бурхил, әмә хъуыды кодтон: ды уыдзынае нәраг-фыдәлтә аланты хуызән. Фәлә дыл азтә куыд цыдисты, афтә дә сәрыхъуын ивта — сауәй-саудәр кодта әмә аестдәс-ссәзд азмә афтә ссау әмә фырсауәй цәхәр калдта. Афтә ссау стыде 'рфгуытә дәр. Аз әмә 'рдәджы размә дын дә сәрыхъуынты әхсән бафиппайдтон цалдәр урс хилә. Әмә мын куыд зын уыди, куыд зын! Уыцы кары уыдан цавәр урс хилтә сты? Кәд дәхимидағ истәуыл тыхстә? Кәд дын цыдәр сусәг масти дә зәрдә әвдәрзата?..

Цыма гыщыл ләппу уыдтә — әмә мын әхсәз әмә ссәдзаздзыдәй дәр гыщыл ләппу уыдтә, уәдә цы уыдтә — афтә-иудын дә сәрыхъуынтыл мә уырзтә, мә армытъәпән ахастон:

— О ме 'рдхорд, әнхъәлдән, урс кәенүн райдыттай.

Ды-иу фәлмән баҳудтә, ницы-иу загътай.

Дәуән дә сәрү иугтай урс хилтә фәзынду, фәлә дә карыйә сәр кәмән сурс, ахәмтә иу әмә дыууә и? Уәддәр мын дә сәрыхъуынты әхсән уыцы цалдәр урс хилә фәзынду цыдәр хъыг үйдисты. Цыма, уыдан кәй фәзындысты, уым әз дәр цыдәр аххосджын дән, афтә мәм кәсү! Уәвгә та, Уырызмәг, мад әмә фыд цалынмә әғас уой, уәдмә сә кәстәртыл дзуапп дәттынц, сә хорздзинәдтыл дәр, сә әвзәр митыл дәр, сә алы хъуыддагыл дәр, суанг сә алы къаҳдзәфыл дәр.

Уырызмәг, гыщыләй дын арәх әлхәдтам урс дарәс. Ды

дәхәдәг дәр — урсцъар, әмә дыл әнахуыр рәсугъд фидыдтой. Ышма урс дарәс адәймаджы рәсугъдәр кәны, әмә әрмәст әddаг бакастәй нә, фәлә зәрдәйә дәр, зондәй дәр, миддунейә дәр, цәмәндәр мәм афтә кәсы. Мәнән дәр, цыдәр, кәд бынтон урс нә, уәddәр цыдәр ахәм дзауматтә уыд. Шифанеры ауыгъдәй бazzадысты: дә фәстә сәм әвналгә нә, фәлә кәсгә дәр никәдуал бакодтон, стәй ма сәм искәд бавналдынән, уый мә нә уырны.

Дә уды сыгъдәгдзинад... Эхсәз әмә ссәдз азмә дәр адәм аивынц, фылдәр адәм. Рәстәг әмә сә әхсәнад сәхи джиппү уадзынц. Эви уый мәнмә афтә кәсы? Эви уыданән сә зондахаст әмә сә удысконд җәттә вәййынц ивынмә? Хъәуы сын әрмәстдәр фадат. Адәймагән бар ратт, ницәмәй тәрсы, ницы йә уромы, уәд цымә цы хуызән уаид? Цы фәндагыл аңауид? Адәмы фылдәр хай бирәгътә нә фестиккәй? Адәмы фылдәр хай “Әз хуыздәр цәрон”, “Мәнән фылдәр уа”, “Әз бәрzonдәрәй разынон”, әмә цыма уыцы нысантә сәххәст кәныны тыххәй иннае адәмыл сә къәхтәй бацәуиккәй. Цыфанды әвирхъяу хъуыддәгтә дәр сә нә бауромид. Адәмы стджытә сын — хәрдмәхизән асингтә. Бәргә, куы рәдин.

Ды, Уырызмәг, гуырцәй цы уды сыгъдәг әмә рәсугъдзинад рахастай, уыдан нә фесәфтай, әмә мә зәрдәйән уәлдай адджын әмә зынаргъ уымән дә.

Нә бинонтимә цалдәр хатты фысаджыты сфердистадон хәдзары уыдыстәм, дәу әмә Ацәмәзимә дәр дыууә әви әртә хатты аңыдыстәм. Уәд уә кәстәр ағсымәр Батрадз гуырд нәма уыд. Советон цардарәэст куы фехәлд, уәд сфердистадон хәдзәрттә дәр фехәлдисты, әндәр паддзахәдтәм бахаудтой.

Уырызмәг, дәу әмә Ацәмәзимә сфердистадон хәдзармә куы аңыдтән, уәд-иу мын чидәртә, зонгатә-иу дзы куыд нә разынд әмә уыдан дзырдтой: ахәм әнахъом сабитимә дендҗызмә куыд раңыдтә, цы ныффиадзынә, куыд бауләфдзынә? Эмә йә зыдтон: ницы ныффиадзынән, нә бауләфдзынән. Эз-иу сәйрагдәр аңыдтән сымах тыххәй: уадз, уә зәрдәйә дзәбәхән дендҗызы хъарм, фәлмән уыләнтимә фәхъазат; уадз, дзәгәрәг бур змисыл фәразгъор-базгъор кәнат, атул дзы, акъуыбылецц дзы кән, стәй фест, әмә хъарм уыләнтәм дәхи баппар. Эвзист урс әртәхтә уә алыварс кафыдисты, сымах сә чысыл къухтәй, уә чысыл армытъәпәнтәй

ахстат әмәс сә кәрәдзиуыл калдтат. Уыцы әнәнымәң адәмы әхсән әз хъуыстон әрмәстдәр уәхъәлдзәг ныхас, уәхъәнәмәт кәл-кәл. Сымах-иу куы әрбазгъордтат әмәс мә фарсмә куы ахуыссыдыстут, науәд-иу мыл уәхи куы әрәппәрсттат, уәд ма мәнәй амондджындәр чи уыд! Иу уысм уәхъәнәмәт цәстытәй уәгъд нәх уагътон. Дуне дзыллә, дәк къах кәм әрәвәрай, уый дәр дзы най, сымах та, сывәлләттә, әмәс кәдәм азгъордзыстут, уәхъәнәмәт рог, әвәллад зәнгтә уәхъәнәмәт аскъәфдзысты. Әнәнымәң адәмы әхсән фәдзәгъәлән цастә хъәуы? Денджыз әдзуходәр денджыз у, әүүәнк ыл най. Сымах, дыууә кәсаджы хуызән, фәлә әгәр дард куы аленк кәнат, исчи уәхъәнәмәт барәй кәнәе әнәба-ры куы бакъуыра, денджыз әвиппайды куы ссонт уа... Әмәс мә цәстытә уәхъәнәмәт гурәй-гурмә зылдысты, иу уысм уәхъәнәмәт уагътон, иумә цы рәстәг арвыстам, уыдон сымахән дәр әмәс мәнән дәр уыдысты әнәфөрохгәнгә бәрәгбонта.

Фәстаг хатт ма фысджыты сфералдыстадон хәдзармә иумә аңыздыстәм Коктебельмә, әмәс уыцы хабар уәд уыд, әнхъәлдән. Фәстәмә нәхимә здәхтыстәм. Цалдәр сахаты на Симферополы аэропорты хәдтәхәгмә бахъуыд әнхъәлмә кәсын. Тынг тәвд. Тынг әнүд бон. Суләфән нәх уыд. Дон аназ әмәс... Әмәс нәх кружкә сфералдыстадон хәдзары байрох. Уәд пластмассәй арәзт әвгтә әмәс агуывзатә нәма уыд. Әз уәхъәнәмәттимә фәуагътон, зәгъын, агуывзә исқәм рацагурон. Әмәс ссардтон. Уәд, бирә адәм кәм змәлыд, уым уыд сәрмагонд аппараттә. Әртә капеччы ныппар, әмәс уазал удирвә-зынгәнән донәй дә агуывзә айдзаг уыдзән. Фонд капеччы ныппәрстай, уәд ракәлдзән адджен дон — ситро. Нә дойны суагътам, суләфыдыстәм. Әз агуывзә дзаумәтты әхсән нытъ-тыйстон. Уырызмәг, ды мәм әрбакастә. Әнәхин, ирд сыгъдәт дыууә цәсты мыл әрәнцадысты әмәс мәм цалдәр уысмы әдзәмәй кастысты.

— Цы кәнныс, Уырызмәг?

— Уыцы агуывзә мах куынә у, уәд әй нәх дзаумәттимә цәмән сәвәрдтай?

Әз, цыдәр рәстәг цы загътайн, уый нәх зыдтон. Әмәс цы хъуамә загътайн?

— Куы та сдойны уәм, уәд цәмәй банаңдзыстәм?

— Әмәс уый мах агуывзә куы нәх у, — загътай та ды әмәс дә цәстәнгас иуварс азылдтай.

Æз, раст кәй нә дән, уый зыдтон, уәddәр загътон:

— Мах куынә уәм, уәddәр ай исчи ахәсдән.

Ды та мыл дә цәстытә әрәвәрдтай. Імә әз әнәдзургәйә агуывзә системон әмәй йә бынаты сәвәрдтон. Раздәхтән әмәй федтон бынтон әндәр дыууә цәсты: хурдзаст дыууә цәсты. Імә дә бамбәрстон: уый уыд дә фыццаг уәлахиз. Уырызмәг, чи загъта, әмәй фондз-әхсәзаздың әнахъом ләппу йә фыды йәхимә не рыхъусын кәндән? Чи загъта, әмәй йә әфсәрмә нә баппардән? Чи загъта, әмәй йын фәлтәрд ахуыр-гәнәджы хуызән зәрдилдарән урок нә ратдән?

Імә та ногәй уыцы әнусон фарст: туг хәссы әви нә? Ивы әви нә? Адәймаг ивы әви нә? Иуәй-иу адәймәгтә, хицәуы бынатмә күй баирвәзынц, уәд цәмән аивынц? Цыбыр рәстәгмә әндәр адәймәгтәй цәмән ағәпп кәнынц? Адәймаг әңгәгәй цы у, йә мидуне әмәй йә зондахаст базонын дә фәнды — къәләтджынмә йә бауда, әхчайы ад ын базонын кән. Уыдан сты адәймаджы фәлварәнтә, әмәй сын бирәтә нә фәразынц.

Уырызмәг, цыма раздәр күрм уыдтән әмәй фәстаг азты мә цәстытәй ракастән, хаттай мәм афтә фәкәсы. Нә, уый әхсәнад фендәрхуызон, әмәй адәм әңгәгәй цы сты, афтәмәй разындысты, сә гамхудтә системой. Хәрз чысыл хицәуәй райдай әмәй аеппәти стырдәр хицәуттәй фәу, цыма сә сәйрагдәр күист адәмни сайын у. Дыдзәсгомдзинад нә царды гакк сис. Рәстдинад, әгъдау, әфсарм... фәсдуар аzzадысты.

Арах цәуыл фәхъуыды кәнын: адәм зондҗын күй сты, уәд хаттай, уәвгә, хаттай нә — арах цәмән фәрәдийәм? Хицән адәймәгтү, хицән къордты къухы хъазәнхъултә цәмән вәййәм? Цы ныл әрцәуы? Кәм и нә сәрыстырдзинад? Айгъай, ахәм әгъатыр, чызи, әлгъаг рәстәг сыгъдәгзәрдә әмәй рәстүд адәмтән зын цәрән у.

О мә бон, Уырызмәг, дәу тыххәй мын цал әмәй цал адәймаджы загътой: дә хъәбул — раст әмәй сыгъдәгүд, ацы зәххылын зын цәрән уыд, Хуыцау ай радта әмәй йә Хуыцау йәхимә аиста, уым дәр хъәуынц раст әмәй сыгъдәг уdtә. Чи зоны, уый әңгәгдәр афтә у, фәлә мын, мыййаг, кәд уыдан зәрдәтә февәрынц, ныфсы тыххәй фәзәгъынц... Нә, уәddәр зәрдә риссы, зәрдәйи рыст нә къаддәр кәны. Рәстәг, дам, алцыдәр дзәбәх кәны. Нә! Нә!

Æппынфæстаг, горæт æрбазынд. Күйдæй дæ фендзыстæм? Цы фехъусдзыстæм? Мах дæм, Уырызмæг, хæстæгæй-хæстæгдæр күйд кодтам, ды та нæ афтæ дардæй-дардæр кодтай. Ды цыдтæ, де 'нусон бынатмæ. Ды цыдтæ, нæ бинонты иу хай кæм и, уырдæм. Ды цыдтæ, Нарты күвриыхон Уырызмæджы ном дыл чи сæвæрдта, мæ фыд Æмзоры цурмæ, ды цыдтæ мæ мадмæ, ме 'ртæ 'фсымæрмæ, нæ чындз, ме 'фсымæры лæппуйы цурмæ, нæ бирæ хионтæ, нæ бирæ къабæзтæм. Фæлæ йæ мах нæма зыдтам. Дæ мад күйдта. Дæ мадыхойы цæссыгтæ уадысты. Æз дуры хуызæн æдзæмæй бадтæн. Ацæмæз машинæ скъæрдта. Ницы ма зыдтам. Фæлæ нал дæ, уый куы базыдтон, уæд æлгъыстон.... Æлгъыстон нæ мæрдты. Афтæ куы фæзæгъынц; Хуыцауы хорзæхæй мæрдты хорзæхæй уæлдай нæй. Афтæ куы фæзæгъынц; Хуыцау æмæ мæрдтæ æмхуызон аудынц æгæстыл. Уæд... Уæд уый күйд раст у, мæ фыд? Æмзор, фыщцаджыдæр дæумæ дзырдтон æмæ ныр дæр дæумæ дзурын, ахæм æрыгон лæппуйы уæхимæ күйд айстат? Күйд раст у уий? Афтæ куы фæзæгъынц; хъæр мæрдтæм дæр хъуысы. Æмæ дæм хъæр кæннын: күйд раст у уий! Цæмæн æй бауагътай дæхимæ?! Кæд иннæты фæндон уыди, уæд сæ ды, күйд нæ бинонты хистæр, цæмæн бауагътай рæдийын? Күйд æвирхъау рæдыд фæкодтат, күйд! Нæ дæм байхъуыстаиккой? Æмæ нæ хæдзары дæ ныхасæн æдзухдæр стыр аргъ куы уыд, дæ ныхасы сæрты куы никуы ничи ахызт. Æви уый уе 'ппæты фæндон уыди? Æмæ цæмæн? Фæрсын дæ, мæ хорз фыд, фæрсын уе 'ппæты дæр. Цæмæн? Цæмæн нын байстат нæ цардбæллон хъæбулы? Уæхи йæ цæмæн бакодтат? Мæнæ уæм æз, уæ фырт, хæстæгдæр куы дæн, мæнæн бакодтаиккат уыцы сай æфсæн дуæрттæ. Күйд бакуымдта уæ зæрдæ уалдзыгон сæууон хуры тыны хуызæн лæппуйæн йæ цард аскъуынын? Нæ, дзуапп мын нæ дæттут...

О нæ зæронд мæрдтæ, курын уæ, уæ цуры мæ зонгуытыл лæууын: нæ кæстæртæй уæ цурмæ макæйуал баудзут. Мах уын азæй-азмæ нæ фæллойæ уæ ном куы ссараШ, мах уын фæззæджы нæ ног бæркадæй цæстуарзонæй куы ныххæлар кæнæм. Мах уын алы фынджы дæр уæ рухс ном куы араЩ.

Уырызмæг, уæд ма æрыгон бинонтæ уыдыштæм, дæуыл цыд авд æви аст азы. Федтон æнахуыр фын. Уæвгæ, фынтæ æдзухдæр æнахуыр вæййынц. Цыдæр æнахуыр дуне, æнахуыр бынат. Ставд

зәңг дынджыр пәләхсар бәләстә арвмә фәңдысты. Кәсын, әмә не 'рвадәлты сәдәаздзыд зәронд ләг Елмырзә уыцы бәләстәй иуы зәнгыл банцой кодта. Кәдәмдәр джихәй, әнкъардәй кәсы, йә цәститә дзы нә исы. Цымә, кәдәм кәсү? Әмә уынын: әртә гүиппирсар зәронд ләдҗы зырнайзылд тымбыл фынджы алыварс бадынц. Фынг алы хорз хәринағ әмә алы әвзаргә нозтәй — йедзаг, тасы. Әртә зәронд ләдҗы минас кәнынц. Иурәстәг мәм Елмырзә разылд әмә загъта:

— Әххормаг мын у.

Дардәр цы уыд, уымән ницыуал базыдтон. Фехъал дән әви мә фын фескъуыд — мә зәрдыл нал ләууы. Бесләнмә нә хәдзармә куы ныңцыдтән, уәд әй мә мадән радзырдтон. Уый, мә ныхас кәронмә дәр нәма фәдән, афтәмәй загъта:

— Тәккә ацы сабатизәр Елмырзәйән фынджыдзаг акәнүт, әнхъялмә кәсы.

Мах, мә мад куыд загъта, афтә скодтам фынджыдзаг. Сыхәттәй әртә ләгмә фәдзырдтам. Сәрмагондәй нә мыггаджы хистәр фенджын Елмырзәйы рухс ном ссардтам. Цыйын сцәттә кодтам, уыдон ын ныххәлар кодтой.

Уәдәй фәстәмә алы аз дәр Майраемты мәйын нә зәронд мәрдтән скәнәм фынджыдзаг. Нә къух куыд амоны, афтә фынг саразәм. Уадз, зәронд мәрдтә дәр фәzzәдҗы хорзәхтәй хайджын уәнт, дыргъәй, халсарәй, уәләуыл чи ис, уыдоны цур куыд сты, нә зәронд мәрдтән дәр сә разы афтә уәнт.

О мә бон, Уырызмәг, ды мын мә зәронд мәрдтү ферох кәнын кодтай. Зынаргъ нын куыд не сты, нә зәрдәтә семә куыд нә дзурынц, фәлә нә дә фәстә ницыуал әндавы, ды сә дә аууон бакодтай.

Мә хъәбул, рәстәдҗытә дәр бәргә цәуынц, фәлә уәдәр зәрдәйә иуварс нә комыс, әмә дә куыд скъахон? Мә хъудытә әдзухдәр — демә; цәугә кәнон, бадгә кәнон, искаимә дзурон... Кәйдәримә фәнныхас кәнын, мә разы та ды вәййис. Мин әмә мин хатты мәхи бафарстон, стәй цалынмә цәрон, уәдмә дәр фәрсдзынән: “Ацы бәлләх цәмән әрцид? Цәмән әрцид?” Фәлә йын дзуапп нә арын.

Хатт мә масти схәлбурцъ кәны, хус сугтәй арт куыд ныгтупп ласы, афтә ссудзы. Әз йә ахәсты бахауын әмә... Әмә, зонын әй, раст нә вәййин, фәлә мәхицән мә бон ницы у.

Мæ рохтыл æрхæцын нал бафæразын æмæ... æмæ фелгъитын... фелгъитын наэ дуне сഫæлдисæджы, наэ мæрдты. Стæй та сæ хатыртæ фæкурын. Уæдæ дæу хуызæн лæппу мауал уæд, уий куыд раст у? Де 'мбæлттæ дæ æдзуҳ дæнцæгæн хастой. Уыцы ныхас ме 'взаг наэ кæрды, мæ зæрдæ йæ зæгъын наэ фæразы. Дæ фæстаг бон... Кæрты хицауæн бафæдзæхтон:

— Адæм куы апырх уой, уæд-иу Уырызмæджы æмбæлттæн зæгъ, æмæ ийин наэ хæдзары йæ рухс ном ссарой.

Мæн фæндыид, Уырызмæг, цæмæй дын дæ хорз æмгæрттæ, дæ хорз æмбæлттæ, дæ æвирихъау хабар куы æрбайхъуист, уæдæй фæстæмæ æхсæв-бон чи наэ зыдта, сæ уæлныхтыл дæ фæстаг фæндагыл бæрзонд чи систа, уыдон сæрмагондæй, ды цæрынæй кæм наэ бафæстæ, уым наэ хæдзары абадой, дæ рухс ном дын ссарой. Äмæ æрбамбырд сты. Цал уыдисты? Äвддæс, ссæдз... Бацыдтæн сæм, æмæ мын зын дзурæн куыд наэ уыд. Уымæн æмæ ды, Уырызмæг, фыццаг хатт дæ хорз æмгæртты, дæ хорз æмбæлтты фарсмæ наэ бадтæ. Дæ бынат уыд афтид. Цыдæр уысм-иу фæлмæй зынæгай фæзындтæ æмæ та-иу атадтæ. Арахъхы агуывзæ мæ къухмæ райстон, фæлæ минут æви фылдæр дзурин наэ фæрæзтон. Мæ къух рызт.

О мæ бон, Уырызмат, ды æрмæст махæй, дæ бинонтæй наэ фæхъуыдтæ, фæлæ дæ хорз æмгæрттæй дæр, дæ хорз æмбæлттæй дæр. Семæ никæдуал алæудзынæ, иумæ никæдуал аныхас кæндзыстут, иумæ футболæй нал ахъаздзыстут... Фæци, мæ бон, дæ зæххон цард.

Де 'мбæлтты дын не сഫæлдисæг Стыр Хуыцауыл бафæдзæхтон. Бафæдзæхтон сæ фæндаджы хорзæхыл, Ирыстоны зæдтыл, цæмæй æнæмаст æмæ æнæфыдбылыз фæндæгтыл цæуой, ацы дунемæ цæрынмæ фæзындисты æмæ дзы цæрынæй куыд бафæсæдой, се 'мгæрттæй æнафонæй ацы зæххæй куыд никуы ничиуал ацæуа.

Лæппутæ сыстадысты, иу стыф, иу уынæр сæ наэ хъуист. Ныхас куы фæдæн, уæд сæ иу, йæ ном ын барæй наэ дзурин, агуывзæ райста, йæ цæстытæ кæуынæй сырх дардтой, йæ хъæлæс æрхæцыд, кæуындзæг-иу ын йæ хъуыр ахгæдта, афтæмæй загъта:

— Махæй, не 'мбæлттæй, Уырызмæгæй растдæр æмæ сыгъдаегдæр, уæздандæр адæймаг наэ уыд. Уæд цæмæн, цæмæн æрцыд ацы бæллæх?! Мæнæ æз... æз цæуынæ фæмард дæн. Уырызмæгимæ абаргæйæ æз чьизи адæймаг куы дæн, — æмæ лæппу скуюдта.

— Нæ, уе 'ппæт дæр хорз стут, æвзонг талатæ, — æмæ, цæмæй ма скæуон, уый тыххæй сæ цурæй тагъд-тагъд рацыдтæн.

Де 'мгар лæппуйы зæрдæбын ныхас, йæ зæрдæйы цъæхахст. Де 'мбæлттæ дын цы аргъ кодтой, де 'мбал цы ныхас загъта, уый цыфæнды стыр хæрзиуæгæй дæр зынаргъдæр у.

Нæ кæстæрты æвзæр миниуджытæ нæ фæуынæм. Дæумæ дæр уыди «æвзæр» миниуæт, Уырызмæг. Æгæр... агæр раст æмæ æгæр сыгъдæгзæрдæ уыдтæ. Кæд дын æцæгдæр бынат нæ уыд нæ æлгъист, чьизи, æлгъаг дуней? Кæдæм цæуæм? Кæм ис не 'гъдау? Кæм и нæ уæздандзинад? Кæм и нæ фарн? Нæ разагъды фыдæлтыл уæд та ахъуыды кæнæм. Нæ мæрдтæй уæд та фефсæрмы уæм. Нæ кæстæртæ, фидæны фæлтæртæ нæ цы схондзысты? Æхца æмæ исбоныл куы сыстæм, дунейыл нæ æндæр куы ницыуал æндавы. Æппынфæстаг, адæймаг цас æмæ цы ба-хордта, цас банизта, цы дидитæ йыл цæхæр калынц, йæ уæлæ цы дзаумæттæ скодта, цы галуанæй рацæуы, æрмæст уымæй нæу. Сæфы нæ удварн. Гуыбын скъæт у, гарна. Нæ ахсæнтæ нæ сæрæй куы фæуæлдæр сты, уæд ма нæ цард цы у? Æмæ фæди-сы сай дзæнгæрæт ныццæгъдæм: кæдæм у нæ фæндаг?.. Хъæзdyг æмæ хицаудзинад, хицау æмæ хъæздыгдзинад уæрдоны дыууæ цалхы хуызæн фæрсæй-фæрстæм тулынц. Фæлæ кæдæм?.. Кæдæм цæуæм?

Уырызмæг, æмæ мæнæ рынчындон, дæ цард æмæ мæлæты æхсæн фæстаг хатт тох кæм цыд, уыцы рынчындон. Нæ сыхæгтæ... Æмæ ам цæмæн сты? Ничиуал дзы баззад, уæлдайдæр, нæлгоймæгтæ, уæлдайдæр, фæсивæд. Де 'мкусджытæ, къордтæ-къордтæй лæууынц, рынчындоны стыр кæрт — йæ тækкæ дзаг адæмæй. Фæдонзоныг дæн, цыдæр уысм æдзæмæй аzzадтæн: ацы адæм ам цы ми кæнынц? Æмæ бамбæрстон: æрцыд стыр бæллæх, æнхъæл кæмæн нæ уыдтæн, ахæм бæллæх. Адæмы æхсæн цыдæр сусу-бусу ацыд, иууылдæр, цыма дзырд ба-кодтой, афтæ махырдæм разылдысты. Ныхас чи кодта, уыдон сæ ныхас фæуагътой, тамако чи дымдта, уыдон сæ тамако иуварс аппæрстой, бандоныл чи бадт, уыдон сыстадысты. Æмæ нæм кæсынц, æнæдзургæйæ, æнæзмæлгæйæ, æдзæмæй. Уый цы ха-бар у? Тæфæрфæсгæнджыты хуызæн цæмæн лæууынц? Цыдæр уысм адæмы нал ауынын. Мæ къæхты бын зæхх фæтасы. Дзу-рын, фæрсын:

— Күйд у?

— Күйд у Уырызмәг? — фәләе ничи ницы зәгты. Кәд мә ныхас мәхи йеддәмә никәмә хъуысы. Хъуысы, кәй фәрсЫн, уыдан мын дзуапп дәттың: чи йә сәры банкъуыстәй, чи йә сәры бынмә әруагъдәй, чи иугай скъуыдзаг ныхастан. Фәләе дзы сым дәр күй никәмәй схаудаид, уәддәр бәрәг уыд: әвзәр, тынг әвзәр у хъуыддаг.

Нәе, уәд ууыл наема уыдтән, әмәе фәрсон: чи уыд, күйд әрцид, кәм әрцид уыцы бәлләх? Нәе, ууыл наема уыдтән.

Операци фәци сахатырда, кәнәе чысыл раздәр. Дохтыртә... Кәм сты дохтыртә? Уыдон... Уыдон фенен хъяуы. Чидәртә ма — мә фарсмә. Дохтыртә кәм сты, уыцы уат мын бацамыдтой. Дуарыл бахәцүйтән, иу хатт, дыууә хатты, цалдәр хатты. Искәд мә зәнгтә, мә цәнгтә афтә сләмәгъ уыдзысты, уый әнхъәл никәд уыдтән. Нәе сыхаңтәй иу — Валери — дуарыл бахәцүйд. Уаты — мә кары дыууә ләджы, сә иу стъолы цур бады, инна рудзынджы цур ләууы әмәе әddәмә кәсеси. Дыууәйә дәр тамако зыдәй дымын:

— Әэз, операци кәмәен скодтат, Уырызмәг, уый фыд дән.

Дыууә дохтыры дәр мәм разылдысты. Бадгә чи кодта, уый систад, цалдәр хатты йәе сигарет зәрдиагәй сцъирдта, цыма дзы йәе мондәгтә уагъта. Әмәе әз күйдәр мәхимидағ ссыгъдтән: цы райваз-байваз кәны, кәд әм исты зәгъинаг и, уәд... Фәстәдәр әй бамбәрстон: цы хъуамә загътаид, уый Ын зын зәгъян уыд, зәгъын та йәе хъуыд.

— Әвзәр цәф у, тынг әвзәр цәф. Дамбацайы наемыг зәрдәйес сәртә ахаста, түгдәзинтә йәем кәм бацәуын, уым суад, рәүдҗыты дәр аңыд, фәсонтәй ахызт. Ноджы хұымәтәджы наемыг наеу, фәләе, зилгә-здухта чи кәны, ахәм наемыг. Йәе тут йәе хұылфмә фәрцид. Кәд аирвәза, уәд әрмәстәр йәе хъару, йәхі фәрци, кәд йәе организм фидар у, уәд уый фәрци. Фәләе... Фәләе нае зонын, нае зонын...

Дохтыры алы ныхас дәр — хъамайә цәвәгаяу. Иу зәрдәвәрән, иу ныфсадттәг ныхас дзы не схауд. Әмәе мә фәндүйд мә хъәләсүйдзаг ныхъхәр кәнын:

— О Уырызмәг, мә сабыр, мә уәздан, мә фәлмән, мә әгъдауджын ләппу, кәм дә?! Уымән уәвән күйд и, әмәе ды мауал уай?! Нәй, уымән уәвән нае. О Уырызмәг, хъәддых фәләуу!

Дохтырты уатәй күнд рахызтән, уымән ныр дәр ницы зонын. Мә зәңгтә мә нал урәдтой әмәе къулыл бандай кодтон. Йарәби, цы чындауа? Уый күнд у? Дуар ратъәпп лас әмәе дә ләппумә бацу, уе 'хсән дыууә-әртә метры. Дә фырт цы фәүздән, уымән ницы зоныс. Фәцәуы дә... Фәцәуы дә, әмәе ды та рынчындоны къулыл банныхаста, дә бон ын дунейил баххуыс кәнын ницәмәй у. Күнд раст, күнд раст у уый?!

Уырызмәг, мә бон дын мисхал дәр баххуыс кәнын нае баци. Уәед та ма дә иу минут күн баурәдтаин. Цыдәр уысм мә сәры атахт: зәрдәйә зәрдәйы ахсән, адәймагәй адәймаджы ахсән ис әнәуынгә хидтә, әнәуынгә бастдинәйтә, әмәе дуары цур сләууытән, мәхи йәм нылхъывтон:

— О Хуыңау, мә тых, мә хъаруйә Уырызмәгән фәхай кән, мә уды тыхтә Уырызмәгмә сараз.

Әмәе, Уырызмәг, иурәстәг мәм афтә фәкаст, цыма дыл мә тых сәмбәлд, цыма базмәлытә, цыма дә цәстытә байтом кәнинымә хъавыс. Кәйдәр хъәләс мә әрәрвонг, әрчъицин кодта:

— Цом уал әddәмә, — нае сыхәгтәй мыл иу рахәцыд. Рынчындоны кәртмә рахызтыстам. Адәм фылдәрәй-фылдәр кәниңц, хъәутәй дәр нае хәстәджытә, нае къабәзтә фәдиси схәццә сты. Әмәе иууылдәр әнхъәлмә кәсәм. О Стыр Хуыңау, хорз хабар нын фекүүсүн кән: йә уләфт фәхуыздәр, йә дадзинты тут хуыздәр цәуын райдыта, цардә здәхы...

Цәмәндәр мә сәры февзәрд: цы хостәйын хъәуы, уыдон сты? Хосхъуаг наеу, мыйяг?

Де 'мбәлттә дыууәйә мидәмә згъорәгау баудысты, уайтагъд фәзылдысты. Хостә, дам, алцыдәр ис.

Бәргә, ахәм хос күн уыдаид, Уырызмәг, әмәе дәу чи фервәзын кодтаид. Фәлә нае уыд, нае уыд зәххыл ахәм хос, әндәр ай ссардтаиккам, зәххы бынәй дәр ай скъахтаиккам, арвы кәронәй йә әрбахәццә кодтаиккам.

Мә къәхтә мә быны нал цыдысты, фәлә иу ран ләууын дәр мә бон нае уыд. Мә цуры-иу әнәдзургәйә күн иу әрбалауыд, күн иннә. Дзурын никәй фәндыд: алы ныхас дәр — зәрдәкъахән, алы ныхас дәр — зәрдәриссән.

Ды аирвәз, ууыл уыдысты мә хъуыдытә, әндәр мә дунейил ницы әндәвта. Зыдтон ай әмәе йә абон дәр зонын: дәумә зонгә-зонын йә хәцәнгарзничи ныддардзән. Цәй тыххәй дын

хъумамә байса чидәр дә цард? Кәмән цы ракодтай әвзәрәй? Әнәнхъәләджы. Афтә... афтә уыдаид. Де 'мбал дәумә хъумамә йә дамбаца җәй тыххәй сиса? Нәй, нәй уымән уәвән. Әнәбары. Әнәнхъәләджы. Фәлә барәй әнәбарыйә цы уәлдай и? Ди нал дә, дә әрыгон цард дын аскъуыдта. Нә бинонтә Җәрәбонтәм къахырәй бazzадысты, махән зәды хүйзән ләппу нал и.

Уырызмәг, дә әвирхъау бәлләхы хабар куы фехъусыстам, уәдәй фәстәмә цы минуттә, цы сахәттә, цы бонтә әмә цы мәйтә арвыстам!. Цы азтә әрвитәм. Зәрдәриссән. Зәрдәмарән...

Әбәрәгдзинад... Уый зәрдә дыууә дихы кәны. Дәу фәнды цыдәр зәрдәәвәрән ныхас, ныфсы ныхас фехъусын, фәлә...

...Мә зәңгтә мә быны нал Җәуынц, ризынц, фәлә сбад, әнцад ләуу, уый дәр нә фәразын әмә дә палатәйи рәэсты аңауын, дуары тарвазыл бандой кәнын, рынчындоны кәртмә рахизын. Палатәйә дохтыртә кәнә медицинон хотәй исчи куы раңауы, уәд ыл адәм әрбамбырд вәййынц. Фыщаг рәстәдҗы, уәд-иу сә афарстой:

— Күйд у? Цы хуызән у? Уләфы?

Ныр фәргсә дәр нициуал акәны, әдзәмәй йәм бакәсүнц. Палатәйә чи рахизы, уый дәр ницы фәзәгъы, йә уәхсчытә әруадзы, йә сәр бакъул кәны.

О Хуыцау, кәмәй тарстән, уыцы ныхас нын ма фехъусын кән. Әмәничима ницы загъта, уәддәр сылгоймәгтәй чидәртә кәуы. Кәуынц мә хотә, кәуынц дә мады хотә. Дә мадән, ноджы ма кәмәндәрты сә зәрдәтә бавзәр сты, әмә сын хостә скъәфынц. Кәмәндәрты дзы уколтә кәнынц. Иу афтид палатә, әмә дзы Җалдәры уым әрхүүссын кодтой, медицинон хотә сә уәгъд нә уадзынц.

Мә бон, Уырызмәг, цы ныхасәй тарстыстәм, уый нәма райхъуист, афтәмәй бирәты кәуинаг фәкодтай, афтәмәй бирәты зәрдәхәлд фәкодтай.

Мәнмә дәр сылгоймәгтәй Җалдәр хатты чидәртә әрбауд:

— Ныфәлурс дә, мәнә дын зәрдәйи хос.

Мән ницы хос хъуыд. Ди, Уырызмәг, цардәй мәләтү ахсән, әмә әз та хъумамә мәхицән цыдәр хостә кәнен? Кәд мә зәрдә тоны, уәд атонәд, фәйнәрдәм тъәппитә ахайәд. Әмә мә әңгәгәй дәр фәндыд: әрхаяу, маңыуал базон, амәл. Әз,

Уырызмæг, демæ абаргæйæ, цæйбærц фылдæр фæцардтæн! Бирæ, бирæ! Аэрæджы мыл сæххæст æртиссæдз азы. Уыдан æртиссæдз боны не сты. Ды та... ды та фæцардтæ æхсæз æмæ ссæдз боны.

Де 'мкусджытæй иу лейтенант, дæхи хуызæн бæрзонд, тæнтъихæг лæппу разгъордта, æмæ мæ зæрдæйы уазал риз ацыд:

— Кæдæм тæхы, цы 'рцыд?

— Цыдæр хос, дам, æхсызгон хъæуы.

Уыйфæстæ йæ базыдтон: дæ туг ахст, дадзинты нал цыд, æмæ лæппу азгъордта, туг чи тæнæг кæны, ахæм хос агураæ.

Де 'мбал уыцы хос бæргæ æрбахæццæ кодта, фæлæ... Дохтыр хорзæй ницы загъыта. Амæ цы загътаид? Уæддæр мæ йæ иу ныхас уысм дæр нæ рох кодта:

— Кæд аирвæза, уæд æрмæстдæр йæхи хъару, йæ тыхы руджы, кæд йæ организм фидар у, уæд уый фæрцы. — Авæцæгæн, уый алцыдæр хорз зыдта, фæлæ уыцы цалдæр ныхасы мæнæн загъта ныфсы тыххæй.

Амæ мæ ныфс кæронмæ нæма асаст. Адæймаг сæрсæфæнæй куы фæхауы, уæд æххуысæнхъæл суанг уæлдæфмæ дæр фæлæбуры. Хиурдджы ныхæстыл къухтæй ныххæцæн и, уæд сыл ныххæцыдаин.

Уырызмæг, адæймагæн царды йæхицæй бирæ аразгæ кæй у, уый, азтæ дыл куыд цыд, куыд æмбаргæдæр кодтай, афтæ æмбæрстай тынгæй-тынгдæр æмæ архайдтай, цæмæй фидар уай, фæразон, æнæниз. Бакастæй — тæнтъихæг, фæлæ нуардджын. Дæ куист — сæрд уа, зымæг уа, къæвда уа, хур уа — ædde. Фæлæ кæд фæрынчын дæ?

...Дохтыры ныхас мæ сæрæй нæ цух кæны. Уырызмæг фидар у. Аирвæздзæн. Йæ æрыгон буар бафæраздзæн, фæуæлахиз уыдзæн. Анæмæнг фæуæлахиз уыдзæн. Ау, уæдæ уымæн уæвæн куыд и, æмæ Уырызмæг мауал уа. Нæй! Уымæн уæвæн нæй!

Амæ, Уырызмæг, фæстаг уысмы онг æууæндыдтæн, мæ ныфс нæ саст. Ныббыхсдзынаæ. Бафæраздзынаæ. Фæуæлахиз уыдзынæ.

Фæлæ, о мæ бон, Уырызмæг, сылгоймæгты судзагтаг цъæхахст бæстæ ныццарыдта, рынчындоны уæрæх кæртмæ рагуылф кодта, сылгоймæгты богъ-богъ кæуынæй дунейыл ницыуал хъуыст. Уæддæр, ды нал дæ, уый мæ нæма уырныдта æмæ мæ мидбыннаты æдзæмæй лæууыдтæн, стæй рынчындонмæ, мидæмæ азгъордтон. Нæ, уый Уырызмæг нæ уыдзæн. Иу палатæйы цур

ма цалдәр адәймаджы ләууыд әмә уый... Чидәртә мә ураәтой, сылгоймәгтәй мыл чидәртә сәхи әрбаппәрстөй, цыдәртә дзыртой, фәлә әз ницы хъуистон. Мән фәндыйд, мә хъәләсүйдзаг арвнәрды хуызән гыбар-гыбургәнгә куы нын-нәрыдаин: “Бабын стәм! Бабын стәм, хорз адәм!” Әмә ныхъхәр кодтон, фәлә мә хъәләс мәхимә дәр нә фехъуист. Мә цәссыгтәй ницы уыдтон. Куыдтам. Кәуинаг фестәм әмә куыдтам. Иурәстәг мә сәры февзәрд; палатәмә баңауон әмә дә мәхәдәг фенон. Палатәмә никәй уагътой. Баңыдтән дәм, Уырызмәг, уәд дә ныууыгътаин:

— Уый та куыд? Куыд бакуымдтай мәлын! — Стәй дә, нә уәздан, нә әгъдауджын, нә сызгъәрин ләппу, мә хъәбысмә систаин әмә дә нәхимә рахастаин. Нәе, нә мын уәз кодтаис. Арәх-иу дын дзырдтон:

— Уырызмәг, хуыздәр ахәр, дә кары ләппуйән йе ’фәләттән дәр хәргә кәны.

Ды-иу мәм дәс сау аәрттиваг хъоппәг цәстытәй сқастә:

— Әз әвзәр хәрын?

— Әвзәр! — цәхгәр-иу загътон әз. Уәвгә та, әрыгон, фондз әмә ссәдз, дәс әмә ссәдзаздзыд ләппу әгәр хәрзхуыз уа, уый цас аив у?

Иуәй-иутә хаст хъыбылты хуызән, ләуләугәнгә куы рацәйцәуынц. Әрыгон ләппу дә әмә дә гуыбынмә кәс, фезмәлын ма фәраз? Цы у уый? Әмә ды тәентъихәг кәй уыдтә, уый мын хъыг нә уыд. Азтә дыл куы раңыдаид, зәгъәм, мәнә мә кармә куы ацарадаис, уәд цы хуызән уыдаис, чи йә зоны. Нәе, ды дәхи фыдуынд, әнәгъдуа, әнаив хәрзхуыз кәнин нә бауагътаис. Дәумә уыд, адәймаджы, уәлдайдәр та әрыгон адәймаджы тынг чи хъәуы, йә царды йын стыр ахсджиаг цы у, уыцы миниуәг: ды зыдтай дәхиуыл хәцын, ды әнәе дома байраджы хуызән никәд уыдтә, дә рохтыл хәцын фәрәзтай. Фидән бонтәм дәхи бәргә цәттә кодтай. Фәлә... Уәгъд рәстәг дын фәцис, нәй, уәддәр-иу ссардтаис, сахатырдәг уа, дыууә сахаты уа, әмә-иу әнәмәнг уыцы рәстәг арвыстаис нә хәдзары цур скъолайы кәрты кәнә технологон универси-теты спортивон фәзы. Дә хид-иу акалд, дә дзаумәттә-иу ныххуылызд сты.

Ацы зәххыл цардәй зынаргъдәр ницы ис. Ацы дунемә алышадәймаг дәр цәрынән райгуыры. Әмә тәхудиаг у уый, йә

зәрдә әнәхъәнәй, әнә цъәррәмыхстәй, әнә цәфтәй мәрдтәм чи ахәссы. О, уый ңы амондджын у, ңы!

Үырызмәг, де 'мкусджытә дәм фәдисы күү арбахәцә сты, машинәмә дә күү истой рынчындонмә ласынмә, уәд, дам, сәм ракастә юмә загътай:

— Мә риу... риссы-ы... судзы-ы...

Уыдан уыдысты дә фәстаг ныхәстә. Кәстә, дам, ма-иу ракодтай, ңыдәр зәгъынмә хъавыдтә, фәлә...

Бәргә, Үырызмәг, дә риу күү рыстаид, дә риу күү сыгъдаид, уәд ныффәрәзтаис. Фәлә уыңы әнамонд сау нәмыйдҗы де 'взонг риу нә баурәдта, дә зәрдәйысәр дын ахаста, дә рәүдҗытә дын скарста, дә фәсонтә дын атыдта. Уыңы әвирхъяу цәфы фәстә ма уыңы ңалдәр сахаты ёгас күүд базадтә? Күүд ныбыхстай? Күүд фидар разындтә...

Уыдзән ма

АРСЕН: 135 АЗЫ

ХЪОДЗАТЫ Ахсар

**«ФАЛЛÆ АРДЗ
НÆ ДÆТТЫ БАР...»**

2002

азы 24 октябрь «Рæстдзинад» джиппы рауагъта Нафийы уац «Коцойты Арсены иу фыстæг». Ныхас дзы цæуы, нæ литературæйы классикил йæ цардвæззæджы сау мылазон бонтæ кæй скодта, æвирхъау хъизæмæрттæ кæй æвзæрста, суанг йæхи марынмæ дæр кæй хъавыд, уыдæтты тыххæй. Фыссæджы уæдыккон мидуавæр равдисыны тыххæй нын Нафи ракодта, йæ зонгæттæй кæй фехъуыста, ахæм цалдæр хабары, стæй рæгъмæ рапаста Арсены фыстæг Уанеты Шакромæ. Цæмæй журналкæсæг хъуыддæгтæ хуыздæр бамбара, уый тыххæй йæ ам ногæй зонгæкæнын фыстæджы текстимæ: «Уважаемый Шакро, я еще не обзавелся чернилами и пером и потому пишу карандашом.

Извините, что перед отъездом я не зашел попрощаться — не удалось.

Очень благодарен за радушный прием, за нартовское гостеприимство. Теперь о себе. Самоубийственное настроение продолжается, но никак не могу покончить с собой, — оказывается, это не так легко.

К моему приезду моя комната оказалась занятой, и я очутился на улице. Хорошо, что нашлись люди, которые помогли мне устроиться в гостинице.

Жизнь здесь дешевле, чем у вас. Даже спирт — 240 рублей литр, картофель — 10 рублей, но фрукты дорогие.

Враг не забыт, но работа всех учреждений и организаций течет нормально.

Привет Фене, а также Васо и Лади Абаевым. Желающий Вам здоровья и всякого благополучия

Арсен Коцоев

P.S. Самоубийственное настроение продолжается. АК

Әрмәг газеты куы фәзында, уәд мын чидәртә хъаст кодта Нафийә, ома ңәмән хъуыди, нә дзырдзәугә ләджы нын адәмы ңәстү чи 'фтауы, ахәм хабәрттә әгас Ирыстоныл парахат кәнүн? Нафимә ацы хъуыдаджы тыххәй, әвәцәгән, фая хәссән нәй, стәй, йә уацы кәрон цы фәндөн зәгъы, уый райсинаг у: «Махыл та әмбәлы раиртасын: цы йә (Арсены. — Х. А.) әркодта уыцы трагикон уавәрмә?..» Әрмәст, уацы автор цы хатдзәгмә әрцыд, уый, кәй зәгъын әй хъәуы, фаг нәу Арсены уды утәхсәнтә раиртасынән. «Мә нымадәй, — фыссы Нафи, — фыццаджы уый, әмә йә әвзондҗы бонты йә зәрдә кәй фәцъәх адәмы эгоизмәй әмә сә фәлидзын кәй сферән кодта, адәмы эгоизмы ныхмә йәхи уды тәргай кәй әрәвәрдта (уый дәр эгоизмы иу хуыз у!), адәмәй ишпәрдәй ңәрән-фәцәрән кәй сферән кодта...»

Фәлә хъуыдаг, Нафи йә куыд әвдисынмә хъавы, уымәй бирә вазыгджындәр у. «Мә нымадәй, фыццаджы уый», зәгъгә, афтә куы ныффыста, уәд әнхъәлмә кастән: уәдә дыккаг, әртыккаг әмә иннә ахоссәгтыл дәр әрдзурдзәни. Фәлә фәфыдәнхъәл дән. Аххоссәтә та ңалдәр сты.

Таурағтьы «әвыйд-дывыдоны рәстәг» кәй хонынц, ахәм әнамонд замантә скодта Арсеныл әмә йә фәлтәрыл. Җард фәсреволюцийы фыццаг азты рәстырдәм цыд. Адәмы ныфс баңыди хицәутты зәрдәвәрән ныхәстәй, уынаффәтәй (ног цъылын мәрзаг у!), фидәныл баууәндыйсты (җууәнк та тыхыл тых әфтауы), чысыл нацитән фадат фәци сә хъуыдәгтә сәхи фәндияг аразынән (Нигеры загъдау, «у фадат аразәг»), сә уды, сә зонды, сә курдиаты тых әвдисынән. Арсен дәр 20-әм азты цы уацмистә ныффыста, уыдоны, әвәцәгән, әппәтәй тынгдәр рабәрәг йә аивадон хъомыс.

Фәлә, большевикты партийән адәттә сайән митә кәй уыдисты,

уый раст бағиппайдта, Советон Цәдисы национ фарста хорз чи зыдта, ахәм ахуыргонд А. И. Демидов: «Коммунисты — агрессивные интернационалисты и антимоналисты. Введение «свободы языков» — для них лишь метод атаки на национальный принцип, подкопа под него и его устраниния. Предоставлением языковой свободы они стремятся:

1. Подкупить российские национальные меньшинства и привлечь их на свою сторону.
2. Найти доступ для своей пропаганды в национальных душах меньшинств и обрабатывать народы на их собственном языке.
3. Создать в каждом национальном меньшинстве новую ячейку местных коммунистических вождей и агитаторов, влить эту ячейку на основе строгой дисциплины в единую неделимую коммунистическую партию и подчинить соответствующее национальное меньшинство данной ячейке для дальнейшей обработки.
4. Отвлечь внимание всех народов, обреченных на обобществление, т.е. на обнищание и на интернационализацию, от предстоящего разложения всех религиозных, патриархально-народных и частнособственных основ их национальных культур и каждому такому «осчастливленному» национальному меньшинству как бы закапывать яд в уши во время сна» (Иван Ильин. Собрание сочинений. Мир перед пропастью. Часть I и II. М., «Русская книга», 2001, 171—172 фф.).

Ацы рәнхъытә фыст әрцыдысты 1930 азы. Автор цыма йә уәнә касти: развлечь базыдта, сомбон цытә 'рәаудзән, уый. Парти күйдәстәмә рапызт интернационализацийы фәндагмә. Сталины ныхәстә «национальные языки неминуемо должны будут слиться в один общий язык» («Правда», 1930.03.07) системы программәйи хуызән. Цәвиттон, национ әзвәгты, культурәты сәрмә тыхсын байдытой сау мигътә, бәстәйи гуыбыны равзәрди гуырдз-эмбрион, әмә 70-әм — 80-әм азты дунейы рухсмә фәзынди «новая историческая общность — советский народ». Хорз әмә цәрәггаг нә фәци — тыхмиты фәрцы цы аразай, уымәй хайыр нәй. Уыйхыгъд чысыл нациты әзвәгтыл уынгәджы бон акодта: уыцы әнәхайыры «общность» фәлдисынән сә әрмәг хъуыдис әмә бәстәйи адәмты, әппәты фыццаг чысыл нациты, хъумә нывондән әрхастаиккй. Нывәндты раззәгтимә уыдысты ирәттә: 1964 азәй фәстәмә

нал ис ирон скъола. Уый бәрзәйсәттән ҇әф уыди нә нацийән.

Социализм аразыны рәстәг бәстә бынтоңдәр сымәсти, тох карзәй-карзәр кодта, сфаәлдыстадон интелигенцийы цард дәр схъомпал. Советон фысаджыты ҇әдистә саразыны агъоммә центры дәр әмә бынәтты дәр уыд ассоциатә. Уыдон байдагъ ысты алы әнахуыргонд адәмәй, сә фылдәр растфыссынады әгъдәуттә дәр нывыл нә зыдта. Фәлә сә сәртә бәрзәндты хастой, пролетаритә кәй сты, уымәй — хатыдтой: бахъудажы сахат хицауад сә фарс рахәцдзәни. Хицауады та айдагъ пролетартә нә хъуыди, фәлә курдиәттә дәр, ома йә зәрдә дардта хистәр фәлтәрыл, әңгәг фысаджытыл, дунейы әмә уырыссаг классикәйил чи схъомыл, стыр культурә әмә фарн кәмә уыд, ахәмтыл. Уыдон исты хузызы әрбасайын хъуыди ног цардәвәрды әнтисыттә ныв кәнинмә. Әмә 1934 азы арәзт әрцыди советон фысаджыты ҇әдистә. «Баиучынд» урсмәтәг әмә сау галхәфс («Розу белую с черною жабой я хотел на земле повенчать». Есенин). О, «баиучынди», баиугәнән кәмән нә уыд, ахәмты. Ноджы сын, куыд фыссын хъәуы, уымән сәрмагонд мадзал дәр баләвар кодтой: социалистон реализмы метод, цыбырәй — соцреализм. Фәлә, цы у соцреализм, уымән ныр бәлвырд дзуапп раттын никәй бон у. В. Войнович дзы афтә зәгтьы: «Официальная формулировка гласит, что социалистический реализм это правдивое, исторически конкретное изображение жизни в ее революционном развитии. Были и другие формулировки. Один из организаторов съезда (ома советон фысаджыты Әппәтцәдисон фыщаг съезд. — Х. Ә.) на вопрос, что такое социалистический реализм, ответил примерно так: социалистический реализм — это Шекспир, Рембрандт и Бетховен, поставленные на службу пролетариату. Некоторое время спустя классик и теоретик соцреализма Фадеев на вопрос, что это такое, ответил: а черт его знает! И уже, вероятно, в наши дни появилась неофициальная, но вполне исчерпывающая формулировка: социалистический реализм — это воспевание вышестоящего начальства в доступной ему форме» (В. Войнович. Персональное дело. М., «Эксмо», 2006, 266 — 267 фф.).

Аbon иуәй-иутә соцреализм хонынц SOSpeализм. Әз ын нәхи 'взагыл әндәр ном ссаидтон: соцреализм («сос» дыгуронау — тутт). Уыцы методимә уынгәдджы бонтә скодта әңгәг фысаджытыл. Пролетарон җәргәстә «рәстәджы науәй» әппарын

райдыдтой, цәрынәй-хәрынмә адәмы хуыздәртә цы хәзнатә сферадыстой, уыдон, цыиф калдтой курдиатджын адәмыл (сәйраджыдәр хистәр фәлтәры фысджытыл). Нал бәэзыдысты фольклорон уацмистә, нал бәэзыди Къоста дәр. Мәнә күйд фыста иу ахәм цәргәс: «Хазбийы, Асләнбеджы, Хъуыдайнаты, Чермены, Уастырджийы әмә зәдты зардҗытә базәронд сты... Нал хъәуынц... Абоны цәстәй кәсгәйә Къостайы зардҗытә дәр уыдонимә нымад әрцәудзысты. Социалистон араәтады хъазуатон темпитетә агурынц әндәр, ног зардҗытә» («Рәестрдинад», 1932.18.06).

Цәвиттон, ног царды хицәуттә адәмы әddәг-мидәг ауайын кодтой, кәрәдзиуыл сә сардыдтой, империализмы әх-хуырст фыдгәндҗытә, троцкистон-зиновьевон, троцкистон-бухаринон әмә буржуазон-националистон бандәтә агурыныл ысбәндән ысты, әмә сә сусәг-әргом нымудзджыты әрдонгтә әхсәвәй-бонәй әңцой нал зыдтой. Паддзахадон террор йә тәккә тәмәнә бацыди 1937 азы. Әнаххос адәмы сәдәтәй, минтәй ахсын әмә цәгъдын куы систой, уәд ма цардән рәстүрдәм цәуән күйд уыди? Кәд әмә кәд загъта грекъяг зондыләг Антисфен (ног эрәйы размә 435—370 азты цәрәг): «Государства погибают тогда, когда не могут более отличать хороших людей от дурных» (Энциклопедия афоризмов. М., «АСТ», 1998, 114 ф.). Уыцы хъуыды ис Гуытъиаты Хъазыбеджы араәт «Нарты кадджыты» 3-аг чиницджы дәр: «Мах афтәмәй фесәфдзыстәм, нах хуыздәры 'мә не 'взәрдәры куынә базонәм, уәд». Советты бәстәйы разамондҗытә хорз зыдтой, сә паддзахады хорз чи у әмә 'взәр чи у, уый. Әмә хәрзты цәгъдын сә сәйраг куист ысси. Адәймаг фыщаджыдәр йә зондәй вәййы хорз. Диктаторты та зондҗынта ницәмән хъәуынц, хъыгдаргә сә кәннынц. Адәмәй коммәгәс роботтә аразын у сә нысан. «Диктатура — это громадный ядовитый паук, — фыста гватемаләйаг номдзыд фыссәг, Нобелы премийы лауреат М. Астуриас. — Развращаются, подкупаются, запугиваются все классы общества, люди становятся либо бездушными механизмами, либо страшными фанатиками, либо отвратительными приспособленцами. Диктатура — самое страшное зло для любой страны, зло поистине неизмеримое (Писатели Латинской Америки о литературе. М., «Радуга», 1982, 191 ф.).

Күйд зонәм, афтәмәй XIX әнусы Ирыстоны райдыдта әмә

тыхджынәй-тыхджындәр кодта культурон змәлд: фәзынди наем профессионалон литературае, нылкәнныны аивад, зонад, адәмон театр, рәзыди ахуырад. Зәгъән ис: ирәттән раләууди ренессансы дуг. Әмә уыцы ренессанс аразджытән сә фылдаәр бабын советон рәстәджы. Арсенән йә зәрдәйы тутгә күүиннә хъумамә калдаиккой, йә хәләртты, йә рагон зонгәтү, йе 'мкусджыты йын фәд-фәдүл уидзын аәмә сафын күү рай-дытой аәмә цыбыр рәстәгмә йә алыварс афтидәй күү аzzад, уәд! Нә литературае аәмбойны бавдәлон ие 'мзиууэттәй — Әмбалты Цоцкойә, Малиты Геуәргийә, Къубалты Алыксандрај, Илас Әрнигонәй, Беджызаты Черменәй, Хъуылаты Созырыхъойә, Тыбылты Алыксандрај, Барахъты Гинойә, Зәнджиаты Бәбүйә... Әниу сә цы нымайын, зынгдонд күү сты, мәхәдәг дәр иу аәмә дыууә хатты нә кодтон сә кой. Нафи та сә мәнәй ноджы хуыздәр зоны, фәлә, Арсены трагедийыл дзургәйә, ацы ахоссаг «ферох» кодта. Ссәдзы бәрц үйдисты, советон дуджы Ирыстонәй чи фәхъуыд, уыцы фысджытә, иу уыйбәрц та дзы ахст аәмә йә фыдәлты къонайә хаст аәрцид. Ардәм ма бафтау, нә ахуыргәндәттәй, аәхсәны кусдҗытәй, хәстон интеллигенцийә кәй цард фехәлдтой, стәй уый размә, мидхәсты рәстәг, аңәбары бон кәүүл акодта аәмә фәсарәнтәм лидзәг чи фәци, уыцы фарны ләгтү... Әниу Фыдыбәстәй Стыр хәст нә фәсивәдү әвзыгъадәртәй цы 50 мини аныхъуырдта, уыдан та?.. Адәттыл ахъуыды кәнгәйә аәмбаргә аәмә раст адәймаг аңәмәнг аәрцәудзән ахәм хатдзәгмә: большевикты системә ирон адәмән пайда цы 'рхаста, уымәй йә зиан уыди дзәвгар фылдаәр. Цәвиттон, нә нацийы стырдәр трагедитәй иу баст у ацы системәимә. Хуызән ләгән та, уәлдайдәр фыссәгән, нацийы трагеди йәхи трагедийә бирәх хъизәмайрагдәр кәй у, уый цы дзырдаг у! Ау, ацы факттә нымайнаг не сты, Арсен йәхи марыны онг цәмән аәрцид, ууыл хъуыды кәнгәйә?

Дыккаг замана та уый уыд, аәмә ма хистәр фысджытәй удәгасәй цы иугәйттә аzzад — Арсен йәхәдәг, Нигер, Цәголты Георги, — стәй, сә размә литературәй чи күиста, уыданәй алқай дәр цыымимә кәй сизмәстий, абуалғ хахуыртә сыл кәй фыстой гуылмыз удыхъаджын тәрныхытә. (Къәләтты ма мә бафтауын фәнды уый, аәмә тохмондаг тәрныхыты традициитә 30-әм азтыл кәй нә аскъуыдисты: хәсты фәстә сә

ноджы әнттыстджындәрәй хаста литературан bogъдабиты ног фәлтәр. Ёмә нә дзырдаивады намысджындәр минаевәрттән — мардәй удәгасәй — сә хал, сә бәндән фәхәуди, фаджысы бын сын фәкодтой сә бирә азты удвәллой, нацийы әвәджиау хәзнатә).

Ацы хъуыддаджы социалистон ерысы раззагдәрыл баннымайән ис Дзагуырты Гуыбадыйы. Уый нын нә литературә ёфтыдта канд нәхи адәмы цәсты нә, фәлә әппәт бәстәйи цәсты дәр. 1934 азы Мәскуыйы рацыди литературан энциклопедийы 8-әм том. Уым 327—337 фәрстыл ис Дзагуыры-фырты уац ирон литературәй тыххәй. Автор цух уыд әңәг эстетикон адәнкъарәнәй, вульгарон социологизмы низ ын нә ләвәрдта аивадон уацмысән, литературон процессән раст аргъ кәныны фадат. «Афтәмәй, — фыссы Хадзы-Умар, — ирон фысджытә — Ёгъуызаты Иуанейә суант Гәдиаты Цомахъмә иууылдәр уыдысты идеен агъдауәй сахатджынтае, бәрәг нә уыд сә ахадындзинад дзылләтү культурон-революцион змәлдү. Ёгъуызаты Иуане йын уыди «царизмы фарсхәңәг әмә Кавказы уый колониалон политикә активонәй әххәстгәнәг алдар-аристократ», йә поэмә «Алгъуызы кадәджы» сәйраг идеяе — «монархизм, национализм әмә чырыстон дин» (Әлборты X.-У. Ирон литературон критикае 30-әм азты. Орджоникидзе, 1987, 92 ф.). Мамсыраты Темырболаты поэзи Гуыбадымә гәсгә әвдышта «пессимистические переживания переселенцев-алдаров, не ужившихся на чужбине...» йә фыстыты, дам, «сильны элементы национализма и религиозности». Хъаныхъуваты Иналы сфәлдыстад та йын «насквозь проникнуто тоской о «великом прошлом» осетинского алдарства».

Къостайы тыххәй Гуыбады йә хъуыдитә цалдәр хатты загъта. Хъайтыхъты Георән 1931 азы цы поэтикон чиныг рацыд, уый разныхасы Дзагуыры-фырт фыста: «Кәд Хетәгкаты Къоста зәхкусджыты 'хсан тынг каджын у, уәddәр йә фыстытә ныры рәстәгән се 'ппәт нә бәззынц; зәгъәм, Къоста уыди динджын, әмә ахәм ахаст йә фыстыты дәр ис. Къостамә национализмы низ дәр хәцца кодта». Фәстәдәр критик ноджы фәкарздәр кодта йә фаутә: Къостайыл сәвәрдта феодалты минаевары, либералон буржуазийы идеолоджы, контрреволюцион идеяэтә хәссәджы нәмттә, хъәздгуыты, дам, мәгуыртәй не 'взәрста, афтәмәй сидтис ирон адәмы иудзинадмә. Ахәм

гүймиры әевзагәй дзуры Гуыбады Секъайы, Бласкайы, Къубалты Алыксандры, Арсены, Елбыздыхъойы, Байаты Гаппойы, Малиты Геуәргийы, Цомахъы, Алиханы, Нигеры әмә иннәтү тыххәй дәр. Цыбыр дзырдәй, Гуыбадыйы уац чи бакастайд, уый әнәмәнг әрцидаид әрхәндәг хатдзәгмә: адәмы рәгъмә рахәссиңагәй ирон литературайы ницы ис.

Гуыбадыйы фарсмә әнгом әрбаләууыдисты «Октябрь сид-тонтә» — «ног дуджы әндон әфсад» — әмә мәләтдзаг тохы баңдысты, сарәх ысты «дзәхстытә», гүймситет, рәхуыстытә. Аив литературә цы у, уымән чи ницы 'мбәрста, уыдан рәби-наг систы. Курдиат сәм нә уыди, фәлә сә фысджытә уәвүн тынг фәндиңд. Гъемә фысджыты цәдисмә баирвәзынән ахъаз-заджы «бабыраэн хүйнкъ» ыссардтой: дәхиуыл, «пролетарий», зәгъгә, ахәм буц ном сәвәр, туттә мыс әңәг фысджытыл, дәхәдәг та хицауиуәттәнәг партийыл, йә фәтәгтыл, заводтыл, колхозтыл, гәстыл зарыны 'фсон цъәлхъәр самай, АЕК/Б/П-йы сидтытә рифмәбыд къәдзилтимә ямбыты, хорейәты, дактильты тъысс, әмә, цыма базырджын-къәдзилдҗын пегастә сты, уйайа сә буц у!

Үәд әңәг фысджытә та цы уавәры уыдысты? Миназыккон дунеон литературә цы цәджынди-әнцәйттыл ләууыд, уымән соцреализм кәй ницы бавәйиы, уый әмбарын күү байдытой, үәд сә иутә әнәбары фыстытә кәнүнмә бавнаелтой, иннәтә та бынтон ныхъхъус ысты. Чи ныхъхъус, уыданәй иу уыди Малиты Геуәрги. Уый бынтон хивәнд разынди, системәйи кәнонтыл-канонтыл былысчыил кодта әмә әргомәй загъта: «Нырыккон царды нә арын, чи мә сцырындзәг кәна, ахәм темә». (Темәтә та дзы күйнән уыди, фәлә дә чи уагъта уыцы темәтә объективон хуызы райхалын, большевикты идеологийи мәнг бындуртә, ног царды хицәутты әнаасәрфат митә равдисын, хурмә ракалын?).

Бәстәйи иннә рәттү дәр уыди Геуәргийи хуызән ныф-хаст фысджытә. Михаил Булгаков Сталинмә ныффиста сәрманында фыстәг, әмә дзы ахәм ныхәстә уыди: «На широком поле словесности российской в СССР я был один-единственный волк. Мне советовали выкрасить шкуру. Нелепый совет. Крашеный ли волк, стриженый ли волк, он все равно не похож на пуделя» — (Л. Б. Лихачев, А. В. Соловей. Энциклопедия заблуждений. СССР. М., «Эксмо», Донецк. «Скиф», 2005, 324 ф.).

Ахәм «бирәгъы» советон фысджытә сә съездмә, ай-гъай, нә бахуыдтой, әмәй йәи иуахәмы чидәр күң афарста, Михаил Афанасьевич, съезды җәуылнә вәййис, зәгъгә, уәд дзуапп радта: «Я толпы боюсь».

Фәлә Малиты Геуәргийы ныхәстәм гәсгә мәзәрдил әндәр, әнгәс хабар әәрләууыди, бакастән ай Әлборты Хадзы-Умары чиниджы: «Зәронд интеллигент проф. Мысыкаты М-ы (чиниджы рәедидәй фыст у Мызыкката. — Хъ. Ә.) Цәгат Ирыстоны пролетфысджыты әмбырды (1930) къуыммә күң бахастой, зәгъгә, ды җәуылнә фыссыс ног җарды хабәрттыл, уәд сын уый тыхстхуызәй дзуапп радта: «Цәмән фыссын кәнүт мән колхозтыл, заводты тыххәй, мәхі бар мә уадзут әмә, цы зонон, уый тыххәй фысдзынән» (Әлборты Х.-У. Уәлдәр амынд чиниг, 15 ф.). Әндәр әмбырды та Къубалты Алыхандрыл андзәрстөй сәхи пролетлиты хъазуатонта. Уый, мәгуыр, ахәм ныхас күң сферәзта, пролетарон фыстытә чи нә кәны, уыдонмә Җәмән хыл кәнәм, зәгъгә, уәд әвиппайды йәхъуыры агадтысты: «Махән әнә хылгәнгә иунәг минут дәр кусән нәй. Ахәм у нә дуг! Max кәнәм әдзухдәр быщәу, тох, әмә немә чи нә разы кәны... уый у мах ныхмә, әмә йә Җәмәй тагъдәр абырсәм, ууыл у нә күист. Фидыд нәй!. Әрмәст ахәм тохы бындурыл самайдзыстәм пролетарон литературә». (Уый дәр уым, 15 ф.). Фәстәдәр Алыхандрыл цы бон акодта, уый чи нә зоны, уыдонән ай зәгъын: адәмы знаджы ном ыл банихәстөй, әрцахстөй йә әмә йә фехстөй. Ахст әмә сәфт әрцәдисты Малиты Геуәрги дәр әмә Мысыкаты Мәхәмәт дәр.

Нобелы премийи лауреат Андре Жид цыма мах пролетфысджыты фарсмә се 'мбырды бадт әмә уый дәр къуыммә батардәуыд, уыйай йә ныхәстә рауадысты Малиты Геуәргийы, Къубалты Алыхандры әмә Мысыкаты Мәхәмәтты хъуыдты әнгәс: «Я совершенно не способен к политике. Так не требуйте же от меня партийности» (Андре Жид. Избранные произведения. М., «Панорама», 1993, 508—509 ф.).

30-әм азты бәлләхтү фәстә ма Арсен, Нигер әмә Цәголты Георги күйд аирвәэтысты, уый диссаг у. Арсенән, әвәеццәгән, фәәхъаз, 1912 азы «Правда»-йы кәй күиста, уыци хабар. Нигеры җард дәр ма мәнгәффсон халыл хәңзыди. Фәлә зәгъән ис, сабыр артыл ын йә уд арытой — алгъаг хахуырты амәддаг баци. Йә бинойнагәй кәй ахицән, уый замманай әффсон

фәци, Хуыңау курдиат кәмән нә саккаг кодта, уыңы пролетхамтән әмәй йыл амәй-ай чъизидәр какулаты зәйтәе уагътой газетты фәрстыл, схуыдтой йә сылгоймаджы цагъаргәнәг, цъаммар, әнаккаг, цъыфкалағ. Суанг ма йын йә фыссәджы ном дәр исин кодтой: «Нигерән не 'мбәлә советон фыссәджы ном хәссын» («Рәестдзинад», 1937.01.03). Раст зәгъы Әлборты Хадзы-Умар: «Ахәм худинаджы уавәр Нигеры психикәйил әндәвта әзвәрырдәм, йәхимидағ әй әхгәдта, мәстәлгъәдәй-иу дзурын дәр нал фәрәзта». (Уәлдәр амынд чиныг, 64 ф.).

Йә уавәр сәхәртәй нә уыди Цәголты Георгийән дәр. «Оставилсь без средств существования, Георгий Цаголов скончался от голода 10 августа 1939 года», — фыссы Сүменты Замира фыссәджы уацмысты әмбырдгонды фыщаг томы разныхасы (Дзәуджыхъәу, 1992). Арсен 1927 азы Ирыстоны ЦИК-мәйәргом фыстәг бәргә ныффиста, әмәй Георгийән йә зәронды бонты пенси радтой, уый тыххәй. «Хуызы цъыртт нал ис адәймаджы, тыххәй ма йә къәхтүл ләууы, афтәмәй кусы, — цы кәна уәдә, цалынмә цәст кәса, уалынмә йә хәрын хъәуы», — фыста Арсен. Мыхуры дәр рацыд ацы фыстәг газет «Хурзәрин»-ы, фәлә хицәуттәм нә бахъардта Арсены зәрдәбын курдиат. Уыдон ахәм курдиәттә әххәст кәнныныл нә уыдисты, әндәр, сфералдыстадон курдиәттә сафынәй сә не 'вәлди. Әмәе пайда кодтой цавәрфәндө мадзәлттәй дәр. Бертолт Брехт цәйяу загъта, «голод тоже убивает, только при этом не течет кровь» (Б. Брехт. О литературе. М., «Художественная литература», 1988, 273 ф.).

Мәнән гуырысхойаг нәу: Арсены курдиат кәй бабын, уый дәр фыщаджы-фыщаг системәйи аххос у. Нафимә гәсгә та, «советон рәестәг күү нә уыдаид, уәд Арсен — ирон аив прозәйи стырдәр сараздҗытәй сә иу — нә уыдаид» (Джусойты Н. Коцойты Арсен. Цхинвал, 1964, 30 ф.). Цәвиттон, Джусойты хорз ләгимә ацы ран нә хъуыдитә полярон ысты. Әнә советон дуг Арсены хъысмәт цы бацадаид, уый Хуыңау йеддәмәе нижи зоны, әмәе, «уыдаид-нә уыдаид», зәгъгә, ахәм уыци-уыцитә, мәнмә гәсгә, аргументтән нә бәззынц. Стәй, революцийи разма цы уацмыстә ныффиста, уыдон хынцгәйә, цымәе, «Арсен уыдаид», зәгъгә, афтә зәгъын нә бон нәу? Советон дуг та йын кәд райдайәны ахъаз фәци (уый тыххәй

раздәр загътон), уәд ын 30-әм азты та йә тых саста. Мәнә цытә фыстой йә хуыздәр радзырды тыххәй: «Нә бәззынц, уымән әмә зыгъуммә әвдисынц царды аәцәгдинад». «Стыр зиан хәссы ацы радзырд, цыфкалән кәны фәллойгәнджытыл». «Бынтон әвзәр та у радзырд «Куыд мын алыгъис!» («Мах дуг», 1939, №5). «Такие писатели, как Коцоев А., Кубалов, Нигер ничего не делают, ничего особенного не дали еще советскому читателю, не показывают нашу счастливую жизнь. Что же им мешает, почему они не хотят отображать счастливую жизнь нашей прекрасной родины?» («Пролетарий Осетии», 1937.18.04). Ацы цитатәты автор у Мамиты Гига. Чи сә бакастаид, уый әвиппайды ахъуыды кодтаид: кәй кой кәны, уыңы фысдҗыты нымыгъыл нымай. Нымыгъд адәймагмә цы каст, уый та цы базонын хъуыд, уәлдайдәр, тугуарән азтән сә тәккә әвирхъаудәр — 1937 — куы раләууыд, уәд!

Фәлә дзырдхәссын-нымудзыны куист, куыд загътон, афтәмәй бирә раздәр райдынта. 1935 азы «Мах дуг» йә иугонд 1-аг — 2-аг чиныджы рауагъта Бәдоаты Хъазыбеджы уац, әмә дзы ахәм ныхастә ис (хатын ай, цитатә әгәр ыстыр у, фәлә уадз әмә, чи цы гәнәг уыд, уый адәм бәлвирдәй зоной): «Стыр гуимиры политикон рәдыйдтытә әруагъта редакци Брытъиаты Елбыздыхъойы тыххәй фысгәйә. Зәгъәм, мәнә Коцойты Арсены мысинәгты тыххәй «Брытъиаты Елбыздыхъойы тыххәй» (№5—6). Уым райдайәны Арсен фыссы Дәргъәвсы тыххәй әмә йә афтә хоны:

«...Хуымәтәджы рәстәджы адәм әууылтой хъәбәрхоры кәнә нартхоры кәрдзын донимә, әхсыримә кәнә цыхтимә, дзидза та уыдтой әрмәст хистыты, куывдты, чындзәхсәвты. Фәлә бәрәгбон раләууыди, уәд-иу — алы хәдзары дәр кусарт, бәгәны, арахъх. Хъазт, худт, зард, фәндырдзагъд, куывдтә, хуындытытә — сыскъуынән сын-иу нал уыдис».

Ацы скъуыдзагмә гәсгә, стәй йә мысинәгты разәй куыд зәгъы Арсен, уымә гәсгә «Хъәздыг хъәутәй на уыди Дәргъәвс», әмә цыма иууылдәр әмхуызон цәрәг уыдысты Дәргъәвсы адәм, афтә әвдист цәуы. Фәлә уый раст нау, кълассон дихтәдзинад ам ацыди, Арсен куыд дзуры, уымәй бирә раздәр, хәхбәсты цы мәгуыртә уыди, «йә сихор, йе 'хсәвәр — йә мәт» кәмән уыдысты, «йә цары хәлынбыттыртә кәмән уасыдысты», стәй «йә афәдзы мызд иу хоры

кәфой» кәмән уыди, уыдоны тыххәй фыста йә заманы Хетәгкәтә Къоста дәр, афтәмәй йә уыңы хуызонай не 'вдисы Коцойты Арсен, редакци та цима йемә разы у, уый хуызән әй әнә исты койә мыхуыр кәнә.

Брытъиаты Елбыздыхъюән йәхи тыххәй дзургәйә, Арсен ракодта альманах «Малусәг» әмәй йә литературон къорды кой әмә зәгъы: «Уыңы къордән йә саразджыты зынгәдәртәй иу уыдис Брытъиаты Елбыздыхъю. Абон ын, йә амәлынәй иуәндәс азы бон, мысәм йә ном әмәй иын хъуамә әрмәст йә рәесугъд пьесәты тыххәй нә, фәләй йә уыңы күисты тыххәй дәр зәгъәм бузныг». Арсен, стәй «Мах дуджы» редакци әнә зонгә не сты, «Малусәдҗы» программә кәй уыди реакцион программә, уыңы «литературон къорд» йәхшицән хәсән кәй әвәрдта равдисын «...нә әгъдәутты бәрзондзинад, нә әвзаджы хорздзинад, нә әхсар, нә намыс», уыдон хъараёт кәй кодтой, зәгъгә: «революци күы райдытта... уәд чысыл адәмтә сәхимә әркастысты, сәхи батымбылтә кодтой, цәмәй стыр змәстү фәйлауәнты ма фесәфой... Фәләе ирон адәмән фадат нә әрциди сә царды уавәртә аразын хи къухтәм райсын». Уый тыххәй Брытъиаты Елбыздыхъю әмә Бекойы-фыртән арфә хъәуы?

Ноджы Арсен әппәелы Бекойты Дзипкайә, зәгъгә, «уый тынг зәрдиагәй бавнәлдта хъуыддаг рәвдз кәнынмә (ома «Малусәг» рәвдз кәнынмә), уый та у ацы контрреволюцион раздзырды автор».

Адәттә кәсгәйә МАК-ы (НКВД-ы) кусджытә сә хъустә кәй фәгәмәл кодтаиккой, уый әппындәр гуырысхойат нәу.

Нымудзыны хъуыддаг паддахадон уагыл әвәрд кәй уыд, уый тыххәй И. Ильин афтә фыссы: «Интересны соображения Луначарского по вопросу литературной слежки: «... тот, кто боится громко провозгласить результаты своего добросовестно проведенного социального анализа, искаляет суть марксистской критики и должен быть назван слабым и политически пассивным человеком... Ни один последовательно мыслящий коммунист не может отказаться от борьбы в современной литературе и ее оценки». Как мы видим, литературная слежка возведена в принцип. Литературное доносительство вменяется в обязанность каждому коммунистическому литературному критику» (И. Ильин. Мир перед пропастю. Часть III.

Аналитические записки и публицистика. 1928—1941. М., «Русская книга», 2001, 141—142 фф.).

Нымыгъдтытæ сæхæдæг цы уавæры уыдысты, уый махæн зын бамбарæн у. Нигеры æмдзæвгæ «Иуæй иннæ бон уырыддæр» уыцы дуджы фыст æрцыд (1938) æмæ хорз æвдисы, МАК-ы кусджытæ йæм дуар цы сахат æрбахойдзысты, уымæ иудадзыг удаистæй чи æнхъæлмæ кæсы, цæрдтæй дæр чи нал у æмæ мæрдтæй дæр, ахæм уды хъизæмæрттæ (Нигер, дам, йæ мидæгтæгтæ цæттæйæ дардта йæ кусæнуаты стъолы лагъзы):

Иуæй иннæ бон уырыддæр —
Афтæ, гъе, мæ цард æрвитын.
Тайын, руайын æмæ джитын.
Бон, æхсæв — мæлæтмæ сидын.
Зили сагъæсæй мæ рыст сæр...

Ацы хъарæджы хуызæн æмдзæвгæй тыххæй Нафи æнахуыр хатдзæг ыскодта: «Цы у йæ аххос, уый бæрæг нæй». Раst зæгъын хъæуы, къæлæтты ма баftыдта: «ахст æмæ сæфт æрцыдysts ирон фысджыты хуыздæртæ, цагъды уæлдæйтtau ма аzzадysts Арсен æмæ Нигер, фæлæ Нигеры сæрмæ дæр тæбыныл ауыгъд цирхъ дзедзырой кодта, æдзух æнхъæлмæ каст, — кæд аскъуыддæн уыцы тæбын» (Джусойты Н. Нигер. Орджоникидзе, 1990, 262 ф.).

Диссаг та күнд нæ у! Алы нацийæн дæр йæ литературæ йæ уд кæй у, уый уартæ незамантæй нырмæ дзырдæуы. Æмæ 30-æм азты нæ нацийæн йæ уд сластæуыд — «ахст æмæ сæфт æрцыдysts ирон фысджыты хуыздæртæ», чи ма дзы аzzад, уыдоны сæрмæ Дамоклы цирхъ дзедзырой кæны, Нафи та «æвидийгæ трагизмæй уæфт» (йæхи ныхас) æмдзæвгæ ныффыссынæн йæ аххос нæ арь! Чидæр, дам, арсæн йæхи уыдта, афтæмæй йын йæ фæл агуырдта. Æви национ трагеди æмæ поэтæн йæхи уды æвирхъяу уавæр фаг не сты «æвидийгæ трагизмæй уæфт» уацмыстæ фыссынæн? Критик биноныгæй фæдзырдта, 30-æм азтæ нæ культурæйæн цы стыр бæллæхтæ æрхастой, стæй Нигерыл цы æбуалгъ хахуыртæ фыстой, уыдæтты тыххæй æмæ æппын-фæстаг æрцыд æнахъинон хъуыдымæ: æмдзæвгæ «Иуæй иннæ бон уырыддæр» ныффыссынæн «ницы объективон бындур ис ирон æхсæнады царды» (амынд чиныг, 262 ф.).

Нигеры тыххæй дæрдтыл уымæн дзурын, æмæ Арсен дæр бирæ хуыздæр уавæры нæ уыд: алы хуызы дæр æй æфхæрдтой,

царди мамæлайы къæбæрæй. 1934 азы Щæгат Ирыстонмæ ссыди мæскуыйаг фысджыты къорд. Йæ разамонæг Ильинский æмæ Арсены 'хсæн ахæм ныхас рауади:

«Коцойты Арсен: Аз 1929 азæй абоны онг фыссын... терминтæ, кусын терминологон къамисы æмæ мæ фыны дæр уынын уыцы терминтæ... 1929 азæй фæстæмæ егъау ницыуал ныффи斯顿. Хицæн радзырдты æмбырдгонд лæвæрд æрцыди мыхуыр кæнынмæ, фæлæ нæма рацыди. Кусын ноджы чингуытæ ивыныл. Раивтон аивадон фыстытæ: Гатуыйы-фырты «Зды — цинк», «Джызæлдоны адæм» — Дангуловы фыст æмæ æнд.

Ильинский (мæскуыйаг фысджыты бригады сæргълаууæг): Коцойы-фырт, зæгъ-ма нын, дæ куыстытæй дæ куы суæгъд кæниккoy, уæд дæхи куыстыл нæ бакусис, ницы ныффиссис?

Коцойы-фырт: Щæуылнаæ, фæлæ уæд цæмæй фæцæрин? Абоны онг нырма, цы чингуытæ раивтон, уыдонæн æхца нæ райстон, æмæ, терминон къамисы куы нæ кусон, уæд цы бахæрдзынæн æмæ цæмæй цæрдзынæн? Аңдæра мæ фæнды, истытæ куы ныффиссин, уый. Ис мæм, кæй райдырттон фыссын, ахæм радзырдтæ, пъесæ дæр, фæлæ мын нæй рæстæг уыдоныл кусынæн».

Цъыфкалджыты æрдонгтæ дæр сæ куыст нæ уагътой, фыдьбоны халæттау сæ цъах-цъахæй не 'нцадысты, газеттæ, журналтæ сын сæ дуæрттæ паракат гомæй дардтой, табуафси, мидæмæ, рæдау фысым уын уыдзыстæм, зæгъгæ. «Коцоев уже 30 лет воюет с попами и ворожеями и никак не может найти другой темы» («Пролетарий Осетии», 1937.09.05). «Многие из них (ома хистæр фысджытæй. — Хъ. А.) не сразу осознали, не сразу поняли Октябрьскую революцию. Некоторые из них испугались ее, отнеслись к ней недоверчиво. Так, например, ее испугался такой писатель, как основоположник осетинской прозы Коцоев Арсен, который не понял сразу созидательные силы Октябрьской революции... Некоторые и до сих пор работают над переходом к новой тематике, все еще перестраиваются (Кубалов, Коцоев, Цаголов). Надо сказать, что эта «перестройка» их что-то слишком уж затянулась».

Ацы ныхæстæ джиппы рауагтта «Пролетарий Осетии» 1937 азы 9 июня. Сæ автор цавæрдæр Губе. Уыл афæдзы 'рдæг йеддæмæ нæма рацыд, афтæ та фæзынд æндæр уац, ацы хатт «Мах дуджы», S. F., зæгъгæ, ахæм инициалтимæ. Уым дзырдæуыд: «Коцойты Арсен ныффиста цалдæр радзырды («Декрет»,

«Ханиффәйы мәләт» әмәе әндәртә) әмәе дзы йәхи күйд рабәрәг кодта, афтәмәй кәронмә баууәндыд советон әхсәна-дыл, бауарзта йә әмәе йә рәзынән радта йә дардәры сഫәлдистадон тых» («Мах дуг», 1938, № 2, 24 ф.).

Әвәццәгән, Арсенмә Нарты Сырдоны тугәй исты хәеццә кодта, әмәе, кәд Октябрь революцийә фыццаг әмризәджырызт, уәд йәхицән цыдәр хинтә ацараЙста әмәе цыбыр әмгъуидмә йә удаист тарст әхсидгә уарзтәй агәпп ласта! Йе та йәм нымәтын ехс уыд, йәхиуыл әй асәрфта, әмәе метамор-фозаты диссәттә баййәфта йә мәгуыр сәр!

Цәвиттон, Бәтәйы фыртты уавәры бахаудтой нә разагъды фысаджытә. Сә мид-зәрдәйы-иу, чи зоны, ныууынәргъыдтой: «Гъе-гъе-гъей, цәрын нә куы нәуал уадзынц ацы уәздәттә! Фәлидзәм, Асләнбег, фәлидзәм...» Уәвгә «чи зоны» цәмән зәгъын, кәд әмәе әцәгәй дәр афтә уыди:

Ой, цы мыртә уыд мә риуы!..
Ой, цы хәзна уыд мә сәрү!..
Фәлә арв зымәг нә нәрү,
Буләмәргъ хъызты нә цәры —
Уәд әрмәст ыстонг сырд ниуы...

Цом, цом ингәнмә, мә тыхст сәр!..
Цом, цом ингәнмә, мә зәрдә!
Ам ныл аудәг нә уыди,
Ам нә зард бәсты нә цыди, —
Уым ныл сәт-уаллон әртихсәдзән!..

(Нигер, 1938 аз)

Цы фысаджыты кой кәнын, уыдонән сә трагеди иттәг зын бамбарән у, уәлдайдәр абоны цәстәй кәсгәйә. Әмә ма мә фәнды сә зонгәты мысинаңтәй цыбыр хабәртә әрхәссын. Нигермә, дам, уыди, дамбаца. Йе'мбәлттәй йын дзырдтой, исты йә фәкән, куы дәм әй ссарой, уәд фыдбылызы бахаудзынә, зәгъгә. Уый, дам-иу, афтә: «Ахсынмә мәм куы 'рбацәуой, уәд әй мәхиуыл ныщәвдзынән».

Иваны зонгәтә, иуахәмы Уәлладжыры комы уәвгәйә, Мызуры хәрәндөнмә бауадысты. Уым къуумы иу ләг бадти уәнтәхъил-сәргүбырәй. Талынгтомау уыд, әмәе чи у, уый нә равзәрстый әвиппайды. Хәстәгдәр әм куы бацыдысты, уәд дын Дзанайты Иван куы разынид. Афарстый йә, ам цы ми кәныс,

зәгъгә. Уый сын дзуапп радта: «Дысон Күйдзәджы әрцахстый, әмәе аборон та мән ахсдзысты».

Иннаэ хатт та Цъәйы уыдысты Нигер әмәе йе 'мбәлттә. Бәләстү бын кәрдәгыл бадынц. Иуафон дәле цалдәр сылгоймаджы сцәйцид, әмәе әмбәлттәй чидәр афтә фәкодата: «Дәләе дәм дәе энкывыды дәр фәзынди». НКВД-йы коймә Иван әваст афәлурс, йәе хуыз фәцыди, бауадзыг уәвүинмә йәе бирә нал хъуыди. Хәдзары дәр, дам-иу, машинәйы хъәр айхъусгәйә, фестъәлфыди, кәд мән ахсынмә әрбацыдысты, зәгъгә.

Иу хабар ма. 1947 азы Нигер уәззаурынчын фәцис, әмәе йәем цалдәр зонгәйы бәрәггәнәг бацыдысты. Семә уыди, дәс азы размәе йыл әлгъаг пасквиль чи ныффыста, уыдонәй иу. Әмәе дын мәләтдзагрынчынән афтә: «Әнәниизәй цы сәрыстыр, цы хъал вәййәм! Стәй, куы 'рсәйәм, уәд...» Нигер әм йәе хъоппәг цәстүтәе сзылдта: «Дә ныхәстәе мәнмә дәр хуынц?» (Мах дуг», 1996, № 11).

Гъе ахәм бәстәйы, ахәм адәмы 'хсән тыдтой сә зәронды бонтә на разагъды ләгтә.

Ныр та скъуыдзаг Арсены фыстәгәй: «Самоубийственное настроение продолжается, но никак не могу покончить с собой, — оказывается, это не так легко. К моему приезду моя комната оказалась занятой, и я очутился на улице. Хорошо, что нашлись люди, которые помогли мне устроиться в гостинице». Ацы рәнхъытә Арсен ныффыста 1943 азы январы кәрон. Афәдзы фәстәе та Цәголты Георгийау сыйдәй амарди. «Цытдженәй йә бавәрдтой Къостайы музейи кәртү» (Джыккайты Шамил). Әвәгәсәгәй, әнәэзылдәй, чъизийә, әххормагәй амарди, стәй йәе «цытдженәй бавәрдтой»!

Лев Толстой фыста: «Писанье мое есть весь я» (Словарь афоризмов русских писателей. М., «Русский язык — Медиа», 2004, 482 ф.). Арсен дәр Арсен йәе фыссыны хъуыддагәй уыд. Әердз ын рәдауәй бахай кодта фыссәдҗы курдиат, бәлвырд ныбытыл карст зонд, удыхъәд, зәрдәйы ахаст-характер, уаг, ныфс, тых әмәе йә уыцы миниуджытимә рапвыста дунемәе: хъумамә кәна йә куыст йә хәдхуыз миниуджытәм гәсгә. Царды хицәутты та ахәмәй на хъуыди, хъумамә сұыдаид бынтон әндәр: сәхи домәнты аккаг, ома цъагъар, әххуырст кусәг, робот, ничи. Әмәе ма уәд адәймагән, уәлдайдәр фыссәгән, йәе цард цы у?

Советон дуг фысджыты куыд хурх кодта, уый тыххәй бирә әвдисәнтә әрхастон. Бафтаудзынән ма сәм В. Войновичы ныхәстә: «Деградацией личности и таланта платили советской власти все признанные ею корифеи, включая Алексея Толстого, Фадеева, Шолохова. Падение последнего вообще катастрофично... Сначала ошеломительный взлет: в двадцать три года — первый том эпопеи, в двадцать четыре — второй. Когда он закончил последний том, ему было только тридцать пять лет. По существу еще молодой писатель. Некоторые в этом возрасте только начинают. А он, оказывается, уже закончил свое развитие, и дальше пошло неуклонное скольжение вниз. Неуклюжее сооружение — «Поднятая целина», посредственный рассказ — «Судьба человека», а потом уже что-то и вовсе беспомощное... Талант Шолохова уничтожался многие годы, настойчиво и планомерно. В конце концов он задолго до своей физической смерти умер духовно, превратился в спившееся, растленное, злобное и глупое существо» (В. Войнович. Амынд чиныг, 271—272 фф.).

Уый размә ноджы стырдәр бәлләх әрцыди В. Маяковскийыл. 1929 азы уый Парижы уәвгәйә фембәлди уырыссаг ныvgәnәg-эмигрант Ю. Анненковимә. Ныхас сәм рауди Советон Цәедисы тыххәй дәр, әмә Маяковский йе 'мбалы афарста, Мәскуымә, дам, кәд аздәхдзынә. Анненков ын дзуапп радта, ууыл, дам, нал хъуыды кәнын, уымән әмә мә ныvgәnәgәй бazzайын фәндү. Уәд ын Маяковский йе уәхск әр҆цавта, стәй әваст йә цәстом фәтар әмә фәсус хъәләсәй загъта: «Уәдәә әз ыздәхын... уымән әмә поэт нал дән». Дардәр та уыдис әңәг драмон сценә: Маяковский ныbbogъ-богъ кодта әмә бынтон мынәт хъәләсәй сдзырдта: «Ныр әз... чиновник дән». Ацы хабар бакәсән ис Ю. Анненковы чиныг «Дневник моих встреч»-ы (М., «Захаров». 2001). Ууыл афәдз куы рацыд, уәд Маяковский йәхі амардта. Зәххон дунейи парадокстән кәрон нәй: поэт, мәгуыр, райдайәны большевикты идеятыл фидарәй әууәндыйди, зәрдиагәй зарыди ног цардыл («жизнь прекрасна и удивительна» — йә амардәй дыууә азы раздәр фыст ныхәстә), стәй, хъуыддәгтә куы бамбәрста, уәд зыбыты фыдаңхъәл фәцис әмә йә цард йәхі къухәй аскъуында.

Ахәм уавәрмә әртардтой бәстә ног царды хицәуттә. Эжен Потьеи ныхас «кто был ничем, тот станет всем» сә

быләлгътәй наә хызти, сәе идеологияны бынdur уыд әмәе ничитәй исчитә арәстой, ләгау ләгтәй та — ничитә. Ам әрымысын әмбәлы Н. Бердяевы ныхәстә: «Коммунизм, как он себя обнаружил в русской революции, отрицал личность, отрицал дух. Коммунизм как религия, а он хочет быть религией, есть образование идола коллектива. Идол коллектива столь же отвратителен, как идол государства, нации, расы, класса, с которым он связан» (Н. Бердяев. Избранные произведения. Ростов-на-Дону. «Феникс», 1997, 433 ф.).

Чи зоны, исчи бафәрса: ау, ам ңәуылты ңәуы ныхас, уыдон Нафийән, филологон зонәдты докторән, профессорән, Гуырдзыстыны зонәдты академийы уәнг-корреспондентән, ирон литературах иртасыны хъуыдаджы йәе дәндәгтә чи рафтыдта, уымән амонын хъәуы? Нәе хъәуы, бәгуыдәр. Стәй әз искәмәен исты амоныны охыл наә райстон фыссәнгарз. Мәе хәс хуымәтәгдәр уыди: кәд мәе ныхәстә иуцасдәр фәахъяз уаиккай рәстдинад сбәрәг кәнүнән. Нафи дәр уымә куы сиды: «Махыл әмбәлы раиртасын...» Әз цы факттыл дзурын, уыдона кой әппындәр наә Нафийы уацы. Нәе сәе кой йәе монографийы дәр. Әмәе, монографи ацы факттәй цух кәй у, уый бамбарән ис: коммунистон цензурә наә дзурын наә уагъта, наә дзыхтыл цъуттатә конд уыди. Фәләе ныр та цы хъыгдарәг и критики, ңәуылнаә зәгъы комкоммә, Арсены трагедийән йәе сәйраг аххосаг әбуалгъ рәстәг кәй уыд, уый? Әз әй куыд әмбарын, афтәмәй хъуыдаджы рахәцән ахәм у: Нафи йәе монографийы Арсенән иудадзыг йәе цәстмәе дары «йә дунеәмбарынады къуындәгдинад», индивидуализм, политикон индифферентизм, дард, дам, ләууыд йәе рәстәджы «әхсәнады судзаг фарстытәм». «Йә рәстәг та — ссәздәм әнусы райдиан, — фыссы автор, — уыдис йәе хъуырмә «әхсәнады судзаг фарстытәй», сәруәлдай революцион тохәй, әппәтадәмон тохәй, политикон партиты рабырс-бабырсәй. Арсен әппәт уыдонәй йәхи ахибар кодта, йәе сәр фесәфта йәе райгуырән къумәй, йәе адәмы цардәй, әгәрыстәмәй, әвзонг ирон литературәйы аразыны күистәй дәр» (Нафи, амынд чиныг, 42 ф.).

Чысыл ма бахъяуа, Нафи Арсены дезертир ма рахона!

Афтә әнхъәл дән, әмәе критикән, дыууссәдз азы размәци хъуыдитә загъта, уыдон абон аивын йәе цәстгом нал бахъәцид әмәе сәм әфтаугә дәр ницыуал бакодта, әппаргә дәр

дзы ницы акодта, афтәмәй сә дзыхъхъынногәй фәлхат кәны йәе уацы: «Арсен тынг хъыгзәрдә уыд адәмы эгоизмәй, не 'ууәндыди, адәймаг адәймагма хәрзәндиаджы цәстәй ракәса әнә исты пайдайә, ууыл».

Цы загъдәуа ам? Арсен «сәруәлдай революцион тохәй», «политикон партиты рабырс-бабырсәй» йәхи иуварс кәй ласта, уый цима әппындәр фаянаг нәу. Партитә цы сты, уый тыххәй мәнә күүд зәгъынц зондыләгтә: «Партия — это бе-зумие многих ради выгоды единиц» (Д. Свифт. Чиныг «Энциклиопедия афоризмов»-ы М., «ACT», 1998, 372 ф.). «Величайшее национальное бесстыдство, когда какая-нибудь политическая партия присваивает себе исключительное право на «национальное самосознание»; национальное самосознание — дело нации, а не партии» (Карел Чапек). Әмә ноджы: «Нация не принадлежит ни одной из партий» («Иностранный литература», 2000, №9).

Ацы хъуыдәгтә Арсен иттәг хорз кәй әмбәрста, уый бәрәг у, журнал «Æфсир»-ы фыңцаг номырән йә разныхасы цы хъуыды зәгъы, уымәй дәр: «...нә журнал иу партийы' рдәм дәр, иу көрдү 'рдәм дәр нә хәңдзәни, фәлә нә ныхас кәддәридәр уыдзәни мәгуыр, бархъуаг әмә тыхст адәмы пайдай' рдәм».

Ау, уый «дунеәмбарынады къуындәгдинад» у? Нә фәлә йә дунеәмбарынад әңәр къуындәг уымән у, зәронды бонтәм дәр алыхуызон партиты хәйрәдҗджын идеяйтәй чи не ссәрибар әмә сәйәхи чи рәвдауы. Ахәмтәй цима абон Иры дзыхъхъ бәэз-бәэз кәны. Фазиль Искандеры загъдау, «бывают времена, когда люди принимают коллективную вонь за единство духа» (В. Гитин. Энциклопедия шокирующих истин. М., «ACT», 2003, 352 ф.).

Нафи Арсены тыххәй цы чиныг ныффыста, уымән йә сәйраг хъуыды у ахәм: Коцойы-фырт революцион тохәй йәхи иуварс күүнә ластаид, йә тәмәннә-иу йәхи күү баппәрстаид, уәд уый хорзырдәм фәзындаид йә прозәйыл. Цима революцитә әмә тохтә литература әмә аивад аразәг сты! Омә мингай азты дәргъы дунеон литературәйи стырдәр хәзнатә чи фәлдыста, уыдан иууылдәр революционертә әмә тохгән-джытә уыдисты? Уәвгә, иу хатт ма йә зәгъын, нә критикән советон конъюнктурә, соцреализмы метод әндәр хузызы фысыны бар нә ләвәрдта, әмә йә бамбарән ис. Фәлә йә

хатдзæтгæ сахъат ысты, æмæ, фидæны Арсены сфæлдыстад чи иртаса, уыдонæн ацы хабар бахынцинаг у. Раst зæгъы Джыккайты Шамил: «...советон критикæ фыссæгæй домдта революцион идеологи. Йе сфæлдыстадæн ын аргъ кодтой соцреализмы домæнтæй. Арсен нæ уыди революцион тохгæнæт, нæ йæм уыди марксистон зондахаст, йæ уацмыстæ нæ нывæста соцреализмы хуызæгтыл. Уымæ гæсгæй ыйин фаудтой йæ метод, йæ хицæн уацмысты идеон мидис. Ахæм фадат нæ лæвæрдта Арсены сфæлдыстад бæстон сахуыр кæненæн, йæ аивадон миниуджытæ арф раиртасынæн. (...) Арсенмæ... æркæсын хъæуы ног хуызы, æппæтвæрсыгæй, сыгъдæг этикон æмæ эстетикон принциптæм гæсгæ. Уый тыххæй хъæуы стыр куыст...» (Джыккайты Шамил. Разагъды лæгтæ. Дзæуджыхъæу, 1999, 4—5 ф.).

Æцæг фыссæгæн конъюнктурæй дæлбар уæвæн нæй. Æгайтма Арсен, уæззау зондыл хæст лæг, цардмæ философы цæстæй кæсæт, гæнæн æмæ амалæй йæхи хызта хицауиуæтгæнæт партийы æдзæлгъæд амындтытæй. Фыссæг цавæрфæнды партитæй дæр æмæ политикон тохтæй дæр уæлдæр лæууы. Искæцы партийы идеолог куы суя, уæд йе сфæлдыстадмæ дæр бар-æнæбары фæхæццæ уыдзысты үүцү партийы идеяæтæ, ома сүүдзæни тенденциозон. Уый та аивадæн йæ уды мараптæй. Коцойты фыссæг-иу куыддæр соцреализмы домæнтæм гæсгæ афæлвæрдта кусын, афтæ-иу къуырцдзæвæны бахауд. Уымæн хорз æвдисæн — уацу «Джанаспи», советон сывæллæттыл кæй ныффыста, үүцү радзырдтæ æмæ а.д.

Мæнæ куыд дзырдта Гете Беранжейы тыххæй: «Важнее всего ему было то, что всегда в нем жило, он и не помышлял о том, чего ждет публика, чего ждет та или иная партия» (И. П. Экерман. Разговоры с Гете. Ереван, 1988, 593 ф.).

Цыма æмдзырд бакодтой, уйайу дунейы алы бæстæты фысджытæ дæр хæст уыдзысты үүцү зондыл:

«А искусство много может помочь иному делу содействием, потому что заключает в себе огромные средства и великие силы. Повторяем: разумеется, этого только можно желать, но не требовать, уже по одному тому, что требуют большей частью, когда хотят заставить насильно, а первый закон в искусстве — свобода вдохновения и творчества...» (Ф. Достоевский. Об искусстве. М., 1973, 64 ф.).

«Всякое искусство создается исключительно индивидуальностью.

Индивидуальность — это все то, чем обладает человек» (Э. Хемингуэй. Ю. Анненковы чиныг «Дневник моих встреч»-ы. М., «Захаров». 2001, 155 ф.).

«В искусстве все индивидуально и нет ничего коллективного» (Джойс Кэрол Оутс. Чиныг «Писатели США о литературе»-ы. Т. 2. М., «Прогресс», 1982, 382 ф.).

«В газетах о съезде пролетарских писателей. Нет, кажется, ничего мне горше, как групповое вовлечение писателей в политику. Собственно говоря, «писателем» тут и не пахнет, но у нас это задевает писателя... Представляю себе возможный ответ, если бы приступили с ножом к горлу, вот он:

— Если будет война, я, как гражданин, готов защищать СССР и, если придется, умру с чистою совестью... Но если меня обяжут написать поэму о войне или даже просто о наших достижениях, то я этого сделать не властен. Напротив, чем больше будут понуждать меня, тем на дольше будет отодвигаться срок создания этой чрезвычайно желанной поэмы» (М. Пришвин. М., «Правда», 1990, 177—178 фф.).

Коцойты Арсен уыд ирон прозаиктән сә тәккә оригиналondær (Токаты Алихан нәе поэтты 'хсан аеппәты хәдхуыздәр куыд у, афтә), әмә махән цымыдисаг фыццаджыдәр уымәй у. Фәлә йын советон конъюнктурә мардта йә индивидуалон миниуджытә, арәзта дзы соцреализмы ңагъар, домдта дзы, йе 'рдзон скондән әңгәгәлон чи уыд, ахәм цыдәртә. Әмә әвәджиауы курдиатән боныфәстагмә амардысты, баҳуыскъысты йә уды сыгъдәг монцтә, йә хъуыдыты гуыраентә, йә фарн мәрдтәм ацыд, буар сафтид, аивта суанг йе 'ддаг бакаст дәр, әмә ләгәй рауади быдыргъ, уәззау депресси, пессимизм әй нозтыл бафтыдтой. Нозты миниуәт та ахәм у: йә цин — армыздаг, йә рис — арвыздаг. Фәснозт адәймаг къуыригәйттә, мәйгәйттә фәсмоны уацарай раирвәзыхъом нал вәййы. Әмә цал хатты баназай, уал фәсмоны дә әнәсцихәй куы 'вдәрзой, уәд цас фаг ысыуыздынә? Иу дзырдәй, раздәр уды деградаци райдайы, стәй та — буары. Адәймагмәй йәхи марыны хъуыды дәр уәд әрцәуы. Раст зәгъы йә уацы Нафи Арсены тыххәй: «70 азы йыл сәеххәст, афтәмәй иунәт әмә әвәтәсәй цард. Зын уавәры уыд, кәй зәгъын әй хъәуы, әмә тыхстаид, йә ирвәзыхъинән хос кәй нә уыд, уый фәдым. Нозтмә дәр йә зәрдә, әвәццәгән, уымән радата. Диссагәй дзы ницы ис, ахәм низауыл

иу әмәе дыууаे курдиатджын фыссәджы, мыййаг, нә фәецай-дагъ сты». Ноджы цавәр рәестәг уыд, уый дәр нымайнаг у — Фыдыбәстәй Стыр хәст йә тәмәны баңыд, адәм тыхст әмәе уырыдәй цардысты, сә къухтәм әмхасәнтәе кодтой, бахәринаг ницы уыд, уәләйи дарәс — иннае ахәм. Йә фыстәгәй куыд зыны, афтәмәй Арсен цалынмә Хуссар Ирыстоны уыд, уәдмәе йын йә цәрәнуат чидәр бацахста, әмәе ләг тъәндҗымәйи уынджы къәйил аззади. Мәе фыдгулы дәр Хуыщау ма баппарәд ахәм уавәрты! Әнәмәнг нымайнаг ысты, Арсен йә автобиографийы цы фыссы, уыдаэттә дәр. Ләппу куы райгуырд, уәд йә мад фәрынчын әмәе бирә рәестәг фәсади. Әхсыр әм нә уыд, әмәе сабиый әндәр сыхмә хастой дзидзи дәйинмә. «Әхсырәй хъуаг айяфгәйә, рәестәг фылдәр кәугәйә әрвистон, — зәгъы фыссәг. — Фервәзын әнхъәл мын нә уыдысты... Нә рәзыдтән, ие цәргә әнә кодтон, ие мәлгә, 6—7 азы мыл куы абыди, уәд ме 'мәртты раз зындтән 3—4-азыкконы хуызән». Ахәм удхайраг бонтә әрвиста фәстәдәр дәр — куы раләг, уәд. Йәхи загъдау: «Куыд нә амардтән, ууыл иууылдәр дис кодтой — царм әмәе, дам, стджытә, фыд әмәе туг нә уыдис, — афтә дзыртой. Абон нә фыссәг Къубалты Алыксандры зәрдыл ләүүү, куы, дам, бакастыстәм «Фыдәлты әгъдәутты нывәндтә» уәд, дам, Гаппо загъта: «Талант әм ис, фәлә нә фәцәрдзән. Әвгъяу у мәлынән».

Гуырысхойаг нәу, ахәм цәрдтыйтә Арсенән ие 'нәниздзина-дил кәй фәзындаиккөй, йә нервыты системәй ын кәй бахъыг-дардтаиккөй әмәе йә психикәйән дәр зианы хос кәй уыдаиккөй, йәхәдәгәр дәр сә зәгъы йә автобиографийы, Нафи дәр ай бафиппайдта. Әмәе цы диссаг у, цард ын бынтондәр кәй сәнад, йә уд әрдүйә нарәгдәр кәй ыссис әмәе йәхи марыны фәнд кәй арцыди! Суанг рагзамантәй фәстәмә дунейи ном-дзыд ләгтәй бирәтә хәст уыдысты ахәм зондыл: цард ницы у, райгуырынәй нә райгуырын — хуыздәр, иугәр райгуырдтә, уәд та, куыд гәнән ис, афтә тагъдәр фесаф дә сәр а дунейә.

Нә эрәйи агъоммә VI әнусы чи цард, уыцы грекъаг поэт Феогнид та афтә фыста:

Лучшая доля для смертных — на свет никогда не родиться
И никогда не видать яркого солнца лучей.
Если ж родился, войти поскорее в ворота Аида,
И глубоко под землей в темной могиле лежать.

(Античная лирика. М., «Художественная литература», 1968, 150 ф.).

Екклесиасты чиныгмæ дæр æркæсәм: «И возненавидел я жизни: потому что противны стали мне дела, которые делаются под солнцем; ибо все суёта и томление духа!» (Екклесиаст, 2:17).

Бирæ сты, нæ мæнг дунейы тыххæй афтæ чи хъуыды кодта, уыдон. Ранымайдзынæн дзы æрмæст цалдæрьг Хайям, Аля аль-Маарри, Байрон, Гейне, Пушкин, Лермонтов, Исаакян, Есенин. Ирыстоны поэттæй та — Алихан, Нигер, Ёрнигон, Оскар æмæ а. д.

Байхъусәм ноджы номдзыд итайлаг поэт Джакомо Леопардимæ: «Теперь ты умолкнешь навеки, усталое сердце. Исчез тот последний обман, что мнился мне вечным. Исчез. Я в раздумиях ясных постиг, что погасла не только надежда, но даже желанье обманов прекрасных. Умолкни навеки. Довольно ты билось. Порывы твои напрасны. Земля недостойна и вздоха. Вся жизнь — лишь горечь и скука. Трясина — весь мир...» (Д. Леопарди. Избранные произведения. М., «Художественная литература». 1989, 125 ф.).

Мæнæ цы зæгъы А. Толстой та йæ «Исповедь»-ы: «Жизнь моя остановилась... Если я желал чего, то я вперед знал, что удовлетворю или не удовлетворю мое желание, из этого ничего не выйдет... Даже узнать истину я не мог желать, потому что я догадывался, в чем она состояла. Истина была то, что жизнь есть бессмыслица. Я как будто жил-жил, шел-шел и пришел к пропасти и ясно увидел, что впереди ничего нет, кроме погибели. И остановиться нельзя, и назад нельзя, и закрыть нельзя, чтобы не видеть, что ничего нет впереди, кроме обмана жизни и счастья и настоящих страданий и настоящей смерти — полного уничтожения» (А. Толстой. Крейцерова соната. М., «Эксмо», 2006, 492 ф.).

Иу цитатæ ма, уый та А. Шопенгауэрæй: «...наша жизнь прежде всего подобна платежу, который весь подсчитан из медных копеек и который надо все-таки погасить: эти копейки — дни, это погашение — смерть. Ибо в конце-концов время — это оценка, которую делает природа всем своим существам: оно обращает их в ничто:

Затем, что лишь на то, чтоб с громом провалиться,
Годна вся эта дрянь, что на земле живет.

Не лучше ль было бы им уж вовсе не родиться!»

(«Фауст» Гете, пер. Н. Холодковского).

(А. Шопенгауэр. Избранные произведения. М., «Просвещение», 64—65 фф.).

Бæлвырд у: Арсен дæр ацы номдзыд лæгтæн удхæстæт уыди. Цард ын уæнгæл фестад æмæ йæ фæстæ исты ныуудза, уый дæр æй нал фæндыди фæстагмæ. Уымæн загъта, æвæццæгæн, Нигерæн: «Нырма мæ зонд йæ бынаты ис æмæ мын зæгъы: «Арсен, дæ фæстæ афтид авг дæр хъуамæ ма бæззай!..» (Ацы хабар ракодта Нафи йæ уацы — Эгъуызарты Георгийы ныхæстæм гæсгæ). Афтæ æнхъæл дæн, æмæ Арсен йæ къухфыстытæй дæр бирæтæ басыгъта. Ахæм хъуыдыйыл мæ æфтауы, фыссæджы архивы йæ уацмыстæн автографтæ кæй нæй, стæй роман «Кæфхъуындар»-æн «Рæстдзинад»-ы цы фиппаинаг уыд, уый: «Ацы роман рæхджы рацæудзæн хицæн чиныгæй, фæлæ уал дзы мах иукъорд гæбазы мыхуыр кæнæм». Роман хицæн чиныгæй нæе рацыди: кæд æй мыйяг автор сафгæ фæкодта барæй, мæ фæстæ мацы бæззай, зæгъгæ...

Арсен ахæм зæрдæсаст, æнттыснæг хъуыдитæм цæмæн æрцыд, уый бамбарæн ис: йæ арф æрдзон зонд царды æвирхъау чъизитæ, мæнгард митæ куы федта, советон дуг ын йæ курдиаты авналæнтæ куы бацыбыртæ кодта, уæд мыггагмæ фыдæнхъæлæй бæззад, йæ зæрдæ ницæмæуал ради, меланхолийы уацары ба-хауд. Уый тыххæй фыссæджы азымы дарæн нæй, ие сраст кæнны-ныл фæлтæрæнтæн та цы фæстиуджытæ вæйы, уый тыххæй загътон. Сраст кæннын фæхъæуы фыссæджы нæ, фæлæ царды фæтк. Раст зæгъы Игорь Меламед: «...просветление или отсутствие просветления нельзя ставить ни в вину, ни в заслугу ху-дожнику. Его личные усилия не имеют решающего значения: просветление — процесс обоюдный, однако оно в большей степе-ни даруется Источником света, нежели достигается творящей личностью» («Континент», №124, 455 ф.).

Нафи йæ монографийы Арсенæн иудадзыг йæ цæстмæ дары «политикон индифферентизм», «æхсæнадон-политикон пассивон-дзинад», «нейтралондзинад», «йæ дунеæмбарынады тæссаг къуын-дæгдзинад». «Адæймаджы психологи æмæ дунеæмбарынад цар-ды уавæртыл куыд баст у, уыдонмæ гæсгæ куыд ивгæ цæуы, уый кæронмæ бамбарын историон материализмы бындурыл Арсенæн йæ къухы нæ бафтыд», — фыссы критик (Джусойты Н. Коцойты Арсен. Цхинвал, 1964, 17 ф.). Ацы фаутæй иу дæр нæ ныхæсы

Арсены номыл, иууылдәр ысты мифтә. Йә аив прозәйи дәр, йә публицистикәйи дәр, суанг ма йә нывты-карикатурасты дәр Арсен иугәндзон әвәрдта йә зәрдәйи ристә, йә утәхсәнтә, йә бәллицтә, йә зондахаст. Уыдан та баст үйдисты йә ныйярәг адәмимә, йә Ирыстонимә. Къостайау Арсенән дәр йә дзылләйи зәрдә йә хүымгәндү хай уыд. Историон материализм та Маркс әмә Энгельс әрыймысыдысты, әмә Арсены йә бамбарын ницәмән хъуыд, аборн мах куыд ницәмән хъәуы, афтә.

Ирон царды иунәг ахәм актуалон фарста дәр нае уыд, Арсены уынаг ңастан әмә кәрдаг зондәй чи аирвәзт. Уәд әм хъумә чердигәй фәхәщә үйдаид индифферентизм кәнә дуне-әмбарынады къуындәгдзинад? Хуыщау нын ныртәккә ахәм «индифферентон» ләгтә фылдәр куы раттид!

Цы йә 'мбәхсон, зын мын у, Нафи зәронды бонтәм дәр социализмы әнәфәцүдә апологетәй кәй бazzад, уый. Әмә... Раст цыма АЕК/6/П-йи обкомы идеологон хайады кусағ у, уйайу аборны әмә фидәны сഫәлдыштадон күсдҗыгтән фәдзәхсү: «...адәммы психологияни эгоизмәй хъәстә у, уый әңәг гуманистән тәргай кәнныны бар, адәммы эгоизмы ныхмә хи уды эгоизм әвәрыны бар нае дәтты. Коллективон психологияныл ләуд адәймаг, гуманистон зондыл хәст адәймаг адәммы эгоизмыл тәргай әмә бустәтә кәннынмә не' р҃цәудзән. Уый уәддәр йәхи хъардзән адәммы хәрзамондыл, уыдан ардаудзән коллективистон әмә гуманистон райдиантәм тырныныл, семә иумә тырндызән әнәмәнг әрцәуинаг, Нигеры загъду, суинаг дунемә, әппәт дунейи әхсәндзарды рәстдзинад әрәвәрын әмә ныбиноныг кәннынмә».

Цыбыр дзырдәй, мәнәйуый, бавдәл әмә дәхи әрдзон зондыл, миниуджытыл, зәрдәйи кәннәтыл, дудгә ристыл-нистыл дуар бассон әмә ыйыл гуыдыр сәвәр. Стәй сыгъдәг гәххәтты цъәпәратә де стъолыл әрәфтауц кән, дә фыссәнгарз баифтынди әмә фыссыс ма — нал! Фысс, куыд дын амындауы, афтә (фыдәлты ныхас «садзгә зондәй зонд наэй» хъуыды дәр ма кән), фысс «адәммы хәрзамондыл», коллективизмыл, гуманизмыл, сид «суинаг дунемә», әппәт дунейи әхсәндзарды рәстдзинад әрәвәрын әмә ныбиноныг кәннынмә», ңаевиттон, зар рухс-рухсид фидәныл, дзыхъхъынног социализмыл, коммунизмыл... Хорз, Нафи, фәуәд афтә, фәлә уыцы скъолайы хәрзәрәдджы куы бакастән әмә аборн фыдәнхъәләй, хъахъдзыхъай куы бадын, уәд куыд кәнон, цы кәнон? Ау, «ногист» та у? Омә куыд хъуамә уа «ногист», кәд әмә аз

дәр Арсенau не 'ууәндын адәймагыл, наә мә уырны, искуы дунейыл рәстдзинад ныбиноныг уыдзән, уый! Уымән әмәе «әрдз наә дәтты бар» (Калоты Хазбийы ныхас): Зондабийә, чи зоны, Әрраби саразай (уый әентыстджынаәй сә күххы әeftыди коммунисттән), фәлә цыма Әррабийә Зондаби не счындәууыдзән. Иуән Хуышау зонд ратты, иннаәмән — тых, аннаәйы та дунемә мәлдзойә, гуылмызәй раудазы. Гъемә сын әмдых-әемсәр-әембар-әемзонд-әемзәрдә скәнән куыд ир? Большевиктә «всеобучтә»-йедтә әрымысыдысты әмәе дзы цы сойтә смарзтой? «Алкәмән ие' гъдау йәе гакк у кәмдәриддәр». Цәрәгойты әмәе зайәгойты уаг дәр афтә у әмәе уыдзән. Иу дзы иннаәйы дәлдзиныг кәнә, әфхәрә, ссәнды, хәрә, әемсәр-әембар суәвән сын наәй, намә се сәфт әрпәудзәни — кәрәдзи куы нал хәрой, уәд сыйдәй амәлдзысты. Нарты Батырадзән әнәсәрыдәй цы тъянг баззад, фәстагмәе йәе мәләт кәмәй әрцид, коммунизмы идеяе әрхъуыдыгәнджытән та ахәм «тъянг» уыд адәмы сәмхузын кәнныны фәнд. Әниу дардыл цы дзурын, мәнәй зондджындаертә йәе раджы куы загътой:

Т. Карлейль: «Я не верю в коллективную мудрость невежественных индивидуумов» (Энциклопедия афоризмов. М., «АСТ», 2000, 223 ф.).

В. Короленко: «Что представляет собой ваш фантастический коммунизм? Известно, что еще в прошедшем столетии являлись попытки перевести коммунистическую мечту в действительность. Вы знаете, чем они кончились. Роберт Оуэн, фурьеисты, сен-симонисты, кабетисты — таков — длинный ряд коммунистических опытов в Европе и в Америке. Все они кончились печальной неудачей, раздорами, трагедиями для инициаторов, вроде трагедии Кабэ. И все эти благородные мечтатели кончали сознанием, что человечество должно переродиться прежде, чем уничтожить собственность и переходить к коммунальным формам жизни (если вообще коммуна осуществима)». (П. Негретов. В. Г. Короленко. Летопись жизни и творчества. 1917—1921. М., «Книга», 1990, 263 ф.).

В. Дудинцев: «Равенство — понятие абиологическое. В природе равенства нет. Равенство придумано человеком, это одно из величайших заблуждений, породивших уйму страданий... Идея равенства позволяет бездарному жить за счет одаренного, эксплуатировать его» (Словарь афоризмов русских писателей. М., «Русский язык — Медиа», 2004, 195 ф.).

Байхъусәем, уырыссаг ахуыргәндәй әппәтү фыццаг Нобелы преми чи райста, уыңы номдзыд физиолог И. П. Павловмә дәр. 1932 азы октябрь уый Бухаринмә фыста: «Боже мой, как тяжело теперь сколько-нибудь порядочному человеку жить в Вашем Социалистическом Раю... Тут не родственные связи, а обязательность порядочности вмешаться, раз в этом случае знаешь все доподлинно, как оно есть — вопиющее попранье человеческого достоинства и издевательство над человеческой судьбой». 1934 азы 21 декабрь та И. П. Павлов Адәмон комиссарты советмә ахәм ныхәстә барвыста: «Вы напрасно верите в мировую революцию. Вы сеете по культурному миру не революции, а с огромным успехом фашизм. До вашей революции фашизма не было» («Труд», 1995.03.02).

Литературәйән, аивадән мингай азты дәргы нә бантыст адәмъ колективизмыл, гуманизмыл әмә әндәр ахәмтыл сахуыр кәнын. Фидәны дәр сын сәе бон исты бауа, уый мәен иу удәй нә уырны, стәй, әргом дзургәйә, мә сагъәс ууыл нәу. Мә уды риссәгтән сәе сәйрагдәр, — мә ирон адәм сәфты къахыл кәй әрләууысты, нә фыдәлты миназылккон бинтыл — се 'взагыл, се 'гъдәуттыл, сәе фарныл — нә къух кәй ауыгътам әмә ассимиляцийы фәндагыл иннае нациты разәй кәй ләгәрдәм, уый. Бынхортә — әндәр ном зын ыссарән у абоны ираеттән. Бирә фәлтәрты зонд әмә уды фарнаң цы хәзнатә сфералдыстәуыд — Нарты эпос, зардҗытә, тау-рәгътә, әмбисәндтә, Къостайы, Елбыздыхъойы, Секъайы, Малиты Геуәргийы, Арсены, Әрнигоны, Созыры, Алиханы, Җәвиттон, Темирболатәй Алеш әмә Оскары онг нә литературәйы бәллиццагәй ҭыңдәридәр уыди — доны къусы сәфт фәкәндзысты, нә адәм әвәәд куы фәуой, уәд. Әмә ма мах фыдәбәттә дәр Җәй охыл ыстыр Уыңы әвирхъау мәттә иудадзыг әвдәрзынц адәймаджы, әмә зәрдә амәлы, рухсы ҭыртт әм нал фәңәуы...

Тәхудиаг у, ахәм уавәрты ма «коллективистон психологиялыл», «гуманистон райдайәнтәм тырныныл» чи тыхсы, «әппәт дунейы әхсәндзарды рәестдзинад әрәвәрын әмә ныбиноныг кәныныл» чи әүүәнды...

2006.28.09

Хохы Саниба

МЫРТАЗЫ БАРИС: 90 АЗЫ

ХЪАУЫРАТЫ Дауыр

«ХҮРҮ ТЫНТЫЛ БАФТАУ ТЫН...»

СИРАГ БУР АЛАСА

S E

рыгон поэттә Мыртазты Барис әмәе, тохы быдыры йе стъялы кәмән ахуыссыди, уыцы Мухарбек Кочысаты иумә ахуыр кодтой хәсты размә педагогон училиштәй. Дыууә сау ләппүйи сау җаєстүты сыгъди цардбәллондзинад. Дыууәйә дәр тырныдтой иу нысанмә, әмә сә уый кәрәдзиуыл тынгдәр баста. Куы-иу Ко-чысатәм фәраст сты уартә Олгинскәмә, куы та Мыртазтәм — Заманхъулмә.

Сә мадәлтә сыл уым дәр әмәе ам дәр афтә сахуыр сты, әмә сә хуыдтой уыцы иу номай «мә ләппутә».

Иу уалдзыгон бон та дыууә әрдхорды әрбаләууысты Заманхъулы. Алхәст — Барисы фыд — сә дуармә бадти сусхъәдәй фәхсбандоныл. Әмә ныр ләппүты уындај йә зәрдә цинәй байдзаг. Йәхи хъәбулмә бафсәрмы кодта, фәлә Мухарбеджы ныттыгъта йә хъәбысыг:

— Мидәмә ахизут, бабайы хъәбултә!
Әмә уыл мад дәр бацин кәна...

Уыцы рәстәг сираг бур аласайыл әрцәйтындзыдта Сабих — әгас Ирыстоны хъуистгонд бәхрәгъауы дәсны. Салам радта.

— Хуыцауы зәрдәхудты ма бацу, Сабих. Фысым бакән, — дзуры йәм Алхәст.

Барәг бәхәй рог әрхызт әмәе, аласайы йә фәдыл ластә, әрбаздәхти. Ләппутә йын йә бәхы идонмә фәләбурдтой. Иу әй иннәйы къухәй ивазы йәхимә. Сә уд дзы бazzад дзындз аласайы. Ләгъзытә йын кәнынц үә барц, узәлынц ыл. Сабих сә фембәрста:

— Фәйнә байраджы уын — мә рәгъяуәй. Бәхыл бадынмә хорз арахсүт? Гъа-ма, уәдә!..

Ләппуты Җәстты зынг ферттывта. Уыциу әхст фәкодта Мухарбет йәхи бәхы рагъмә әмәе уәлә Къуыбырысыхырдәм уадау атахти. Сабих йә фәдыл мидбылты худы:

— Кәс-ма, уыңы хәххон Җәргәсмә. Цыма саргъы гоппыл райгуырда.

Алхәст йә уазәджы ахуыдта уазәгдонмә. Мухарбет та хъәуы уынгты тындыздыта дзындз аласайыл. Әмәе йәм арвәй хәләг кодта Хур. Кәм-иу цыппәрвадәй ауагъта бәхы, кәм та — сиргә цыдәй. Иу хәдзары рудзынгәй әм ныджджих Димәда — саурәсугъд чызг. Ахәм сай ләппуиы дзы никуыма федта бур аласайыл ацы уынджы. Йә уд дзы бazzад чызтайән әмәе йәм мидбылты баҳудт. Фәләе йәм куыд сдзура? Әмәе йын сай ләппу уәртәе йемә фәхәссы йә зәрдә. Әрмәст-ма барәджы фәдтә зындысты уынджы. Чызг фәндырмә фәләбурдта. Стәй йә фәдыл базарыди:

О, уаих фәуай, цы сай ләппу дә!
Кәдәм фәлидзыс мәнәй фәдисы?
Нә комы зәрдә мәрзын дә фәдтә.
Әз ма мә къухтәм куы райсон уисой...

Уәдмә Мухарбет фәстәмә әрбаздәхт Алхәсттаты дуармә. Йемә әрбахаста зарәг. Мидбылты худгәе йә рафәзмыдта Барисән. Үйй фәстәе та йын мыхуыры рацыд әрыгон поэтты иумәйаг әмбырдгонды:

Иурайсом дын бәхыл
Авәрдтон аәз саргъ.
Аскъәрдтон әй уынджы
Үым уәләмә тагъд.

Фездәхтон әй тигъыл
Иуырдәм әваст...
Рудзынгәй мәм сайцәст,
Сауәрфыг фәкаст.

*Мидбылты мәм баҳудт.
Загътон ын әз дәр:
У мәнән мә уарzon,
Уәртә чызг, әндәр...*

Йә бинмә фыст: «Заманхъул, 1939-әм аз».

КЪОНАЙЫ ЗЫНГ

Хадзыгуа — Барисы мад — йә фәдджийы карчы әйчытә әрбахаста. Әмә фәрсү:

— Къуыдырфых сә скәнон, әви хъайла?

— Мәнә Мухарбек цагъд хъайла уарзы, — зәгъы Барис.

— Уәдә әз мә ләппу Мухарбеджы зәрдәхудты нә баңаудынән, — мидбылты баҳудти Хадзыгуа әмә хъәдын къусы цәгъды хъайла. Уыцы рәстәг уынгәй фыдохы хъәр әрбайхъуисти:

«Хә-ә-ст райдыт! Немыцаг фашисттә ныббырстой нә бәстәмә...»

Мады къухәй хъәдын къус әрхаудта. Уынджы сывәлләтты хъәрахст фәссыкк.

«Фырхъаләй хъайла цагътам. Ныр нә фашистты цәгъдын баҳъәудзәни», — ныккәрзыдтой әрыгон зәрдәтә...

Стәй раләууыд рад.. тохы быдырмә. Барис аәртдзыскәнәй райста къонайы зынг әмә йә мадән ард баҳордта: «Аңы зынджы ард мыл фәңәуәд, әз знагмә мә чыйлым куы равдисон!..» Уый фәстә уыцы зынджы әвзалы арф бафснайдта йә зәрдәйи сәрмә риуы дзыппы, стәй Дурджынбәрзонды Уастырджийы бынәй араст тыгъызәймә. Фәхәццә суант Берлинмә. Уәлахизы бон риуы дзыппәй систа къонайы әвзалы әмә дзы Рейхстаджы къуулы ныфғыста:

«Сырхыты 'фсад зяджи хъоргъмә бабырста.

Сталин Гитлеры абырста!»

Стәй, 1946-әм азы сәхимә Берлинәй куы сыйздәхти, уәд мидәмә баҳъәр кодта:

— Гъей, хәдзар! Нал мә уадзут?..

Сә хъулон тарка йәм ратахт. Базыдта йә. Салдаты хъәбисмә фехста йәхи. Сдзурынмә йә бирә нал хъууди куыдзы фыр-

цинәй. Мад хәдзарәй ратындықта. Әмәе йәхъебулы дәр, әмәе йәхъебулы хъәбисы таркайы дәр — ныттығытта йәхъәбисы.

Сыхы сывәләттә хъәргәнгә хәрзәттүрәттә згъордтой хәдзари-хәдзар: «Барис хәстәй сыйздәх! Йәх риуыл та ордентә ис!..»

ЦЪӘХ ГӘККУЫРИ

Ныббырст ахицән и... Кәңәйдәр ма хъуысти иугай гәрәхтә әмәе цәф хәстонты хъәрзын. Чи фашистән йәх мады әлгъыста, чи та мады агуырдана удисгәйә. Къанауы дзалағәрдәджы йәх фарсыл хуысгәйә әрчъицидта поэт. «Уәд та куы нал «райгас» уыдаин! Йәх уәззазу рыстәй ныууынәргъыдта. Әмәе чысыл ма бахъәуа фәстәмә баудзыг уа. «Фәләуу, әмәе мәм хәәңгарз куы ис, — къух әрхаста автоматыл әмәе дәндагәй бинаг был әрәлхъывта. — Цы ма удхарәй марын мәхі? Чи мәе бафиппайдзән? ...Сухты ңағыд куы ныйистәм». — Уәззазу зәрдәмарән хъуыды йәх ныгәдта удәгасәй.

Фәләе мәнә раст йәх тәккә цурмәе цъәх-цъәхид гәккуыри әрбахылди. Әваст әрләууыди. Комкоммә ләгмә кәсис. Йәх цәст дәр нә ныкъулы. Цәф хәстоны зәрдәмә рухсы цъыртт бакалди. Мәнәе, ныр ңардәй мәләтү әхсән дзедзырой куы кәнүү, уәд. О Дунесфәлдисәг. Цъәх гәккуырийи цъәх цәститүү хуры тын хъазыд. Уыдон фашисты цъәх цәститтәй цас къаннағдәр әмәе цас әхцондәр уыдысты зәрдәйән ацы са-хат! Уәдәе ңалынмә цәститтә әрттивой, уәдмә куыд ис къух сисән ңардыл? — әрфәсмөн кодта йәх раздәрли фәндил поэт. Гәрах әмәе дә дуне фәцис! Федтаин ма мәнәе ацы гәккуырийи цъәх цәститтә? Ай мәм, әвәңцәгән, минәвар у: «Ма бакән афтә!» Ләдҗы бузныг фәцис поэт гәккуырийә. Әмәе арфәе кодта:

Гәккуыри! Да салам бирә! —
Раппәлдзынән даң наң Иры...

Хәстәгәй мынәг уынәр ссыд. Йәх фазыл әм әрбабырыд медицином хо Наташә. Әмәе йәх фәдил ахәр-хәр кодта... Тох цыдис дардәр. Җард наң ахуыссыди...

Зәххон зәдты 'хсән.

КЬОСТА — РЕЙХСТАДЖЫ

Зәрдәйы хойраг у чиныг. Әмә ныр Берлины фәстаг гәрах куы ныссабыр, уәд зәрдә әрцагуырда йә «хойраг»...

Поэт Барис әхсәвы фын куы фенид: цыма дын фестад нәхимә Къостайы цырты уәлхүс әмә әхсызгонәй касти ирон пехуымпary әмдзәвгәтә. Хуыщауәхсәвы фын та йын сихормәйеддәмә нә ахаста...

Әмә ныр уыцы райсом фашистты хъоргы — Рейхстаджы — әнәнхъәләджы амбәлд «Къостайыл»: йә «Ирон фәндир» Байаты Гаппойы редакцигөндәй иу кәләддзаг агъуисты стъолы лагъзы разынд. Әмә Барисыл хур ракости. Әрбайрох дзысты хәсты судзаггаг хъизәмәрттә. Чиныг нылхъывта йә риумә әмә, мәнә молло хъуыраны куыд кәса, афтә зыдәй йә касти.

— Әвәццәгән, Хуыщауы чиныгыл фәхәст дә? — сцымын дис сты йә алыварс хәстон адәм.

— Фәхәст дән, а-гъай! Махән — ирәттән — нә зәххон хуыщау Къоста у. Нә сәрхъуызой. Кәсүт-ма йәм! Әмә та Рейхстаджы дәр систа йә «тырыса дзылләйы номәй!»

Чиныг тырысайау къухәй-къухмә истой әфсәеддонта. Әмә дзы кәсүн чи нә зыдта, уыданән та поэт Барис уырыссаг әвзагмә тәлмаң кодта әнәмәлгә Къостайы рәнхъытә.

Уый фәстә бонты йын ацы чиныг йә ирон әмбәлттәй чидәр айста. Әмә уымән та сәғфә фәкодта...

Ууыл хъыг кодта Мыртазты Барис, Рейхстагәй Мамсыраты Дәбемә 1945-әм азы цы фыстәг сәрвиста, уым.

НЫЙАРӘДЖЫ ХЪАРАӘГ

Поэт тохы фәндәгтә сбарста Ирыстонәй суанг Берлинмә. Әмә сәрәгасәй сыздәхт уәлахизәй. Цы ма уа уымәй стырдәр амонд ныйярәгән? Әмә Хуыщауән табу кодта Алхәст — бинонты фыд. Йә заинаг къамбең баивта галәй — куывдән нывондаг.

Хадзыгуа та — поэты мад — фарста йә фырты:

— Әмә Мухарбет та цы фәцис, Мухарбет? Ме 'нә ныйяргә хъәбул?..

Барисән йә сәр йә риуыл әрхауди:

— Басыгъди хәсты цәхәры...
Хадзыгуа йә рустәм фәләбүрдта... Әмә райхъусти йе' рдиаг...
«Цәуыл әрдиаг кәнны Хадзыгуа? Йә хъәбул дзәбәхәй куы
сыздәхти?» — дис кодтой әддәйес сыхәгтә.

Мухарбет хәсты быдырәй йә мадмә цы зарәг сәрвиста,
уый-иу уый фәстә радио куы зарыди, уәд-иу Хадзыгуа мидәгәй
йәхиуыл дуар сәхгәдта әмә әддәмә хъуист йә хъарәг: «О,
мә рахиз цәст Мухарбет! Кәд дын уыцы сау цәститә дзагъы-
рәй баззадысты. Әмә фыңгул та йә мидбылты худти...»

«Цәуыл хъарәг кәнны Хадзыгуа? Йә хъәбул дзәбәхәй куы
сәздәхти?» — дис кодтой адәм.

ФЫСДЖЫТӘ — УАЗАЕГУАТЫ

Уыцы изәр фысджытән уыдис фембәлд чиныгкәсджытимә
Заманхъулы. Хъәууон клубы кастысты се' мдзәвгәтә. Ноджы-
иу кәрәдзиуыл рифмәбыд рәнхъытә ацарәзтой әмә адәмы
худәгәй мардтой.

Барис фысджытәй куы иуы фәцагайы, куы иннәйы. Ны-
хаскъахән сә кодта. Фәлә уәддәр Асәх ницы дзырдта.

— Асәх! Ды исты радзур! — ныффәрск и Хъайтыхъты Геор.
Уәд Барис фестад әмә адәммә хаты:

Асәх уәд уарзы дзурын,
Куы уа йә разы дурын.

Адәмы ахсәнәй сыйстади сохъхъыр Уыбих әмә зәгъы:

Барис, әгәр на ферох кодтай,
Бынтон ысчъуына дә дә куысты.
Геор наәм сиахсы цыд әркодта,
Фәлә йә къафеттә кәм ысты?..

Стәй, фысджытә хъәууон кәсәндөнәй куы раңыдысты
фәсахсәвәр, уәд сә къәйныхдәр Хъайтыхъты Геор Барисмә
фәуырдыг:

— Афонмә уә пеци зынг хъен сләууыд: уазджытә наәм
әрбацәуы, зәгъгә. Ды ардыгон дә. Уәхимә наә ахон.

— Ды та — ардыгон сиахс. Кодзыртәм наә ахон — дә каис-
тәм.

Фәлә сә иу дәр къәрттәй цуула куы не' ппәрста, уәд
Асәх уым фаләмә фәраст и:

— Әз уартә Барисы мад Хадзыгуайы къухәй иу аназон.

Сымах ам уынджы къэйыл джиут.

Геор дәр йемә фәсәуәг, әмә әндәр гәнән нал уыд — Дарчиты Дауыт әмә Барис дәр цыбыр къаҳдзәфтәй сә фәдыл араст сты.

Фысымтыл фәсахсәвәр хур ракасти. Барисы мад Хадзыгуа кәркдоны әфтуанхъәдәй йә нәл гогыз әристә әмә йә тыххәйтү мидәмә әрбахаста. Сусу-бусуйә дзуры:

— Сунәтгонд чи у, уый йә аргәвдәд. Афтә амоны пысылмон дин.

Уазджытә кәрәдзимә бакастысты. Ничи сә ницы дзуры.

— Уәдәй йә ныр дәлә молло Хъауырмә ахәссон мә гогыз әргәвдышынмә?

Уәд Дабетт — Барисы кәстәр әфсымәр — йә мады къухәй ратыдта гогыз:

— Әри-ма йә ардәм! Уый дын сунәт! Дә гогызы тыххәй дын мә къалиу куыд нае ралыг кәндзынән! — Әмә гогызы къубал ахауын кодта.

Уыцы әхсәв фысаджытыл фынджы уәлхъус әрбабон...

ДӘҮҮРГӘНӘГГАГ

Барисән йә мад амард.. Әмә әз дәр зианджынты дуармә әрләууытән. Кәртмәкәсәг мын мә цонгыл рахәцыди:

— Марды ләвар ды исдзынае.

— Мәнән не 'мбаңы. Сә хәрәфырт дән.

— Сә хәйрајджы фырт кәд дә, уәддәр. Әз афтә зәгъын.

Гәнән нал уыд. Уынджы фаллагварс мәхицән чысын стъол әрца-рәзтон. Мәрдзигой адәм мәм рады сләууысты. Әз та ахәм хъуыдаджы ләуд никуы уытән. Әмә тыхсын. Ныссуйтә дән. Иу рәстәг поэт Барис мә уәлхъус аләууыди. Мынәг хъәләсәй мәм дзуры:

— Ныффиис-ма дә тетрады: Мыртазты Барис — 100 сомы дәууырән.

Әз ныффиистон. Скастән-ма йәм, фәлә уый уәдмә әрбасатар.

Стәй мәрдзигой адәмәй кәрт куы сафтид и, поэт Барис дәр уалә йә горәттә фатермә куы аивгъуытта, уәд мәм йә кәстәр әфсымәр — хәдзары хицау Дабетт тетрад әвдисъ:

— Ам цытә ныффиистай, мә хәрәфырт?

- Ома куыд цытæ?
- Мæнæ-ма кæс! — æмæ мын æнгүйлдзæй амоны рæнхъмæ: «Мыртазты Барис — 100 сомы дауырæн...»
- Мæнæ диссан! Цæмæндæр мын дзырд «дæуырæн» фыст æрцыдис «дауырæн». Уымæй дæр гыццыл дамгъæйæ.
- Гъемæ дын кæд ме 'фсымæр Барис сæдæ сомы балæвар кодта, уæд йæ лæвар уæд бирæ! Фæлæ уый ам тетрады фыссын цæмæн хъуыдай!
- Ницы мын балæвар кодта. Хъуыраныстæн!
- Омæ æхçä дæр сæдæ сомы хъуаг раудысты. Цæй, чепуха! Хæрæфырт домбай у... — йæ къух ауыгъта Дабетт. Мæнæн та мæ маст мæ хъуырмæ схæццæ ис. Æмæ нæхимæ ратындзыдтон.
- Баба зæхбын хæдзары сæгъдзармыл ламаз кодта. Стæй, йæ Хуыцауы хæс куы ахицæн, уæд систади æмæ мæм æрбакаст:
- Къоғъо дыл фæхæңыди æви дзынгæ? Дæ чемы нæ дæ.
- Æз рахабар кодтон. Баба худтис æмæ худтис...
- Барисимæ ныссуйтæ кодтат хъуыддаг. Цытæ ныффыстат уый тетрады? 100 сомы — Дауырæн нæ, фæлæ дæуырæн. Ома моллойæн — дæуыргæнæттаг. Æхçä дæтгæ дæр мæнмæ ракодта. Æз та сæ акодтон цыппар дихы æмæ сæ мæгүйртæн байуæрстон... Дзæгила æмæ дзы Бухъамæ дæр æрхаудта...

ÆРВАДÆЛТЫ НЫХАС

- Барис — ныллæггомау лæг — сахарæй хъæумæ æруадис. Йе 'рвад Лула та — арвыдзаг лæг. Æмæ йæм цæхæрадонæй кауы сæрты дзурыг.
- Гъей, Барис! Уæлейы цы хабæрттæ ис?
- Мæн дзы цы фæрсы? Уæлæты ды куы кæсис.
- Уæд та уый зæгъ: дæлейы цы хабæрттæ ис? — фæрсы ногæй Лула.

ГОНОРАР

Урочи рæстæг-иу юмористон рæнхъытæ фыссыныл фæцай-дагъ дæн. Æмæ-иу уый тыххæй ахуыргæнæджы амонæн лæдзæг мæ сæрлыл скафыди. Фæлæ мын сæ мыхуыры дæр æхсызгонæй уагътой. Ноджы ма сын-иу дзæнæтывадинаг Хъаныхъуаты Умар худæджы нывтæ куы ацараЙстас... Æмæ та мыл-иу гонорар сæмбæлд. Хуыцау дын авæра, уыцы æвзонг азты!

Иуахәмә та мын «Max дуджы» фәстаг фарсыл мыхуры раңзысты. Фәлә детдомәй хастау «дзәгъәлзәдәй». Хиңаубәрәг сын нә уыди...

Æз редакцимә «аләбурдтон». Уыдон худынц: «Дә ном дзы дәхәдәг ферох кодтай. Max та сын Мыртазты Барисы әнхъәл фестәм. Æмә гонорар дәр уымә бадзәгъәл и. Фәлә тыхсә ма кән! Дә тын дә къух ссардзәни. Барисы «хъуынәй» дын бауафдзыстәм...»

Уыл иуаңдәр рауд, афтә проспекты Мыртазты Барисимә баиу стәм. Уый йә пъартфел йә разы зәххыл әрәвәрдта. Ёруагъта йә къухтә:

— Рухсаг уәд дә мад. Нә сәмбәлдән. Рынчындоны ныф-фәстиат дән Мәскүйы... — Стәй йә риуы дзыпмә нывнәлдәт. Систа иу сырх туман:

— Мә номыл ын иу аддҗын дон.

— Фәләүү, әмә иннә туман та?

— Цавәр иннә?

— Мә гонорар. Сымахмә чи бадзәгъәл...

— Мәнә диссаг! Уыдон уәдә дәу рәнхъытә уыдысты?

Уәлләй юморай нә күү аркүүрай, уымәй тас у... — Æмә та ногәй дзыпмә нывнәлдәт. Систа дыккаг туман дәр.

— Нә хъәуы.. Хъазгә кодтоң... — Æз иуырдәм, уый — иннардәм. Схүүрдүхән стәм Нә уәлхъус поэт — Хадже аләууыдис Ахъә быстә нын кодта. Мәнән ме стджыты къәс-къәс ссыди.

— Мә туг дын ныккәла, мә домбай әфсымәр! — хаты мәннәмә. — Дысон дә мә фыны кәд нә федтон.

— Күйдәй уагәр?

— Цыма дә къухы — дыууә сырх туманы... Æмә мыл ресторанмә ахәңдәтә...

Барис нын хәрзбон загъта. Æз ма кастән йә фәдыл, әмә мә зәрдә бамәгуырау: мә мадырвадән йә къахайст хорзау нал уыд. Хәсты тъығылтә йыл әртәфстысты...

ХӘРӘГСАСТ

Барисмә заманхъуйлаг юмор хәңцә кодта. Ифтонг дзы уыдысты йә ныхас, йә рәнхъытә дәр. Æмә йын аз дәр иухатт йәхи бафәзмыдтон...

Раугъады дуармæ фысджытæ æмбырдæй лæуудысты. Хуыцау мæ сæ рæсты æруагъта æмæ сæм æнæ баздæхгæ нал уыд. Се 'ппæт дæр — зонгæтæ, мæ хæлæрттæ.

Æмæ сын исын хæлофæй сæ къухтæ. Рад Барисмæ куы æрхæццæ, уæд уый иуварс азылд, стæй афтæ:

— Мæ къух чъизи у, мæ хæрæфырт...

— Омæ дын æй æз дæр мæ дзыхы наэ кæнын дæ къух, — хорзау нал фæдæн æз. Фысджытыл худæг бахæцыди æмæ йыл абор дæр ма фæхудынц.

Барис мыл уый фæсттæ хибарæй амбæлд. Æмæ мын афтæ зæгъы:

— Хистæр дæм йæ къух йæхæдæг куы наэ ратта, уæд ды йæ разæй ма батагъд кæн! — æмæ мæм йæ къух æрбадардта.

— Ныр та мæнæн у чъизи мæ къух, — баҳудтæн æз.

— Гъемæ хыгъд сæмхуызæн и, — худти Барис дæр.

ДЗАСОХТЫ МУЗАФЕР: 70 АЗЫ

Галиуырлыгъай рахизырдаем:
Дзантнатаы Анатоли, Нафи, Музaffer, Камал.

Йәх бинойнаг Фатимәимә.

Музафера фырттә Тамерлан (рахизырдыгәй),
Алан (галиуырдыгәй), Ацәмәз.

ДЗАСОХТЫ Музaffer

УД УӘЕДДӘР ЗӘРОНД НӘ КӘНЫ

* * *

Азтә згъорынц, бонтә уайынц, най дзы иу фәстәмәз
здәхәг,
Кәңцыдәртә дзы әрттивынц, иннәтә ысты ызгәхәрд.

Сәрсәфәнмә сә фәкалди, аныгъуылд сә фылдәр тары,
Зәрдәйы ныуагътой ностә, цәсгомы әңпүлдты, кары.

Цард фәвәййы, оххай, цардән тагъд фәуынәнхъәл
нае уыдтән...
Уд уәеддәр зәронд нае кәны, баззайынц әвзонгәй уdtә.

2005 азы 4 ноябрь

* * *

Нае мә хъәуы уә кад,
Нае мә хъәуы уә намыс.
Ныуудзут мә әенцад,
Стут бирағътә, аз — далыс.

Фәйнә кәвдәссыл баст
Ыстәм, нае холлаг — хицән.
Уә чындзәхсәв, уә хъаzt —
Уәхи, мә цин — мәхицән.

Уә алкәцы — Хъәриу,
Әмхуызонәй — къәдзәхтә.
Сымахимә мә иу
Нае кәны арвау зәхх дәр.

2005 азы 28 декабрь

ÆЗ АЕМÆ ДЫ

Æз хъизәмәрттән райгуырдтән, фылбонтән,
Ды та уыдтә әмдзугәнәг чындзхонтән.

Цәрәнбонты нә бавзәрстай зынәй
Ды ницы, кодтой де уәнгтә фынәй.

Къәхты бәсты дын годзыкъәхтә ис,
Нә зоныңц уыдан дурәфхәлды рис.

Дә фәндәгтә уыдышты алкәд ләгъз,
Мәнән — къуышшытә, дард сәм уыди фәз.

Фырцинай калд дә цәстүсиг дәуүен,
Мә мастицәссүсигтән та нә уыд фәүән.

Дәумә ма ис ныр дәр быңаутә арәэст,
Кәйдәр фәрцы дә хъуыддәгтә сты арәэст.

Æз дәем нә кәнын ницәмәй хәләг,
Дә хуызәттән тәригъәд кәны ләг.

Кәмә нә хъары адәймаджы хъәр,
Кәмән нә риссы адәмымл йә сәр.

Мәнән зын хәссән алкәем дәр мә уаргъ,
Æз фистәг дән, дәуүен дә быны — саргъ.

Уәddәр Хуыщауәй æз нә кәнын хъаст,
Уәddәр æз хонын ме Скәнәджы раст.

Мә ныхыфыст аевзарын у мә хәс
Æмәй йә дарддәр ахәсдзынән æз.

* * *

Сымахимæ цæрын, фæлæ мæ дуг
Нæу ацы дуг, йæ дадзинты — уæ туг.

Нæ мæм хъарынц уæ кæфтытæ, уæ зард.
Куыд мæ батава давд сугтæй конд арт?!

Анад мын у уæ нозт æмæ уæ хæрд,
Æз алпæмæй уæ цуры дæн æфхæрд.

Нæ дыргътæ сты фæйнæ дыргъдонæй хаст,
Сымахæн адджын циу, мæнæн уый — маст.

Кæм кæны фарн æппынæдзух фынæй,
Цæрын æз уым, æндæр гæнæн мын нæй.

Æвæпцæгæн мæ раздæр мæлын хъуыд,
Кæнæ та мын фæстæдæр гуыргæ уыд.

2005 азы 19 декабрь

РАВГ

Мæ зæрдæйæ рауд ингæн,
Мæ уд дзы æрцыди ныгæд.
Нæ йæм хъары цин æмæ маст,
Мæ бæллицты цышпæртæ — баст...

2005 азы 23 февраль

ЗНАГТАЕ

Цæуы дæ фарсмæ, ард,
Кæддæриддæр мæнг ард.
Сты адджын æмæ маст
Æзынгæ тæгтæй баст.
Сты раст æмæ зылын
Æнæниз æмæ рын...
Кæнæд æдзух уæлахиз
Дæ галиуыл дæ рахиз.

2005 азы 10 сентябрь

УДХЪУАГ

Дæ бирæ рæбынты кæны ис-бис ривæд,
Лæджы кадгæнаег артыл ауагътай дон.
Мæгуыр дæ, фæлæ дын нæ кæнын тæригъæд,
Ыстæй дын нæу баххуыс кæнын дæр мæ бон.

Ды удхъуаг дæ, удхъуаг, нæ фæдæ хæрзудæй
Ды хайджын, лæбурын, зыд кæнын — дæ уаг.
Дæхимæ лæг кæсис æрмæстдæр дæ худæй,
Ды мулкæй фæстæмæ дæ алцæмæй хъуаг.

Нылвæста дæ гæлдæр дæ зæрдæ дæ риуы,
Кæнис ма тыхулæфт, æгасæй дæ мард.
Дзышпæй нæ — цæстæнгасæй дæр нырма иуы
Нæма барæвдыттай, нæу ахæм цард цард.

Фырхæлæгæй тайынц дæ цæстыты фиутæ —
Нæ Иры фылдæр мулк кæмæ ис дæуæй.
Дæ уæнджы нæй стæджы мур — иууыл æргъиутæ,
Дæ хъултæ цыг бадынц, хызт — сахæй, тæуæй.

Гуыппарты зынг никуы æрæвæрдтай зынгыл,
Нæ равдыстай иунæг хъуыддаджы сæрфат.
«Дæлдæр абад» дзурынц дæу хуызæттæн фынгыл —
Цы ран вæйыы намыс, цы ран вæйыы кад.

2005 азы 20 сентябрь

ДАМКЪАТАÆ

Дамкъатæн цы зæгъон, кæд
Акъахдзæф нæ уадзынц мæн:
Уынджы мыл кæнынц æмräйд,
Афтæмæй пыл дæр нæ дæн...
Уагæры куы уаин пыл,
Фестид уæд мысан мæ тыл.

2005 азы 2 марта

НОЗТУАРЗДЖЫТЫ ЗАРАЕДЖЫ БАЗАРД

Хъазгæ
'Мæ худгæйæ,
Нуазгæ
'Мæ цудгæйæ
'Рвитæм нæ цард.

2005 азы 29 марта

ТОБÆ

«Мæрдджыны цæст уынаг у».
Ирон ӕмбисонд

Зæххыл цæрынæй иунæг дæр нæ бафсæст,
Нæма уыд ахæм, чи нæ загъта «уауу»...
Нæ мæ фæнды, цæмæй мын уа уынаг цæст,
Уынаг цæстæй мæ бахизæд Хуыцау.

2005 азы 1 ноябрь

ДЗÆНÆТЫ БАДИНАГ

Мæ xo Дибæханы мæлæн бон

Нæ кæстæр уæвгæйæ фæдæ ды нæ разæй,
Дæ бирæ хæрзтæ нын фæкодтай нæ фарсæй...
Дзæнæты дын Веринкæ ссардзæн бынат _
Мæрдты дæр мæт кæнны йæ хъæбулыл мад.

2005 азы 16 ноября

ДЖЕУАЕРГУЫБАЙЫ МÆЙ

Кæуындзæг кæмдæр мæ хъуыры бады,
Судзины фындз зæрдæсæр рæхойы...
Апы мæй мын ахаста мæ мады,
Апы мæй мын ахаста мæ хойы.

2005 азы 3 декабрь

* * *

Мæ хо Дибæханæн

Нæй равдисæн цæссыг æмæ ныхасæй
 Нæ хъыгæн, у æнæкæрон нæ маст:
 Кæстæр уæвгæйæ ды цæуыс нæ разæй,
 Куыннæ кæнæм дæ хъысмæтæй уæд хъаст?

Кæуæг нæ мардыл нал уыдзæн дæ фæстæ,
 Нæ мады зæнæг — бафснайдтай дæ сæр.
 Кæд бæззадысты 'рдæгфыстæй дæ хæстæ,
 Куыд дæ рахонæм аххосджын уæддæр?!

Дæ цардвæндаг куы уыдаид дæхи бар,
 Уæд нын нæ зæрдæ не скъахтаид рис.
 Цы бакæнæм! Аевæпцæгæн, сæрибар
 Кæддæр заманы нал фæдæтты низ.

Дæ фæндтæ дын нышшырх кодта, ныкъкъуыхтæ,
 Аенæхъæнæй дзы нал ныууагъта иу.
 Аегæр раджы дын басаста дæ тыхтæ,
 Аегæр раджы дын баууылдта дæ риу.

Дæлдзæхмæ лæг нæма ныххызт æвыдæй,
 Нымад мæлæтмæ никуы уыди кар.
 Цæуыс нæ кæд, мыйиаг, æнæрæвдыдæй,
 Уæд нын — хатыр, нæ рæдыд нын ныббар.

2005 азы 2-3 октябрь

АЕНУСОН ХÆДЗАР

*Нæ хъæуы уæлмæрдты-иу мæ,
 нæ хæдзар мæм кæцæй зына,
 ахæм ран банаыгæн...*

Мæ хойы фæстаг фæдзæхст

*И мимо вечного ночлега
 Дорога сельская лежит...*

Александр Пушкин

Афтә дә фәндыйд, Дибә, мә хәдзар —
Баныгәйтам Бәрәгъуыны дәу...
Ардыгәй дәм хорз зыны нә хәдзар,
Ардыгәй дәм хорз зыны нә хъәу.

2005 азы 21-22 ноябрь

МУЛК АӘМӘ ЗОНД

Къуырпдзәвәнмә батард зонд,
Систой мулчы та бәрзонд.

Уырдыгәй кәссы нылләгмә,
Зонд кәм арыдәуы сәгмә.

Фәләе сызгъерины тас
Никуы бауагъта мылаз.

Сәрттивдзәен та райсом хурмә,
Хъардзысты йәе тынта дурмә.

2006 азы 21 марта

ЗАЛЫМ

Нә бынтае нын ныффи кодта, фәкъахта нә, фәдавта,
Нә ауәрды әлхәнныныл, уәй кәнныныл дәр — афтә.

Дзаджджын хай нын ис уазаләй, әнәхай фестәм
хъармәй,
Фыдәй — мәгуыр, хъәздыг ыстәм ысджытә әмәе
цармәй.

Нә рухсы хай нын айстауыд, йәе бәстү нын хуыдалынг
Әрбахаста, уәеддәр уынәм, куыд афтид у нә арынг.

Нә царды цалх бәрзонд рымдзәй фәтулы хохы цъасмә,
Кәдмә кәндзән сәрбихъуырой, кәдмә тулдзәни, цас ма

Йә гыбар-гыбур хъуысдзәни, кәдмә мардзән йәе рыгәй?
Кәдмә уыдзән йәе развәндаг әхсад цәсттыты сыгәй?

Кәдмә хәсдзән йә масты дзәкъул мәгүыр ләг тышырай?
Йә райгуырән фыдызәххыл кәдмә цаудзән гуыбырай?..

Аерләудзәни та ахәм дуг, кәд фәуыдзән уәлахиз
Рәестдинад, уый кәд ысуыдзән кәддәры хуызән мах ис.

2006 азы 15 апрель

ЦӘМ

Арцәуы уәздан цыдәй цәм,
Йә цыды ләг не сардзән къәм.

Нәу мит дәр, нәу их дәр, нәу дон,
Йә уәлцъар — ызгъәрхуыз хәдон.

Йә сәрмә — бәзджын мигъ-фәздәг,
Цымы нәу зымәг — у фәззәг.

2005 азы 28 декабрь

* * *

*Разводит опиум чернил
Слюною бешеной собаки.*

Александр Пушкин

Куынна мәлай мәтәй:
Аерра куыдзы сәтәй
Дә фыссән сис — хъастә.

Нә фәллайы дә къух,
Рәхойыс дзы әдзуух,
Цәуән дәм най хәстәг.

Нә дыл фәкәеннын дис —
Дә хуызэттә уыдис,
Ыстәй уыдзәни сом.

Фәлә уә кад уәлдәр
Нәма фәци, кәддәр
Куыд уыди, афтә хом

Уыдис әмә уыдзән.
Ис иунағ ном куыдзән.
Цәуылфәнды йәз дом,

Нә фәуыдзән уәлдай:
Йәхәринағ — уәлдай,
Йә намысы аргъ — сом.

2006 азы 21 октябрь

АЕЦАЕГТАЕ

Нә дән уә рәхысәй әз ңәг,
Нә дзурин мәнг, у уый әңәг.

Хәрам хәрамыл әз бәттәг
Нә уыдзынән, у уый әңәг.

Уә бирә мулкмә әз хәләг
Нә кәннын, уый дәр у әңәг.

Мәнәй әңәгәлондәр ләг
Сымахән нәй, у уый әңәг.

2006 азы 25 сентябрь

* * *

Әлхәнгә әмә уәй —
Уә хуыздәр күист. Уәууәй!

Уәд ма цәргә та кәд,
Нә кәнүт ууыл мәт?

Әви уый хонут цард,
Цы къонайы нәй арт,

Кәңәй нә хъуысы зард,
Кәм ысты монцә мард?

2006 азы 24 май

* * *

**Зәххы чъизи, зәххы сау
Митәй бамбәрзта Хуыцау.**

Арв йәхәдәг — зәххәй тардәр.
Цымы никуы уылд цырагъдар,

Афтә хурзәрин кәмдәр
Арф ран бамбәхста йә сәр.

Емә уары мит тыйфылтәй,
Акалд рухсы ронг йә былтәй.

2006 азы 8 январь

ӘМБИСБОНЫ ФЫН

**Әвдай азы кар мыл нырма дәр нә зыны:
Чысыл раздәр тахтән уәләрвты мә фыны.**

Күнд тылдтон мә базыртә-къухтә бәрзәндтә!
Фәуагътон кәддәрау мә фәстә мә сәнтты.

Нә тарстән мәхицән әрхауынәй зәхмә,
Хәрдмә кәмә кастән, аәз уыцы къәдзәхмә

Фәлгәссыдтән уәле — әрттывта йә цъити,
Уыдтон ың, йә сәрыл цы науәгуард мит и...

Мә къабәзты бацыд әвзорнг тыхтә ногәй,
Цымы мә фәхъәстәчындауды ронгәй.

2006 азы 11 июнь, Кисловодск

САГЪӘСТАЕ СТЫР УЫНДЖЫ

**Аәз апы уынджы нал уынын мә зонгәтәй дәевгары,
Ыстаэммә ма дзы фембәлын мә цахъхъәнныл, әмгарыл.
Мәхи дәр мын дзы тагъд рәстәджы нал уыдзән уынәг.
Кәнинц нә бонтә, афәдзтә әнауәрдон куынәг.**

2006 азы 13 апрель

БÆРЗОНДÆЙ – НЫЛЛАËГ

Гэмэхкъоппа дæ хондзысты —
Дæ сæр бынтон ныллæгүүн...
Дæ хæдзæрттæ бæрзонд ысты,
Дæ намыс та ныллæг у.

2005 азы 26 январь

ЗОНД АËМÆ КАР

Кæд дæ зонд у денджызы æрфæн,
Кувын уæд дæуæн ныллæг мæ сæрай...
Ис æвзæрæй базæронд уæвæн,
Фæлæ кадджын уæвæн нæй æвзæрæй.

2005 азы 3 февраль

ДЗЫККУТАË АËМÆ СÆРЫХЪУЫНТАË

Куыннæ кæнæм мах дис,
Кæд бафтыдыстæм цæсты!
Дзыккутаë ма кæм ис!
Сæрыхъуынтаë — сæ бæсты.

2005 азы 10 февраль

ХОС АËМÆ МАРГ

Фос бахæрдзæни хос,
Нæ йæ бахæрдзæн карк...
Гыццылгай марг у хос,
Хос бирæгæйттæй — марг.

2005 азы 13 февраль

МÆ НЫХМАË ГÆРÆХТАËГÆНАËГÆН

Нæ амардтæн мæтæй,
Нæ мыл батар хур:
Дæ ехс уыд нымæтæй,
Дæ нæмыг — хъæдур.

2005 азы 13 февраль

ГУЫБЫНДЗАЕЛЫ ФЫДЫБӘСТАЕ

Дә кад нымпылд, ныггуыбыр,
Ныззәраестон дә хұым...
Кәм бафсадыс дә гуыбын —
Дә фыдыбәстә уым.

2005 азы 19 февраль

ÆНÆРАСТДЗИНАД

Нә фәуыздән йә ис
Нымад әнәхъән мәй...
Мәгүыр бәстәтә ис,
Мәгүыр хицәуттә нәй.

2005 азы 21 февраль

ЗЫЛЫН

Библийы фыстытәй
Хыллы-мыллы —
Дә фәндтә, саст...
Æрдзәй зылыш
Нә кәнны раст.

2005 азы 4 июнь

ДЫУУÆХУЫЗОН АЕВГЪАУЫ

Кад ын кодтой адәм, цыт,
Үйд йә цәстесында хәлыш...
Иуты райгуырын нае хъуыд,
Иннаеты нае хъуыд мәлыш.

2005 азы 14 июнь

ХИЦАУ АЕМАЕ ЦАГЪАР

Алчидәр — паддзах йәхицән,
Иу наеу иннәмән әлдар...
Ды дә ныхасән дә хицау,
Æз мә ныхасән — цагъар.

2005 азы 23 октябрь

СТЫР СТЪАЛФ

Райсомај әхсәвәрыл
Нал кәндзынә мәт:
Царды кәрөн сәвәры
Сау ыстъәлф мәләт.

2005 азы 30 ноябрь

ÆВЗÆР ФЫРТ АЕМÆ АРАХЪХЪ

Ләгәй гуырдән дә кары
Уәвүн әмбәлән сахъ...
Йә кәнаегән нә бары
Æвзәр фыртау арахъхъ.

2006 азы 10 январь

ИРЫСТОН

Әнкъарын, әмбарын дә хъыг әмә рис,
Дә сагъәс, дә мәтәй нә кәнүн фынәй...
Дә ивгъуыдән «абон» тыххәй-фыдај ис,
Дә «абон»-ән «райсом» уыдзәни зынәй...

2006 азы 19 январь

ФЫСТ КУЫДЗЫ ИНГАЕНЫ КЪАЙЫЛ

Ам хуыссы мә хәләртты хуыздәр,
Тыңг хәстәг мәм уыд зәрдәйы уагәй,
Никуы мыл фәхәңцыди дәндагәй,
Никуы йыл фәхәңцыдтән әз дәр.

2006 азы 7 марта

МУЛК АЕМÆ ЗОНД

Нымад ләг у, цәуыл хъуамә тыхса,
Кәд фагәй фылдәр ис йә дзышпы 'хца!
Йә хъуыддәгтә вәййынц әдзухдәр конд:
Ыскусы мулк — цы ран бахъәуы зонд.

2006 азы 7 марта

БÆСТÆБЫНГÆНДЖЫТАË

Алчи фæйнæрдæм æмпъухы
Адæмы мулк ژмæ ис...
Раздæр уыд бæстæ сæ къухы,
Абон сæ къæхты бын ис.

2006 азы 2 апрель

МÆ ХУЫЗДÆР ХÆЛÆРТТАË

Кæй никуы федтон, уыдоны хуыздæр хæлæрттæ хонын:
Сæ иуæй дæр æвзæрдзинад цæрæнбонты næ зонын.
Мæ хæлæрттæй та алкæмæй дæр ис мæ риуы маst,
Мæхæдæг дæр, æвæццæгæн, næ дæн æз иуыл раст.

2006 азы 26 апрель

ДЗИОЙТЫ Дауырбек

ХЪАЛДЗАЕГ ХАБАРТТАЕ УАСЕЙЫ ЦЫРЫХХЪЫТАЕ

зәххон сагъастә рухс дзәнәтыл күй баивта Уәсе — фаләсихаг, раст уыңы бон баба җәхәрадоны гыңыл бандоныл бадти әмә нартхоры күйрис ахсәста. Нана дәр йә разы цыдәртә әрсын-мырсын кодта...

— Бирә кусат, Хъауырбек! — Батмырзә сә уәлхъус аләууды.

— Кәдмә кусон бирә, кәдмә? Күй, ргуыбыр кәнын, уәд мә боцьотә күйрисыл күй андәзынц... — стәй йәхиуыл схәңид, уазағән йә күх райста.

— Әмә дын дә цот ницы аххуыс кәнынц?..

— Цәуыннае. Ахсәвәры уәлхъус... Мә дзулы хъәбәртә мын аууилынц...

— Әмә де 'фсин та, мәнә де 'фсин?..

— Уәлләй-билләй, йә хәлын кәрәңын күй аеристыгътон, йә ног чындзәй, уәд дәр хъәрзыд әмә — абон дәр...

Батмырзә йә худәг нал урәдта. Нана Гакъайы топпыхосау ныттәпп ласта:

— Әмә җәхәртә күй калдтон, җәхәртә! Къалиуыл цыма әрзадтән, ахәм чызг күй уыдтән... Әмә мә быдыргъ күй ацараЙтай.

— Уый фырмәстәй калдтай җәхәртә. Әрәгмә дә кәй скъәфтон, уымән... — цыдур фехста, уый йәхиуыл аерхауди нанайән.

Æмæ ныхъус.

— Ме 'рбацыды сær дын зæгъон, Хъауырбег! — ныхас æндæрыздæм здæхта Батмырзæ. — Цыртгæнæг Уæсе аивгъуыдта... Хабар дæм уыдаид...

— Ёвгъау лæг уыдис, агъай. Рухсаг æрбауæд! Кæд-иу хæлæг нæ бакодтон, чи амардис, уымæ... Ахæм рæсугъд цырт ын-иу ацарæста.

— Йæ фырт, дам, йæхицæй дæсныдæр у... Тыхсæ ма кæн.

— Агъ! — йæ къух ауыгъта баба. — Уæсе къæдзæхдуримæ ныхас кодта... Йæ фырт та гæххæттæ хъулæттæ кæны кърандасæй...

— Æмæ мын Буска ныффæдзæхста, — йæ ныхас дардæр нывæзта Батмырзæ. — Молло Гауыдтейы, дам, демæ ракæн! Мардыл, дам, дæуыр скæнын хъæуы...

— Уæ, ие 'ннаэ цæст дæр-ма куыд басохъхъыр и Бускайæн! Æнæ мæнæй та нал фæразы... Йæ мады фæдæгæй йын ад-дæжындæр дæн... — Æмæ стæй иууылдæр кæртмæ ацыдисты.

Баба æвдæдз иста, пысылмон æгъдаумæ гæсгæ моллойæн куыд æмбæлы, афтæ. Нана йæ уæлхъус æрлæууыди, хъуывгъан — йæ къухы, хисæрфæн — йæ уæхскыл. Ныхасæппарæн кæнынц кæрæдзимæ:

— Æниу мын кæм смолло дæ? Афтæ дæхицæй айхъуысын кодтай, æндæр...

— Уæлæ дæ фыдыфсымæртæ хадзытæ кæм систы, æз дæр — гъе уым.

— Уыдон Мækкæмæ ацыдисты.

— Тæригъæддæжын уыдисты æмæ ацыдисты... Сæ тæригъæдтæ сыгъдæг кæнынмæ... Эз та тæригъæддæжын ницæмæй дæн...

— Мæнæй дæр нæ дæ тæригъæддæжын? Кæсгон ус мын куы æрхастай...

— Аллаху акбар... — загъта баба. Стæй скодта йæ дарæстæ æмæ Батмырзæимæ зианджынты кæртмæ араст сты.

— Къæдзæх дуры-иу уд бауагътой... Гъеныр-дур дæ нывæрзæн уыдзæн, дур — дæ уæлæ!.. — дзырдта зианы уæлхъус.

Стæй дыккаг молло Буска дæр йæ фарсмæ æрбалæууыд æмæ араппагау хъуыраны ныхæстæ фæзмыйдтой.

— Лай-илляху... — уæллаг уынгæй дæр-ма хъуысти сæ хъæлæс марды фæстæ.

Ууыл иуцасдæр раудаид, афтæ нын нæ кулдуар чидæр хойы.

Ракастән әмә — дыууә сылгоймаджы. Сә иуы күхү — тәбәгъ урс хәңгильи тыхтәй, иннәйи күхү — хызын. Ёрттиваг сәрәк цырыхъытә зындысты йә хүйлфәй... Раци-рабон, әмә зианы кәндәй моллойән — хуын. Дәуыргәнәттаг, дам... Ёз сын сә хуынта райстон әмә мидәмә әрбахызтән. Кәрты мә баба әрураәтта. Хызынмә ныккаст цырыхъытәм әмә загъта:

— Рухсаг уәд Уәес! Йә номыл сә фәдардзынән... — стәй йә күх йә дзыхыл авәрдта әмә мәм әрбакости: — Хұусыс, дә мадән маңы ской кән! Марды дзаумайә тәрсгә кәны... Ёмә та мын уый хъәрмә чи хъусдзәни...

Уыйфәстә бон нә дуармә сырх автобус әрләууыди. Горәтәй әрвист ләг дзы рахызт, цәргәсү бырынкъау йә фынды гүбыр. Бабаимә кәрәдзиуыл бачин кодтой, стәй йә афарста уазәг:

— Цәй, куыд, Хъауырбег, цәттә стут?

— Уәләе уал Агуыбечырмә суай! Уый дуармә әмбырд сты афонмә иннәтә дәр. Ёз ма цухъхъа азамал кәнон...

— Ёмә дәхицән най?

— Йә фыдаелты йын кулак куы скодтой, уәд сә цухъхъаты ахастой Сыбырмә... Ёмә йын уым бazzадысты... — мә дзәгъәл пъири нал фәләууыди...

— Къулбадәг ныхәстә ма кән! — тызмәгәй мәм әрбакаст баба. — Фәлтау ныууай далә Тәккамә. Цухъхъа дзы сдав, стәй — хъама!

Ёз Тәккатәм баләууыдтән. Ёмә сәм тагъд-тагъд мидәмә дзурын:

— Тәкка! Уә Тәкка!

— Уыдтән Тәкка! Ныр та — Бәкка ... Ёхсәв-бонмә хъуыхъытт кәнин... — хуыфгә-хуыфгә мәм рацыд Тәкка. — Цы хыбар у?

— Баба мә цухъхъамә әрәрвиста... Стәй, дам, дә хъама!

Худ әмә цырыхъытә ныр йәхимә ис...

— Фәхъәздыг кәнү, уәдә, дә фыд... — загъта Тәкка әмә мидәмә бараст фәстәмә. Рахаста цухъхъа әмә хъама. Дәдты мәм сә:

— Уәлләй, Хъауыры фырт, дә фыды дын мә цухъхъа сләг кодта.

Ёз сә райстон әмә уәлә фәлидзын. Фәстәмә-ма дзурын Тәккамә:

— Ёмæ дын уæд дæхи куыд næ слæг кодта дæ цухъхъа?
 — Кæс-ма ацы хом бырынкъмæ! Ардæм та дæ хъæуы, ма тæрс! Ёмæ дын æз уæд дæ «къалиу» дæ къухы авærдзынæн...
 — мæ фæдыл худти Тækка.

Цухъхъа — мæ дæлармы. Хъама — мæ къухы æмæ дзы æвзи-дын. Тлаттаты Чермен æркастæн иу уысм мæхимæ. Фæзмын ын йæ ныхæстæ: «Мæнæн фыд нæй! Нæй, нæй!..»

Сыхаг Уæздинцæ мыл амбæлди. Пумпуси ус:
 — Фыд дын куыд нæй? Уæдæ Гауыдте кæй фыд у?..

Æз фефсæрмы дæн. Ёмæ нæхимæ ратынðзыдтон.

Баба дæр цæхæрадонæй æрбахызти кæртмæ. Йæ къухы Уæ-сейы цырыхъхъытæ. Йæ зæрды сæ абон скæнын уыдис йæ къæхтыл. Фæлæ сæ хæдзары хызынæй куы систа, уæд сæ хуыл-фытæй мыстытæ агæппытæ ластой æмæ п'юлы хуынчъыты афардæг сты... Хъуырна гæды та сынтæджы фынæй кодта... Цырыхъхъытæй иуы фынð разынди мысты æхсыд... Баба сагъ-дауæй бazzад. Стæй æрæджиау загъта:

— Нууай фæстæмæ Тækкамæ! Гæнæн нал ис... Ёмæ йын йæ цырыхъхъытæ дæр сдав!

Æз та Тækкамæ балæууыдтæн:

— Тækка! Уæ Бækка! — мæ дзыхæй рæдыд ныхас сирвæзт...
 — Дæ мæрдтæ йæ куыд баҳордтой дæ бækка! Цы ма зæгъыс? — ракасти дуарæй Тækка. — Куы та æрхæццæ дæ...

— Цырыхъхъытæ дæр агуры баба!

— Цы фесты йæхионтæ?

— Мыстытæ йын сæ баҳордтой...

— Ёмæ йын уæд йæ боцъотæ куыд næ бахсыдтой мыстытæ?

Тækкайы мад Шери — æнцылдтæ зæронд ус не 'хæн ал-аууыди. Дзæмбыйы æнгæс æнгуылдз баҳаста йæ фырты дыууæ цæстмæ:

— Мæ лæппуйыл мын ма хъæртæ кæн! Дæ гагуытæ дын азмæнтдзынæн...

— Нæ дыууæйæ чи у дæ лæпп? — худы Тækка.

— Дæу йаргæ ныккодтон... Мæнæ уый та, — амоны къухæй мæнмæ, — æвгъæдгæс ын уыдтæн йæ мадæн... Ном дæр ыл мæхæдæг сæвæрдтон тасы хуылфмæ... Хъуыды-ма йæ кæнys? — ныххудт Шери æмæ мæ йæ хъæбысы ныккодта.

Тækкайы цырыхъхъытæ мæ къухты æмæ згъорын нæхимæ. Базарыдтæн. Дзебаты дуармæ куы схæццæ дæн, уæд мæм кæртæй

рәйгә ратахтысты дыууә күйдзы. Иу дзы — тыңг стыртә. Күй мә федта, уәд әвәеццәгән, мәныл рәйын йә сәрмә нал әрхаста аәмә фәхъус. Фәлә а иннә дамкъа ләбүрүнтә систа. Йәхи мыл әрбаскъәры. Әз аәм цырыхъұытәй әвзидын. Уый фәкъәпп кодта аәмә атында цырыхъұы тиңдз...

Цыма мын мәхи фынды атында — арвы ңәфай фәдән... Уәнтәхъиләй ссыдтән нәхимә.

— Мәнә, цы әнәхәиры бон у абор! — ныууынәргъында баба. Стәй әрәджиау базмәлды.

Фәлә Тәккайы аәмә Уәсейи цырыхъұытә хәрз әмхуызон разындысты. Уымәй дәр — рахиз къах әмә галиу къахыуонтә — әнәхъәнтә. Баба әхсизгонәй сулағыди. Цырыхъұытә ссәрфта йә къәхтыл, скодта цухъұа, аәмә сәе горәтмә зарәг-гәнджыты еристәм аластой.

ДЗАППАЙЫ ХӘНДҮГ

Рұхсаг әрбауа Дзаппа — нә мадымад! Җарды сагъәстә ради баивта уый дәр рұхс дзәнәтыл... Фәлә ныр дәр-ма йә хәндиджы ад агайы зәрдә.

Әххормаг азты Дзаппайы хәндүг бирә кәйдәрты ирвәзын кодта. Мах хәдзары та цыппәркъахыгәй гәды дәр нә уыдис, хъуг нә фәлә. Гәдйән дәр баппа хъәуы, айгъай! Әнтыд кәнә дын хуыскъәлтыл ма барвәсса... Мыстыта зәгъыс? Әмә мыст афтид къәбицы цы ми кәнә? Әнәзонд у?.. Гъе, аәмә дәм стонг гәды фынды бынәй күй баясса, цы йын аппарай, уый та күй нә уа, уәд дыл дәхи әххормаг әртәфсәздәни...

— Әмә-иу ие 'ххормаг гуыбын схаста мә хистәр әфсымәр Дыбыдти уәлә Дзаппамә. Фылдәр хатт аәй-иу сәййәфта гуымбыл ахсә. Әксирлы мидәг-иу йә къухтә тәлфыдысты зәронд үсән — аәмбырд кодтой уыгәрдәнен сой... Йә фынды бын-иу цыдәртә сусу-бусу кодта. Цыма, хинтә-кәләнтә мысыд, уйайа... Стәй-иу урс-урсид гуымбыл схаудта. Систа-иу аәй Дзаппа йә къухты, цыма арвәй хур әристә... Әмә дзы-иу барухс Дыбыдтийы зәрдә! Йә мондәгтә-иу әруадысты:

— Авәр мын дзы, Дзаппа, афтәмәй дәр! — әрхъәцмә-иу ныл хъәцыди.

— Йә уд схауын уал ын баяадз, мә былсдәра ләппу! Йә

сылы әрләдәрса... — фәлә-иу чысыл къәбәлдзыгсәр Дыбыдтийы зәрдәхудты бацәүин нә фәрәзта. Әмә йын-иу гуымбылай ратында иу армыздаг. Ногахст дзыкки дзыхы хъыррыст кодта...

Дзаппа-иу гуимбыл байсәрста цәххәй әмә-иу әй сәрүнмә ныууга. Әмә-иу тәбәгъмә сындәтгай ләдәрсти йә сылы. Мә иу әрдхорд поэт Гәвдийы әмдзәвгәты дон куыд фәләдәрсы, гъе афтә... Стәй-иу гуимбыл ныхъхъәбәр и, зәгъгә, уәд-иу әй тулдз боцкайы хәндыйджы нывәрдата.

Цыхты чъил-иу, хуры чъилау, хәндыйджы бахсист — сбур и... Йә хәрзәф зәрдыл әмбәлди. Мард әм рабадтаид, ахәм ад кодта. Гъе, әмә къәбәлдзыгсәр Дыбыдти Дзаппайы хәндыйгыл фәңгүлүйдис. Дзаппа йын-иу йәхи раз систа хәндигәй цыхт. Расаста әмә йын дзы-иу йә къухы авәрдта иу къәртт бур нартхоры кәрдзынинә. Әмә ма-иу уәд уымәй хъалдәр кәм уыдис ацы зәххыл! Иу къухы кәрдзынәй акомдзаг кән, дзыккийә — иннә къухы. Әмә әмпул дыууә комы къуләй. Әмә йә фәдил згъордта Хыбырс — сә бур шарка. Асдәрдта-иу йә былтә, стырындз-иу кодта йә къәдзил дыууәрдәм са-хаты дзедзыройау, әмә та-иу ныууынәргъыдта: ома, иу мур мын авәр, гъәуу, цавәр дә? Куызд ма разын!..

Әмә йын-иу әңәгдәр иу мур аппәрста ләппу. Куызд әй зоны, къәбәр зәхмә әппарын нә фәтчы! Сывәллон та уый нәма 'мбары... Әмә-иу Хыбырс фәкъәпп кодта — уәлдәфы ацахста къәбәр! Әрмәест хъахъхъән дә къух — дә къухы дә къәбәр! Куызд дын әй ма аскъәфәд! Гаччы-гуччыйә аzzайдынә...

Иубон та ие 'ххормаг гуыбын бахъуыр-хъуыр кодта Дыбыдтийән әмә скъоламә ауылты рацыд. Дзаппа йын йә разы цыхты къәртт әрәвәрдта хәлтъамәимә:

— Ахәр, мә хъәбул! — йәхәдәгә донмә ацыд. Әмә ахордта Дыбыдти. Фәлә... хъуыди ма йә... Дзаппа зынәт та нәй әмә — нәй! Ныр цы кәна?

Әмә къәбицы фәмида. Хәндигмә ныккаст әмә уый хәрзәфәй зәрдә сәмбудыдта. Нал фәләууыди әмә дзы иу тымбыл систа. Хәдоны дыс дәр-ма ныххуылызд суардзәх-донәй... Йә цәст дзы расәттын нә бауарзта, әмә йә әнәхъянәй дәр сәвәрдта йә хызыны...

Къласы раззаг партайыл бадтис Дыбыдти — ахуыргәнәджы

фындызы бын. Әмәе ахуыргәнәг — Әбыгойы фырт — цыдәр цәхджын смаг әмбүдүңтә... Әргүүбыр кодта Дыбыдтимә әмәе йын дзуры йә хъусы:

Дәхи хъуыды дә фәнды, мыйяг?

— Әппындәр нә...

— Уәдәе уйй ңавәр цәхджын тәф у?.. Әви дә доны хуыпп нә уромыс?

— А-а, ңыхты тәф у... Мәе хызыны — әнәхъән ңыхт...

— Әмәе дә дыс дәр хуылың күү у?.. Әви искаей хәндиг адатай?.. Ацу әмәе дә мады әрбакән скъоламә!.. — рарвиста йә.

Ләппү йә мадән ницы схъәр кодта. Фәләе райсомы Җаппа әрбаңыди скъоламә. Зәронд усаен йә раздарәни ңыхты тымбыл.

— Дызәрдиг ма кәен мәе хъәбулы! Мәе хәдзары йын фарст ницы у... Әз ыл фырцинәй мәхи схәссин...

Әбыгойы фырт әүүәндыд зәронд усыл. Җаппа дзырдта дардәр:

— Мәе хәндиг әххәсси алкәуыл дәр... Мәнәе дзы дәуән дәр — хай... — әмәе райхәлдәтә йә раздарән. — Хъәбынта дын дзы скәндән Уәлинка — дә дзәбәх мад...

— Цы сызгъәрин нана дын ис! — әппәлүйд уйй фәстә Әбыгойы фырт Дыбыдтийән. — Әз та йә әдзухәй фәмисын мәе нанайы. Йә уындаң нә бафсәстән... — әмәе ахуыргәнәгән йә зәрдә суынгәг...

БЫДЫРГЬ

Әхсынәны чыилы гага нәрсүди. Әмәе сыл хәлоф кодтой сырдлонцьиута. Йә зәрдә бакатай кодта мәе хъаймәты сыхаг Чәткойән әмәе чыылдыммәе рахаста йә къәрид кәрц... Рафәлдәхта йә зыгъуымырдәм әмәе йә әхсынәны хуымы кәрон сәртмихыл әрцауыгъта. Йә сәрыйл ма йын әрсагъта йә фыд Гәбулы бызгъуыртә фысадзармәй худ, әмәе дзы рауад Быдыргъ... Әфсымәрәй дәр ын аеххуысдәр чи уыд, гъе-ахәм!

Уйй фәстә-ма кәрцән йә дыстә уәләмә схъил кодта әмәе сәе синагәй уәхсчытәм сбаста. Быдыргъы къухы ныссагъта ләдзәг. Әмәе ныр уымә бакәсүн: ңыма «уссу», зәгъгә, әвзиңдигә кодта сырдлонцьиутәм... Ңыма сыл мәнә-мәнә ныз-зыввыйтт кәндзәни ләдзәг... Йә зәрдә дзы барухс Чәткойән,

сырддонцьиуты зәрдә дзы бауазал и... Әмә атәхын нал уәндысты йә сәрты...

Хүымәтәджы хъал уыди Чәтко йә Быдыргъәй. Ахәм хъәбис ын ныккодта, ахәм әмә, чысыл ма бахъәуа, дыууәйә дәр ма афәлдәхой!..

Хәдзары йәхи йеддәмәе ничи уыди Чәткойән — иунәгәй цард. Йәхи загъдау: Хуыцау ын йә хъысмет дзабыры уафсыл скарста... Цы чындәуа! Йә алыварс сыхәтә — хъал. Мәгуыр ләгимә дзы аныхасмә никәйи әвдәлы... Әмә-иу Чәтко дәр чыылдыыммә райста йәхи. Адәймагимә дзурәгау ныхасыл фәцайдагъ Быдыргъимә. Әмә-иу йә тыппыртә суагъта:

— Гъей, Быдыргъеджан! Мәгуыр ләгыл йә куыздз йеддәмәе әнувыид ничи вәййи. Уәвгә, дәуән та ңәрын цы хъәуы? Әхсәвәй-бонәй сыгъдәг уәлдәфмә. Кәд ацы әдзәстом сырддонцьиутә ныхилой әхсынәны чыилмә, уәд сә тәрсын кәндзынә дә bogъоли әнгасәй. Әнә сым, әнә уссуйә дәр дә хорз куы тәрсынц... Әз дә мәхәдәг дәр-ма фәтарстән әндәрәхсәв. Талынджы чыылдыыммә раңыдтән әмә... Дә bogъоли әндәрг мә ңәститыл ауад. Ахәм схъиуд фәластон, әмә!..

Гъей, Быдыргъләг! Иутә минасыл бадынц ңәрәнбонты, иннәтә та сәм фынджы бынәй бауасынц: «май! Науинәй дәр дә бынат зон! Сә къәхты бын нә дә, әви? Әмә дын уый дзырдтон, Быдыргъыхъо! Дәуән куы нә ракән он мә хъәстытә, уәд кәй хъәуынц? Чи мәм хъусы? Гъенир уәлә мә зыдыка сыхаг Гоги! Мә уындаей йә зәрдә хәецә кәны... Тохъхыыл ахауын ласы, тохъхыыл. Әвзаргә ләгтә аралло сисынц йә кәрты. Стәй уәд фәндәзәм-циппәрәм бон, йә фынджы фәлхәрдтыл къуыдыргалм куы фәзыны, уәд сын се'мбис куыдзән ракалы, се'мбис — мәнән. Әз дәр ын иубон йә хуын йә сәрүл фәкодтон! Әдиле мә хоны, стәй — әрра...

Гъей, Быдыргъеджан! Чидәртә ма мә хоны зондхъуаг: Амондхъуаг дән, зондхъуаг нә дән... Әз цы тухитә фәкодтон ңәрәнбонты! Әмә-ма мәм мәнә әрбакәс! Фаззон әфсымәрты хуызән не стәм әз әмә ды?

Уый дын куыд нә радзырдтон, Быдыргъедзәг! Әфсадмә мә кодтой хәсты рәстәг, Гитлер, дам, дә уындаей уәд та кәд фәтәрсид... Әмә мын дохтыр зәгъы: «Рудзынгәй-ма акәс! Бәләстүл мит куыд ныууарыд... Ныр бәләстә та дидинәгәй

урс дардтой. *Әз* нырдиаг кодтон: «Уәууа, дыргъ та наә уыдзән ацы аз дәр». Бәләстә митәй басидзысты... Ныр әеддәмә кәсгә дәр наә акодтон. Уәд мә дохтыр зондхъуагыл баннымадта... *Әмә* мын мә мыггаджы акомкоммә куы ныффиисси: «негоден...» *Әз* ма рудзынгәй мидәмә дохтырмә дзурын: дәхәдәг, зәгъын, негоден. Мәнә кәсис: атадис... Бахус и зәхх...

— Ацу, ацу! — къухәй мын амоны дохтыр.

— Кәдәм аңауон? Хәстмә?

— Уәхимә ацу, уәхимә! Ахъуитты у!..

Әз дәр наәхимә рафардәг дән. Цәй әфсад әмә цәй әндәр?.. Уәд ын цы мәнг загътон әз дохтырән? *Әхсәв* аңағай дәр мит рауарыди. *Әмә* бәләстә басыдысты... *Әрциди* мә ныхас. Уәд ма раст зәгъ, Быдыргычъи, чи уыд наә дыу-үәйә әнәзондәр? *Әз*, әви — дохтыр?

Инна хатт та мә дуарәй хъуынджын ләг әрбакости. Йә пәләэзы фәддажитә зәхмә хәецә кодтой... *Әз* кәрты гәны мыггағтә голджыты әвгәдтон. Абон сә уалә заводмә хъуамә аластайлкам. Гъе, әмә дын дзы уыцы мәгуыргур дзаг кәны йә дзыппытә. Стәй мә фәрсы уырыссагау: «Аласа нету?» Уәлләй, ай мын, зәгъын, мә хәрәджы чи адавта, уыцы хуыснәг у... Ныр та мә бәх агуры, «аласа», дам...

Райсомы мын уалә Гоги афтә зәгъы: уый, дам, анаша агуырда, аласа наә фәлә... Ныр әз та хъусгә дәр никуыма фәкодтон ахәм ныхас...

Әддейи йын чидәр йә каудуар әрбахоста. Чәтко фестъәл-фыд: «Фәләуу-ма, Быдыргы! Цыдәр хәйрәг мәм әрбаңыди. Акәсон әм».

Әмә йәм раздәр кауы хуынчытәй ракости. Стәй йәм рапыд. Дзурәгимә кәрты баиу сты.

— *Әз* адәмы номхыгъд фыссын... Чи дә, уый зәгъ!

— Чи дән? Мәгуыр ләг дән, әндәр чи дән... *Әрбакәс-ма!*

— *Әмә* йә хәлафы фадгуытыл схәңүд: — Хъәдхъиутә... Колхозы күисты ныссахъат дән... — йә зәнгты тугдадзинтә разымстысты. — Цәфтә-ностә...

Сылгоймаджы зәрдә сә уындај бамәгуыр и:

— *Әруадз* дә фадгуытә! Фәлтау мын дәхи бацамон...

Чәткөйи зәрдә йәм бахъазыди... *Әмә* йәм бадаргъ кодта йә къух:

— Гъемә базонгә уәм!..

- Дæ ном зæгъ, дæ ном! Дæ мыггаг, дæ фыды ном...
 Чæтко сæ ранымадта.
- Цал азы дыл цæуы?
- Ёртиссæдзы...
- Ёмæ кæимæ цæрыс?
- Цæрын... Чи мæ хъæуы...
- Уæдæ чъылдыммæ кæимæ ныхæстæ кодтай, уый та?..
- А-а... — ныкъкъæзæнæг Чæтко. Ёрæджиау схاعدта йæ дзыхæй:
- Нæ усимæ... — æмæ схудти.
- Фæдзур-ма йæм!
- Гъм... Йæд у... йæхи найы...
- Уым чъылдыммæ?.. Ёмæ йын ды та йæ фæсонтæ æууæрстай?
- Схудт сылгоймаг дæр.
- О, æууæрстон... — схудти та Чæтко. — Цы зæгъдзынаæ?
- Куыд у йæ ном?
- Быдыргъ...
- Йæ мыггаг та?
- Мæхи мыггагæй фыссы уый дæр.
- Цал азы йыл цæуы?
- Нæ зонын... Мæнæй кæстæр...
- Сылгоймаг ракъахдзæф кодта. Чæтко-ма дзуры йæ фæдыл:
- Уæд та ам бazzадис?..
- Мæ дын уæртæ чъылдыммæ ус куы ис...
- Уый цæй ус у?.. Йæ цæгатмæ йæ арвитдзынæн тагъд...
- Хъæрæй ма дзур! Фехъусдзæн дæ... Ёмæ ма уымæй дæр æнæхай фæуыдзынаæ...
- Цалдæр боны фæстæ къæнцыларæй Чæткомæ гæххæтт æрбациди. Газ, дам, дыууæ удæй хардз кæнут де 'фсинимæ... Ёмæ закъонæй сфидарап кæнут уæ къайад! ЗАГС скæнут Быдыргъимæ!
- Иуцасдæры фæстæ мæ хъаймæты сыхаг Чæткойы чъылдыммæ мæхи байстон. Ёмæ йæ фæрсын:
- Цы фæци дæ Быдыргъ? Куы нал зыны...
- Амынæты мын æй адавтой лæг æнхъæлæй... Ныр мæм фыстæт æрбарьстыой: иу мин доллæры, дам, ын бафид! Уæллæй, зæгъын, уым ныккæнды лæзæргæ куы бакæна, уæддæр нæ!
- О, фæлæ мæлæты булкъдаст дæ абон? Бæрæгбонхуыз?..
- Иу хабар-ма дзы ис, иу!
- Уый та цавæр?

— Цалдәр боны размә мә дасәнтә фесәфтысты. Хәйрәджытә сә фәхастой сәхимә...

— Әмә хәйрәджытә сәхи куы нә дасынц...

— Цәмәй йә зоныс, цәмәй? Хәйрәг цы дасы әмә цы нә дасы, уый? Әви ды дәр уыданәй дә?

— Гъы, гъы? Әмә — дардәр?

— Раци-рабон, әмә Быдыргы кәрцы дзыппы разындысты... Әз дәр ын йә бызгүйрәтә уадул ныздзәхст ластон. Мәнә сә, зәгъын, чи бамбәхста, мәнә! Ай дәр та давгә куы кәнен... — Исты-ма дын бazzад әнә фарстәй? — загъта Чәтко әрәджиау әмә мәм сдзагъултә кодта йәхи...

ХЪАЗИХАНЫ БӘМӘЗЕ

Хъәуы дуканимә әрбаластой бәмәзе хъуымац. Цәсты фиутә йәм хәләгәй тадысты, гъе ахәм! Фәлә дзы трактористтә әмә хъугдуцджытә йеддәмә никәмән ләвәрдтой... Уымәй дәр — иу къабаваг. Әмә дзы цәхәрәст Хъазиханмә дәр хай әрхәудта. Әмә ныр дуканийы къәсәрәй рахызт зәрдәрухсәй. Хъуымацы тыхтон йә дәларм. Йә цәстытыл уади, куыд бузныг дзы фәуыңдәни йе 'фсин, уый. Цытә ма уади йә цәстытыл ноджы стәй — Хуыцау йә зонағ. Әмә та-иу йә мидбылты баҳудт...

Раст уыңы сахат дуканимә әрбаңайцыд диссаджы «мәлхъ»... Уә дә раттәғ дә макуы айса — Хуыцау зәди нывыл кәй скарста, ахәм! Уымәй цәугә-цәуыны, мәнә куыд фәзәгъынц, сылгоймаг йә сәвдҗын синтәй хъазыд... Йә риутә размә раңайтыдтой, әмә уыдан дәр Хъазиханы зәрдәйә хъазыдысты...

Ссыгъди-ныггуыпп ласта Хъазиханы зәрдә:

— Дә фәхъхъяу әрбауой дунейы сылгоймәгтә! Мәхи ус дәр семә... — әмә саджы фисынтыл амад Хъазихан — галифе хәлафы, йе рагъыл әртә хатты атылд.

— Әз та де 'фсинмә хәләг кәнени... Ахәм хъуымацәй къаба кәй синтыл ссәрфдзынә...

— Әмә йә дә синтыл дәр ссәрфдзынән... Кәд дә фәндьы...

— Синтән-ма сәхи дәр фенис, хәрзаг... — йә хъусы йын ацъыбар-цъыбур кодта сылгоймаг.

— Мә ингәнен ныккас, аңаң зәгъыс? — йәхи йәм бакъултә кодта Хъазихан.

— Тобæ, Хуыңа! Фæлтау дæхæдæг ныккæс... Мæ ингæнмæ нæ, фæлæ... Кæдæм дæ фæнды, уырдаm... Афтæ хуыздæр нæ уыдзæн?

— Хуыздæр, агъай! Дæ сæрыл мæ 'рдавой! — ныццин кодта Хъазихан. Æмæ йын хъуымацы тыхтон фæсагъта йæ дæлармы.

— Базонгæ уæм! Хъазихан — мæ ном...

— Эз та — Дуся... — æмæ йæм йæ урс-урсид къух æрбадардta...

— О, о, Душинка! — сylгоймаджы пумпуси къух йæ зæрдæсæр сæвæрдta Хъазихан. Æмæ йæ йæ дыууæ армы тъæпæнæй лæгъзытæ кодта.

— Душинка, æмæ кæимæ цæрыс?

— Мады гуыбыны дæр — иунæт æмæ ныр дæр...

— Дохтыры æнгæс дын и... йе та — ахуыргæнæт...

— Нæ... Эз дасæг дæн... Кусын хилдасæгæй...

— Æмæ мæн дæр адасдзынæ?

— С удоволæствийæм... Пожалыстæн...

— Уæдæ æз та — быраузилæг... Зæхх хуынкъ кæнын... Фыц-
цаг аз кусын уæ хъæуы...

— Тæхуды, дæу хуынкъгæнгæ фен!

— Бæргæ, бæргæ!! Æмæ дæм изæры бамидæг уон?..

— Пожалыстæн...

Æмæ ууыл фæхицæнтæ сты. Йæхицæй амондджындаp нал уыд Хъазиханæн.. Ферох дзы сты арвыл йæ сæрмæ хур, зæхх — йæ быны... Сæхимæ та йæ бирæбыхсаг дзыгъуыртæ æфсин, къæбæлдзыгсæр фазzon чызджытæ. Кæд баизæр уыдзæн, уымæ нал хъæцыди.. Цавæр дзæнæты æхсæв арвитдæн Дусяйы хъæбы-
сы? — Хъазиханы зæрдæйы айдагъ уыцы монц цыыбар-цыыбур
кодта.. Æмæ бæллыд ацы рухс bon талынг æхсæвыл баивынмæ...

Куыдæр æрталынг, афтæ аргъуаны фарсмæ æвдæм хæдза-
ры кæрты фæмидæг. Йæ къахы æлгæтыл слæууыди æмæ уаты
рудзынгæй мидæмæ бакаст. Æмæ фæтæгены цырагъы мынаg
рухсмæ сүyдta, йæ зонд кæмæй фесæфт, гъе ахæм ныв: сylгоймаг
уырдыг лæугæйæ тасы йæхи надта... Дзыккутæ цæсгомыл
æркалдысты... Къухтæ уым дæлæмæ урс-урсид пумпуси
буар сапоны фынкæй æууæрдгæ ацыдысты... ссыгъди-ныггүүпп
ласта монцифтыгъд лæджы зæрдæ. Æмæ ризгæ къухæй ба-
къуырц-къуырц кодта рудзынг...

— Чи дæ? Цы дæ хъæуы? — Бæгънæт сylгоймаг дзуцæджы
тасы æрбадти.

— Хъазихан дән... Кәй сәрра кодтай, уыңы әнамонд... Бауадз мә, Дуся, әмә дә мәхәдәг цынайон...

— Ахъуытты у!!! Әз Дуся нә дән... Фәдис ныхъәр кәндзынән!

— Ма бакән афтә! Ма мә фесаф!.. — әмә рудзынгыл бахәциди... Сылгоймаг рудзынг ратъяпп ласта, стәй ләг мидәмә күйдәрбацайхызти, афтә йыл тасы дзаг рассәххәтт кодта әхсәнтәе дон... Сапоны фынчытә бакалдысты җәститы әмә дзыхы дәр ма.

Арвы Җәфәу фәци Хъазихан. Әмә, йә сыйдәгәй йә дон мизгә, пыхс йә сәрыл ахаста кәртәй. Уынджы йә сыхы куитә апп-уппы систой. Күй йәм фәсте фәләбүрынц, күй та — разәй... Әхсәвө тары йә фәдыл къуыззитт кодта чидәр...

Дусяғонд үәдмә әндәр Хъазиханы даста...

ТОХЪИ ЗАРӘГ АДАВТА

Тохъи ма чысыл ләппу уыдис уыңы азты. Фырцәрдәгәй җәстити хуынчытә къахта, гье ахәм. Ирыстоны хиңауад та расидити конкурс: «Ирон зарәг скәнәм Цәлликкаты инәлар Хъантемыры!»

Әмә зарәтгәнджытә сә үдәй баңыдысты. Заманхъул дәр арәстөй зарәг.

— Мах разәй хъумамә фыңџаг преми мачи райса! Үәд әз ирон худ мә сәрыл нал ныккәндзынән! — сомы кодта Агуыбечыр.

— Гъемә Стъепаны хъусджен худы җәудзынә... Әмә-иу зымәгон дә худы хъустә әрфәлдахдзынә... — худтис Хъауыр.

Хъаугъа-хъулъа әмә зарәтгәнджытә дыууә дихы фесты. Иутә дзы зәрөнд ус Дидаиы уаты әрәнцадысты. Иннатә уәләсихы зарәг нывәзтөй. Әмә сә хистәр Агуыбечыры зәрдә әхсайдита:

— Хъауыры къорд нә күй амбулой, уымәй тәрсын... — әмә адәргәй Гуыккынмә әрхатыди: — Цы чындауа? Исты хос әрхъуыды кән!..

— Нәдәр зарын зонын, нәдәр — хъирнын... Буләмәргъы тугәй мәм ницы фәхәецә ис... — зәтгы Гуыккын. — Фәлә давын кәм бахъәуа — табуафси! Җәститы әхсәнәй фынды фелвасдзынән... Әмә фәситди сыхаг ләппу Тохъимә:

— Тохъи Җәра! Сәр дә бахъуыд...

— Сәр мыл хорз и... Тыхсгә ма кән!

— Цыдәр радавын хъәуы кәңәйдәр...

— Цы, Гуыккын, цы?
 — Зарәг...
 — Никуы-ма фехъуыстон зарәг адавгә... — сагъдауәй базад Тохъи.

— Адавән цәмән наәй, ахәм ницы ис... Дзәгъәлы дә ахуыр кодтон уркәты скъолайы?

— Фәуәд афтә... — сразы Тохъи әмә изәры зәронд ус Дидаиды хәдзары тыргыы бын бабырыди. Мидәгәй уаты ләгтә ног зарәг зарыдысты. Тыргыы бын күйдз дәр хуыссыди әмә та бахъырны Тохъимә.

Тохъи йын зарәгмә хъырнын әнхъәл уыди. Әмә бацин кодта:

— Хъырнгә кән, Хыбырс! Фәлә рәйтә ма скән! Базондзысты мә.

Тохъи зарәджы ныхәстә бахъуыды кодта. Суанг-ма мелоди дәр. Әмә адавта зарәг... Йә фыд Агуыбечыры зарәггәндәжиты къордән сә рафәзмында.

Үәдмә конкурсы әмгъуыд әрхәецә. Әмә заманхъуйләгтә дәр аластой зарәг. Фыццаг бар хъәдгәройнәгтәм әрхауд. Зәрдәмәдзәугә рәсүгүд зәлыд сә зарәг... Адәм сын тыхдҗын къухәмдзәгъд кодтои. Заманхъуйләгты зәрдә бамәтуыр и:

— Мә ирон худән мә хәрзбон зәгъын бахъәудзәни. Әмбулдзысты наә хъәдгәройнәгтә! — тымбыл къухәй йә риуыл ралаууыд Агуыбечыр.

— Чи зоны — наә! — ныххъуыды кодта Хъауыр әмә сә зарәгмә, давәтгаджы бәстү кәй скодтои, уымә баҳаста ног ныхәстә. Хъәләсүздәзгәй азәлыдысты:

— Ой, тох! Колхозон рәгъәуттә уартә Бестауы уәлвәэсты!..

Арфә-иу ракәнүт, Ирыстон, Хъулаты Хъуыбадыйән:

Мә мард мын бафснайдта Къостайы уәлмәрдты.

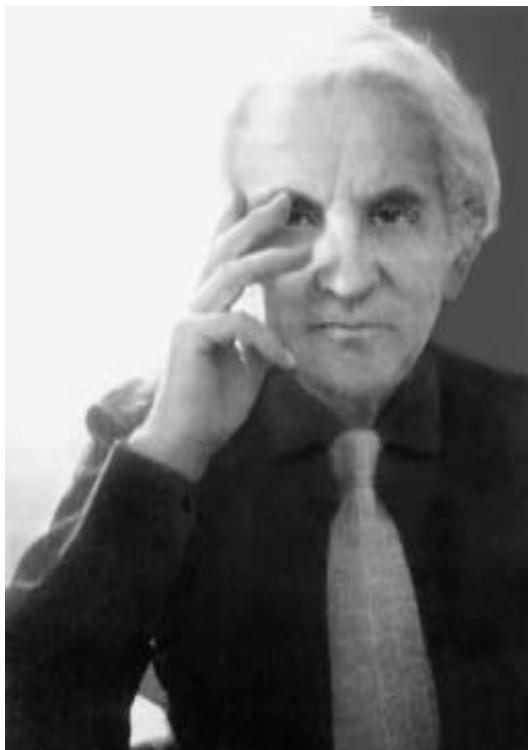
Жюрийы уәнгтә уырдыг сләууыдысты! Әмә къухәмдзәгъд нал әмә нал әңцади...

Бафәлвар-ма гъеныр, бәрзонд хицауән ном чи кәны, уыци зарәгән фыццаг бынат ма ратт!.. Әмә дә уый фәстә ам цәрын нал хъәудзән, стәй — хәрны!

Әмә фыццаг преми заманхъуйләгтәм әрхауд. Сә ирон худтә дәр сәртыл бazzадысты...

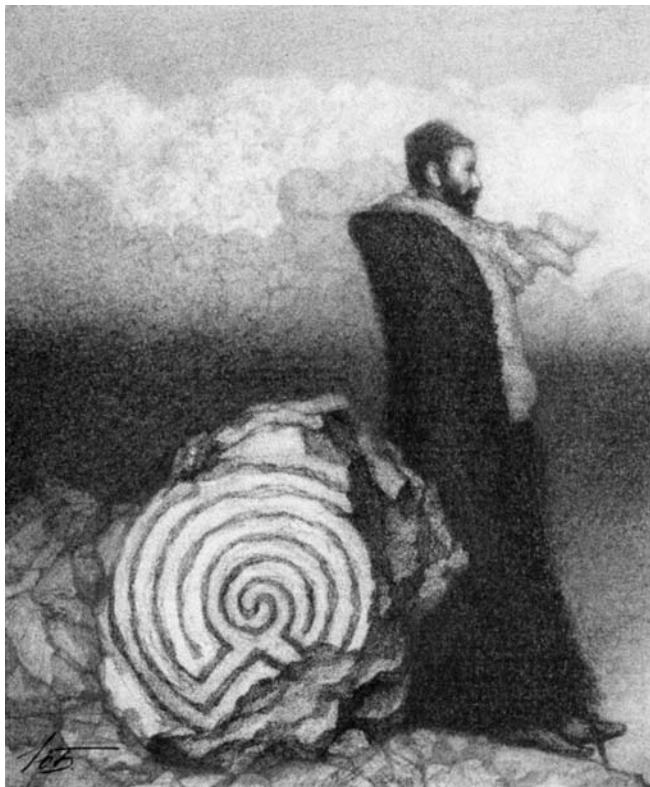
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

*Нæ равдысты —
Бигъаты Юрийы куыстытæ*

Адәймаджы авналәнтә.

Къоста.

Дыууæ бæласы.

Царды бæлас.

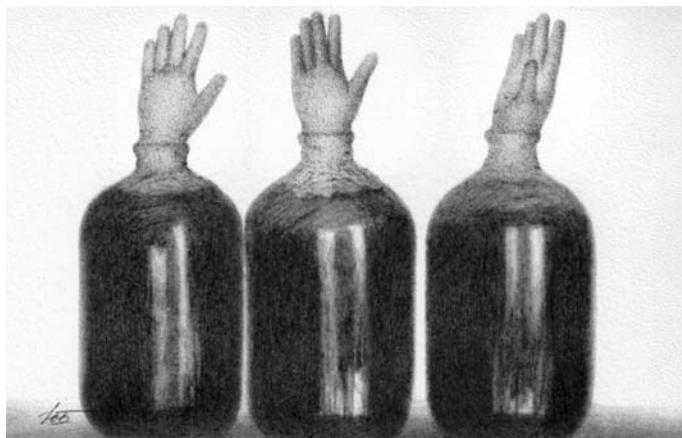
Æнгæстæ...

Къæрцхъусдзинад.

Лыгъд адәм.

Электорат, дæ хъæлæс ратт!

Зынгхуыстыты мысгәйә.

Хох əмəз зарæг.

Хъубады.

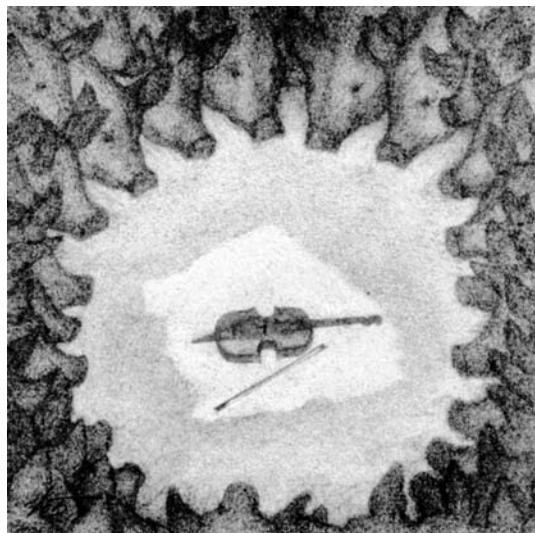
Æфсургътæ.

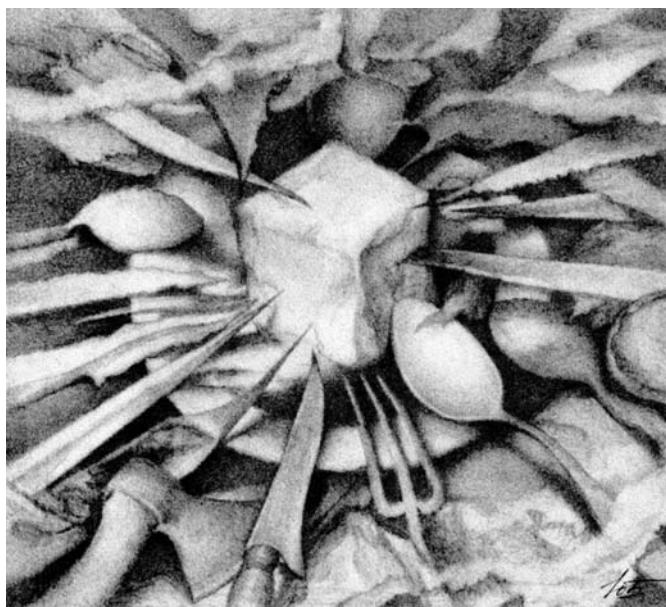
Бæлцон.

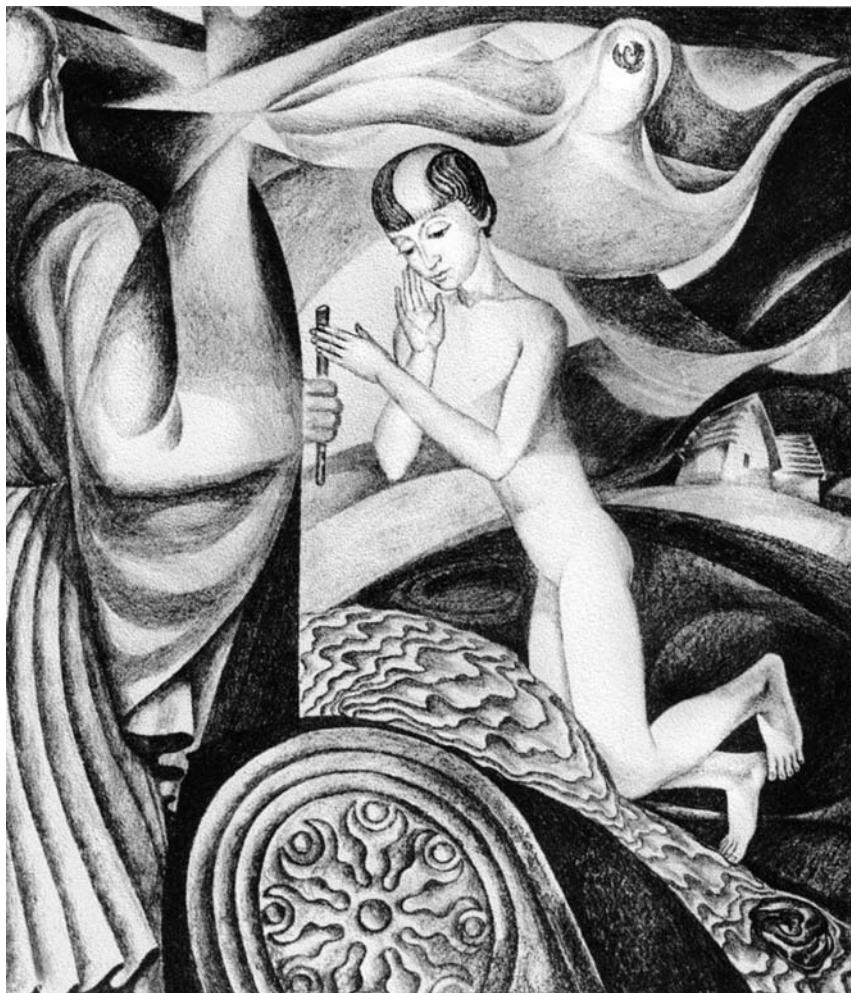
Марæн фæræт.

Хысын фәндүр.

Агресси.

Йәе цәстәй ракаст.

УИДЕГТІ

ДЖЫККАЙТЫ Шамил

БАХ

Миф — истори — кадәг

Адәмы истори райдайы мифәй. Истори әнусон кәны ңаута. Кадәг иу кәны миф әмәе истори, рәстәджы тарај хәссы әрдән нытвә, зонды рухс әмәе поэтикон фәлгонцә. Кадәгәй дзуры адәмы зәрдә, йә дзырдән мидис дәтты сәе зондахаст, поэтикон фәеткыл ай нывәнды сәе курдиат. Диссаг у бәхы әрдән: байу сты миф әмәе истори әмәе сәе рауда стыр эпос — бәхы кадәг.

Җардвәндагыл адәймаг әмәе бәх уыдышты әмбәлләңген әмәе җәдисон һәләрттә. Бәх ләгәен уыди йә ңаугә мәссыл, йә хәстон әмбал, йә хорз әмкусәг. Нартә зәгъынц: “Әнәбәх ләг әнәбазыр маргъяй үәлдай нәү”. Сырдон дәлимонтән амарын кодта Созырхъойы бәх әмәе цин кәны: “Ләг ләг кәмәй уыди, уыцы бәх ын нал и, ныр ләг нал у”. Ацы ныхәстәй зыны бәхы ахадындинад, йә кад, йә намыс. Адәм мин азты дәргъы сәе ңаест рәвдауынц бәхы фидауцәй, сәхицән ныфс әвәрьинц йә хъомысәй. Бәх әрцахуыр кәнын уыди стыр историон әнтыйст. Бәх йә тагъыдь фәрцы әрбаңыбыртән кодта дәрдзәт, уый фәрцы адәймаг схицау ис тығыд әмәе рәстәгән, йә тыхыл бафтыд әртывәр тыхтә.

Йә къухы цирхъ, йә быны бәх, афтәмәй барәг күң фәзында, уәд ай әнахуыр адәм әнхъәлдтой әрвон бардуаг. Бәх сәм зынди ңаҳәр уады хъис, кард — арвәрттывд, әмәе сын табу кодтой хуыщәутты әмрәнхъ. Уыцы хуызы бәх сси мифты персонаж. Мифәй йә райста эпос. Нарты каджыты бәх ахсы зынгә бынат. Уый әрдән уыди ахъazzат, әмәе йын эпос кәны кад әмәе цыт. Бәх ирон эпосы у архайәг — геройы әмсәр, әмдых әмәе әмзонд архайәг.

1. Дәргъвәтин у бәхы истори. Йә равзәрдәй абонмәе раңыд милюан азтә. Адәймаджы рәзтау ңымыдисаг у ацы хайуаны эволюци дәр, иртасынц ай наукәйы алы хуызтә. Иттәг раджы

зәххыл фәзында понийә къаддәр әртәнгуылдзон (трехпалый) бәхгонд — анхитерий. Уымәй әрдәзә азты фәстә равзәрд хайуаны ног фәлтәр — гиппарион; фондз милюан азы размә та фәзында иусәфтәгон бәхы мыггаг — тарпан (Ковалевская В.Б. Конь и всадник. Пути и судьбы. М.: Наука, 1977, 7 — 8 ф.). Ахәм хъәддаг бәхтә хицән рәтты уыдис әрәдҗы дәр.

Адәймаг хъәддаг бәхы скотта әрмахуыр әмә хәдзарон. Уыңы ахсджиаг хъуыддаг цыдис зынәй дәргъвәтин рәстәдҗы. Зылд, селекци әмә әндәр фәрәзтәй хуыздәрәй хуыздәрмә ивта бәхы мыггаг, равзәрд дзы хицән хуызтә, афтәмәй сси элитон цәрәгой, кадәг әмә зарәдҗы герой.

Бәх фыццаг хатт цы адәм әмә цы бәсты әрцахуыр кодтой, уый тыххәй най бәлвырд зонәнтә. Фыццагонтә бәх ифтыгътой цәлхыгыл. Гомеры геройтә нае зонынц бәхыл бадын, цәуынц цәлхыгтыл әмә хәцынц афтәмәй. Бирә заманты адәм нае зыдтой сарғы аразын, бәхыл бадтысты әнәе саргъәй.

2. Зындгонд у бәхы бынат скифты царды. Франко Кардини скифты дуне хоны “сәристыр барджыты бәстә” (Кардини Франко. Истоки средневекового рыцарства. М.: Прогресс, 1987, 43 ф.). Скифты хәтәнтә сәхи айтыгътой Алтайә Дунаймә. Сәрән барджыты хәхты әмә быдырты тымыгъяу хастой әүүәрст бәхтә. Скифты бәхджын әфсадәй әэмризәдҗы рызтысты Ныгылән әмә Скәсән, Мысыр әмә Вавилон. Библийы пехуым-партә хъарәг кәнынц җәгатаг барджыты тәссәй (Иеремия, 4 : 13; 50 : 42). Скифаг Җәфхәдтә зынг фәдтә уагътой Евразийы сахартә әмә фидәртты хәлддзәгтыл (Геродот, I, 104, 106).

Скифтә иттәг хорз зыдтой бәх дарын әмә бәх әүүәрдын. Скифаг барәг хорз арахст арц әмә кардәй хәцынмә. Уыдонәй Европәйи адәмтә базыдтой уәлбәхәй фат әхсын, — уый уыди хәстон дәсныйады ахъаззаг әнтыст.

Антикон фысджыты әмә фәтәгты дисы әфтыдтой скифты бәхтә. Кәстәр Плинний фыста: “Скифты әфсад номдзыд у йәхорз бәхтәй; дзурынц ахәм хабар: сә иу фәтәг фәмард ис ләгәй-ләгмә хәсты; марәг ын хъавыд йә хотыхтә сисынмә, фәлә йәм куы баввахс и, уәд әй скифы бәх амардта зәвәтдзәгъдән әмә дәндагхәстәй” (21, II). Эпосы арах нәртон ләгән йә бәх вәййы хәстон әмбал әмә ирвәзынгәнәг. Страбон фыста, зәгъгә, скифаг бәхтә сты “асәй ныллағ, фәлә тәлфаг әмә емылыкк” (VII, 4.8). Нәртон бәхтә дәр сәхиуыл

бадын нә уадзынц, геройы бахъәуы уыдан *басәттын*. Аппиан бәлвирд кәны скифаг бәхты әүүәлтә: “Цалынмә фәтәвд уой, уәдмә зынынц уәзбын; фессалийаг бәхтыл сә куы аbaraй, уәд сәм кәсдзынә әнәрвәссонәй... уыйхыгъд сты фәразон, фәллад нә зонынц; дис дәм кәсдзән, хәрзконд нәрәмон әфсургъ куыд бастайы, уыцы дәләмәдзыд мыстхъуын хайуан әй куыд байяфы әмәй йә фәсте дард куыд ныуудзы, уый” (21. II). Ацы хабарән эпосы ирд әвдисән у Уастырджи әмәй Мәргүуңзы бәхты ерыс.

Бәхы фәлгонц парахат у скифты аивады. Зынгонд у *скифаг сырдон стиль*. Вазәтыл, фатдонтыл, кәрддзәмтыл, әндәр дзаумәттыл уыди рәсугъд нывтә — аивады шедевртә. Уыданәй бирәтә әвдисынц бәхы цард, әвдисынц әй әрвилбоны уавәртү әмәй хәстон хъуыддәгти дәр (Хазанов А. М. Золото скифов. М.: Советский художник, 1975. 115 — 127 ф.). Бәхдарыны күлтүрә скифтәм афтә бәрзонд уыди, әмәй йә хуызәгән истой славянты фыдәлтә әмәй әндәр адәмтә. (Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. Наука, 1979. 227 ф.).

3. Ахсджиаг бынат ахста бәх аланты царды. Алантә уыдысты скифты әмәй сарматты фәдонтә, сә туг, се стәг. Рагон фыстыктә сә хонынц иу номәй: *скифтә-алантә*. Антикон фыссәг Лукиан нысан кәны, зәгъгә, “сә дарәс әмәй се ’взаг әмхуызон у алантән әмәй скифтән; әрмәст алантә скифтау нә дарынц даргъ сәрыйхъуын” (Токсарид, 51).

Алантә уыдысты бәхдҗын, барәг-адәм. IV әнусы Аммиан Марцеллин фыста аланты әүүәлтү тыххәй: “...сә фәсивәд сабийи бонтәй фәстәмә әмхиц сты бәхыл бадынмә, худинағыл нымайынц ләгән фистәгәй цәуын, сеппәтдәр алыхуызон фәлтәрәнты фәрцы свәййынц әвзыгъд хәстонтә” (20). Афтә нәртон ләппу, авдәнәй куы рахизы, уәд әрцагуры йә фыды бәх әмәй свәййи гүышырсар барәг.

4. Фыды фарн мәрдтәм нә цәуы. Бәх уарzon хайуан уыди әмәй у ирон адәмән дәр. Алкәй дәр хъәуы рагон әмәй каджын фыдәлтә. Алантыл кәрәдзи тонынц Цәгат Кавказы адәмтә: алчи дәр сә хоны йә фыдәлтә. Факттә әмәй дунейы стыр ахуыргәндә цы дзурынц, уый сәм нымады нау. Әрхәссынц суанг ахәм мәнг аргумент дәр: алан уыд барәг, ирон та — галтәрәг. Рәдийынц. Абайты Васо дзырдты историон равзәрдәй скодта бәлвирд хатдзәг: “...почти вся терминология,

связанная с верховой ездой, — исконное иранское наследие» (ИЭСОЯ, III, 35). Ахәм терминтә сты: барәг, уидон, әфтаугә, әхтонг, дымитонг, әгъдәнцой. Уыдон әвдисынц әнусон культурон традици, скифтә, алантә әмә иры иудзинад.

Ирон барәг, ирон бәхджын әфсад сә арәхст әмә сә ләгдзинад равдыстой хъазуатон хәстыты. Балканы хәсты сыл сә цәст әрәвәрдтой әфсәддон дәснытә. Граф Шувалов фыста: «Осетины выполняют тот недосягаемый для обыкновенной конницы прием, который относится к области отрадных мечтаний. Они — это олицетворение вдохновенных наездников...» (Кәс: Дзагурова Г.Т. Сыны отечества. Владикавказ: Проект-Пресс, 2003. 6 ф.). Уыцы хузызы сә әвдистой әндәр әфсәддон фәтәгтә дәр. Булкъон А. Берс фыста: «Хәхты уавәрты хузыздәр кавалери ләг бәллицты дәр нае фендзән, сә бәхтән хәхтә сты кәрты ләгъзу; наәй, ирон ләг уәлбәхәй кәнә бәх иадзәй ластәйә кәдәм не схиза, ахәм хох. Ирон ләг у сәрән, арәхстджын, цырдзаст, уарзы йә бәхы... нау дзырдмондаг әмә хиппәлой» (Уый дәр уым, 7 ф.). Ирон адәм хохы дәр бәхджын кәй уыдисты, уый зыны В.Миллеры ныхәстәй дәр: «Мән сәдә хатты бауырнында, бәх хәхты къахвәндаг әзварынмә ләгәй дәсныдәр кәй у, уый» (Миллер В.Ф. В горах Осетии. Владикавказ: Алания, 1998. 346 ф.).

Әмбисонд зәгъы: дзыхджын — бәхджын, әнәдзых — уәргъджын. Max нае уаргъ хәссын дәр фәразәм, бәхыл бадын дәр зонәм, факттә та цыфәнды хахуыртәй мәлгъәвзагдәр вәййынц. Дунейән джигитты аивад фенын кодтой ирон барджытә — сылгоймагәй, наәлгоймагәй. Стыр хәсты дәр бәхджын әфсады фәтәг ирон уыдис. Нәе уаргъы ис егъау хәзнатә: нае истори, нае кадәг, нае ләджыхъәд. Хур кәй тавы, хуры кадәг уый кәнә.

5. Бәх — әрвон фәзынд. Ахәм мотив хицион у бирә адәмты мифтән. Мифы бынат наәй хуымәтәг уәвәгойтән, — уым архайынц хуыцәуттә, әрдәгхуыцәуттә әмә геройтә. Миф бәхы дәр систа уыцы әмвәзадмә. Хицән мифологиты бәх у бардуаг, кәнә бәхы хузызы цәуы әрвон дуаг (Иванов В.В. Конь // Мифы народов мира. Т. 1. М.: СЭ, 1987. 666 ф.). Грекъяг мифты хәсты бардуаг Аресы бәхты ныййардтой цәгатаг дымгә Борей әмә ус-хуыщау Эриния. Сәе наәмттә — Әрттывд, Арт, Уынәр. (Лосев А.Ф. Арес // Мифы народов мира. Т.1. 1987. 101 ф.). Уыцы

нәмттә сты арвәрттывды әүүәлтә. Ромы уагътой дугътә, уымән әмә бәх үиди хәсты бардуаг Марсы нывондаг (Нейхардт А.А. Древние италийские божества // Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима. М.: Правда, 1987. 496 ф.).

Миф дунейы фәзынди тә әмбарын кәны йәхи фәткыл. Мифологон хұуыды фәзынди, адәймаг йәхи цәрәгйтәй әмә зايәгйтәй күң нәма хицән кодта, үңғы заманы. Уәд иу цәрәгой дәр (бәх, үүңд) әгад нә үид. Мифтән ис бирә хуызтә. *Зооморфизм* амоны хуыцәутты цәрәгойты хуызы үйнин. Афтә грекъаг архаикон мифты Хуры заеххон фәлгонц үиди гал, Мәйи фәлгонц – хұуг. «В виде коня представлялся Посейдон (фурды бардуаг), архаический миф указывает на его брак с Деметрой в образе лошади» (Лосев А.Ф. Тахо-Годи А.А. Боги и герои Древней Греции. М.: Слово, 2002. 20 ф.). Деметрә — заехкуист әмә бәркады бардуаг (богиня). *Миксантропизм* иу фәлгонцы әвидиси адәймаг әмә цәрәгойы әүүәлтә: кентавр (бәх әмә адәймаг), минотавр (гал әмә адәймаг).

Үйадыл, бәхы равзәрди тыххәй цы мифтә ис, үйден нын әвдисынц бирә диссәгтә. *Әркәсәм Скандинавий мифтәм*. Фәлитой хуыщау Локи әмбәхст инна хуыцәутты фыдәхәй әмә йәхи фестын кодта ефс, афтәмәй схъазыд үәйиджы уырсәй әмә ныйиардта байраг. Үңғы байраг сси стыр хуыщау Одины бәх, асткъахыг әфсургъ Слейпнир. Нарты эпосы асткъахыг у Бедзенәджы фырт Арәхдзауы бәх (НК, II, 159). Уәлдәр федтам Аресы бәхты равзәрд. Ахәм мифон мотивтәй уәлдай хъәздыг у ирон эпос. Арах кәләнгәнәг ус нымәтын ехсы әфәй геройы фестын кәны ефс, әмә дзы гуыры әфсургъ-байрагтә (НК, I, 208; НК, II, 722). Уастырджийы әрвон уырс әмә Донбеттырон Дзерассәйә рантыст *Әрфән* — бәхты сәр, Уырызмәджы әфсургъ. Аңы сюжеты әфсәрмагәй ницы ис. Үй у миф! Сюжетән ис «уәздандәр» вариант дәр: «Дзерассәйы базыкк (?) мәрдон гуыбыны Уастырджийы комы тәфәй сәвзәрдис Нарты Сатана, сылгоймаг, бәхы мыггагәй – әфсургъ, үүңдзы мыггагәй та – Силәм» (НК, I, 35). Сатана дәр хуымәтәг сылгоймаг нә үид: йә фыд – әрвон бардуаг, йә мад – Донбеттыры чызг, үй үиди ус-хуыщау, богиня. Қуыд үйнәм, афтәмәй бәх, мифмә гәсгә, равзәрд әрвон әмә фурдон бардуәгтәй. Үңғы *фыщаг* бәх у *Әрфән* (Хъулон, Чесана), үй «мигъәй арвы астау тахтис». Бәгүудәр, әрмәст

ахам ӕфсургъ ныууагътаид арвыл *Æрфән* фәд. *Æрфән*-бәхы хонынц тотемон фәлгонц дәр (Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. М.: АН СССР, 1956. 29 ф.).

6. Бәх — хуыщәутты ләвар. Бәх уыдис хуыщәутты сфералдыст амәс сәзынаргъ фос. Хуыщау Нартән сәхъарутәм гәстә кәны фондз ләвары, уыданаёй фыщаг амәс кадджындәр ләвар у саргъы бәх, — уый “фәстәмә ләууын нә зоны, доны сәртү дәр суры цыд кәны”. Зынаргъ ләвар ӕрхауд Уырызмәгмә — Нарты фәтәгмә. ӕндәр кадәджы Уастырджи зәгъы: “Ләвар кәнын ӕз мә номдзыд ӕфсургъ Нарты Сосланән, уымән амәс йын барәгән бәздзән”.

Хицән таурәгъты бәхы равзәрд баст у дәлзәххон тыхтимә. Созырыхъойән номдзыд Дзындз-Аласа радта хәйрәжджыты паддзах Елызбар. Уымән йәе бон у зәххы бынты цәуын дәр. Дәлимонты схаст у Тотырадзы ӕфсургъ. Хәйрәжджы цыфыдзәр знаг — бирәгъ. Сослан йәхи сфералынды бирәгъдзармәй, уымәй тәрсын кәны Тотырадзы бәхы амәс ӕвирхъау мардәй мары сабыйы.

Грекъаг мифты Мәрдты бәсты хицау у Аид, уымән ис ӕнәмәләт бәхтә, скъафынц сызгъәрин цәлхыг, цәлхдуртә сәх нә уромынц. Ахам бәхты хицау у Баастыр дәр. Уырызмәдҗы ӕнәном ләппүйән нә уыд бәх фәлдыст. А дунемә йәе хъәуы цәуын, амәс йын Баастыр дәтты йәе бәх Уаддымы. Мифон бәх у ӕгәрон къаннәг: бәх — тәрхъусы йас, барәг — зәгәләй йас. Нартә йәе хонынц Алыпп, уәләуыл чи нал ис, ахам бәхы мыггаг. (Нә зәрдый ӕрләууы гиппарион.) Уый у Уырызмәдҗы *Æрфән* сәрәндәр, зоны дзурын амәс зонд амонын, нәе йәе уромынц зилгә дымгә амәс тухгә уад, уый у хурәмдых: йәе комы тәфәй тайы мит, зайы кәрдәг.

7. Мифты бәхән ис хурон ӕгуәлтә. Арийаг адәмты мифон таурәгъты бәхы равзәрд амәс архайд баст у хуримә: “Недаром в представлениях большинства народов конь олицетворяет Солнце и был посвящен ему” (Ковалевская В.Б. Амынд чиныг, 3 ф.). Бәх — хур, бәх — хуры сконд, хуры зәххон фәлгонц. Цәмән? Уымән амәс хур адәмән уыдис фыщаг арт (фарнхәссә!), уый сәм каст “хуыщәутты сфералдисәг амәс ӕппәт уәвәгойты фыд”, уәлдай табу йын кодтой барджытә (Грейвс Роберт. Мифы Древней Греции. М.: Прогресс, 1992. 82 ф.). Грекъаг мифты Хуры бардуаг Гелиос бады сызгъәрин цәлхыгыл амәс арвыл скъафы йәе базырджын бәхтыл. Цалх

йæхæдæг у хуры символ. Дзæгъæлы нæ дзурынц ир: “Зæххыл хур атылди”. Авестайы кувынц: “Ыскæс, ыстæх, о Хур рæувадбæхджын, байтау рухс уæвæгойтыл!” (Видевдат, 21). Скандинавийы мифты дæр хуры цæлхыг ласынц бæхтæ Альсвинн æмæ Арвак.

Бæхы хурон æууæлтæ ирдæй зынынц ирон эпосы. Хурæн арвы тыгъæд у иу бонцау. Мифон бæх дæр æмбойны цæуы арв æмæ зæххы иу кæронæй иннæ кæронмæ. Хурон герой Сослан — Созырхъойы бæх Дзындз-Аласа у æртыкъахыг, æмæ “нæртон Сослан йæ нæртон бæхыл арвæй зæххы астæу тæхы”, уымæн “хуры скæсæнæй хуры нытуылæнмæ сахаты цыд йеддæмæ нæу”. Нæртон бæх сæтты хъызт æмæ уазалы тых, йæ улæфтæй тайын кæны митхъæпæнтæ. Уырызмæг цæуы Нарты разæй, “мит йæ бæхы фындыхуынчытæй тад, æмæ сай зæххыл цыдышты” (НК, II, 434). Сосланы бæх къупристыгъæдай райгас вæййы æмæ размæ “хуры æмтахт кæны”. Хурон герой Сослан мæлы хурон цалхæй. Хи символæй мæлын Абайты Васо хоны фольклорон фæтк (Абаев В. И. Избранные труды. Владикавказ: Ир, 1990. 175 ф.). Сосланы бæхыл Сырдоны ардыдæй дæлимонтæ зынг бафтауынц, уыйадыл “бæх басыгъæд æмæ амард” — хурон бæх амард хурон тыхæй, зынгæй.

Ирон эпосы традицион у, æрыгон герой бæх куыд амал кæны, уыцы мотив. Йæ фыдаелты бæх æдзуудæр разыны ныккæнды (скъæты), уым æнхъæлмæ кæсы барæгмæ. Ацы сюжетты бæх вæййы ахæсты уавæры, уым “цъæх арт уадзы балцы мондагæй”. Балц амоны ныккæндæй раирвæзын, сæрибараý ахæтын. Бæхы хъæуы ахæстæй суæгъæд кæнын. Сатана амоны Батрадзæн: “Дæ фыдæн бæх уыд, фæлæ йыл ныккæнды авд уæйыджы сæвæрдтой стыр къæй, æмæ æфсæн цæджындæтæ хæры” (НК, III, 347). Афтæмæй бæх уыдис, Амран лæгæты цы уавæрты ис, ахæм ран, фæлæ, титанæй хъауджыдæр, бæхæн разыны ирвæзынгæнæг.

Æндæр кадæджы Сатана Батрадзæн амоны Уырызмæджы хæдласгæ кард æмæ “авд ныккæнды бын та æмбæхст (!) — йæ Дзындзалаc, зæгæлтæ хоры хæрд кæны”. Батрадз “егъau чырынæй систа зæххыл дисæн дзуринаg фæринк... Авд ныккæнды дуар къахæй басаста æмæ Дзындзалаcы раласта йæ дыууæ хъусæй. Донмæ йæ ныккодта, рынгæхсад æй ныккодта, Кырдалæгонмæ йæ амидæг кодта, болат зæгæлтæй йын болат цæфхæдтæ ныссагъта. Стæй йыл абадти æмæ иу уысммæ арвы

къуымтыл артә зылды аркодта, стәй Нарты уынгтыл уадау стахти” (НК, III, 144). Ацы эпизод хүмәтәг поэтикон ныв нәү. Уый у мифон сюжет, нысан кәны баст бәхы — хуры зәххон символы — уацарәй (ныккәндәй, тарәй, ахсәвәй) суәгъд кәнин, уымән зәххәй арвы астәу сәрибәрәй тәхыны бар раттын.

8. Бирәе мифты әмбаст цәуынц бәх әмә Дунеон бәлас. Скандинавийаг мифты зындоңдуң у дунеон бәлас Иggдрасиль, уый у кәрз, йә ном нысан кәни “Одина бәх”. (Стеблин-Каменский М.И. Старшая Эdda // Беовульф. Старшая Эdda. Песнь о Нибелунгах. М.: Худ. Лит. (БВЛ), 1975. 665 ф.). Ацы бәлас у дунейы мифон символ: йә сәр — арв, йә зәңг — уәлзәхх, йә бын — дәлзәхх. Скифтә-сакты аивадәй бazzад стилизационд ныв: Дунеон бәласы бын сәр рәстәг арвityнц дыууә бәхы әмә дыууә ләджы, сәр фарсмә артыккаг ләг, уый у мард кәнә фынәй (Ирон адәм дзурынц: “Фынәй адәймаг мард у.”). Уый у дунейы аллегорион ныв. Дыууә барәджы әвдисынц арвон әмә зәххон цард, мард та у мәрдон бәсты әвдисән. Бәлас цәуы дәлзәххәй уәларвмә, бәтты әмә иу кәни дунейы хәйттә. Бәх уыңы бәласы фәрцы адәймаджы хәссы зәххәй арвмә, хәстәг ай кәни бардуәгтәм. Нарты эпосы бәлвирд нал зыны Дунеон бәлас, армынаңтәй ях фәлгонц, миф нәм архәццә хуыздыңдәй. Фәлә дзы бazzад хицән мотивтә. Бирәе каддҗыты әнәентыст ләппу артасын кәни стыр бәлас, бабәтты йыл геройы бәх, әмә бәлас әфсургъы сисы арвмә; куы баҳъәуы, уәд ай аруадзы фәстәмә. Сырдон фыйяуы бәтты бәласы сәр әмә ях кәсисин кәни, Хуыңау куыд най кәни, уымә.

Мифон бәхән арцахсән ис армәст бәласы фәрцы. Батрадз Сатанайы зондәй стырдаң сывылдз бәласы сәрәй идон батилы, әмә яәм Уоны әфсургъ фәзыны, бәх артә хатты яхси фехсы әмә “саугъәди бәләстәй мегъи астәурагъазидә” (НК, III, 225). Әндәр варианты Сатана амоны Батрадзән, фыдәлты бәх кәм ис, уый: “Иу урс бәх ын бazzади әмә бон хохы фидары вәййы, ахсәв та хъәды ардузмә рацәуы хизынмә”. Батрадз бәхмә әргәпп ласы бәласәй әмә яыл бады афтәмәй. Бәх хохы кәй вәййы, уый хъуыдаг нае ивы: “Гора выступает в качестве наиболее распространенного варианта трансформации древа мирового”. (Топоров В.Н. Гора // Миры народов мира. Энциклопедия. Т.1. 1987. 311 ф.). Афтәмәй ам дәр бәх әмә

бәлас аәмбаст цәуынц. Әндәр сюжетты Батрадз тарәй ракәны бәх, хъәстәлвәст әй ныккәны – “рәвдзәй Нарты стыр хәдзары схъазыд, стәй йә бәх ныңцәлхъытә ласта аәмә сәйрагыл зәрватычы тахт акодта аәмә араст Нарты стыр хъугомы, йә фәд гутоны фәдуа кодта, афтәмәй Хуыңауы быдыр агурәг” (НК, III, 219). Ам бәлвырд у эпикон-мифон бәхвәндәг: бәх раңыд ныккәндәй (дәллаг дунейә), әрхъазыд Нарты зәххыл (астәүккаг дунейы), атахт Хуыңауы быдырмә — арвәмә. Сюжет нын әвдисы, бәх, Дунеон бәласау, дунейы әртә уәладзыйджы кәй иу кәнәи, уыңы мифон идеяе. Аңы мифты зынынц бәхы сакралон әүүәлтә.

9. Бәх эпосы хайджын у адәймаджы әүүәлтәй. Ахәм мифон уырнынад хонынц антропоморфизм. Бәх зоны дзурин, уынаффә кәнәи, хәңцин. Үйдон сты архаикон мотивтә. Антикон поэт Ксенофан фыста: бәх ныв кәнәи куы зонид, уәд йә хуыңауы скәнид бәхәнгәс. Рагон ирон ләг бәхы схайджын кодта йәхи миниуджытәй.

Кадәг зәгъы: “Созырыхъойы бәх зондджын уыдис” (НК, II, 566); “Орузмәгән ә бәх адәймаги әвзагәй әнхәст адтәй”. Батрадз балцы рааст, аәмә йә бәх фәрсы: “Нур кумә цәуис? Фәндаг зонун хорз әй”. Әндәр кадәджы Хәмыңы фырт цин кәнәи: “Уә, Хуыңауы конд хорз фос! Әгайтма дын дзых ис мемә дзуринән”.

Бәх у зондамонәг аәмә фәндагамонәг. Грекъаг мифты Ахиллы хъомылгәнәг уыди куырыхон кентавр. Нарты эпосы аәмрәнхъ цәуынц бәх аәмә геройы стгуыхтытә. Уырызмәг Акула-рәсугъды Нарты симдмә әрбасайы бәхы фәрцы. Йә ныфс у йә Хъулон Әрфән. Драматизмәй аеххәст у бәхы роль Сосланы хъысмәтү. Сослан у хурон герой. Уәлдәр федтам хур аәмә бәхы бастдзинад. Нәрәмон Нарт знәгтү мары, бәхыл сә суры, афтәмәй. Батрадз — кард аәмә арвәрттывд, уәйгүйтә аәмә хуыңаутты тыхсәттәт. Фәлә уымән дәр йә уәлахизты фылдәр әнтысынц йә бәхы фәрцы. Йә фыдгул дзы афтә зәгъы: “ Йәхәдәг цы у, йәхәдәг! Фәлә уымәй әртә хатты домбайдәр у йә бәх. Уыдонаң тыхгәнәг тых не ссаңдзән” (НК, III, 180). Ам зыны барәг аәмә йә бәхы цәдис, сә иудзинад.

Бәх барәгән амоны фәндаг аәмә уәлахизы фәрәзтә. Уымә зонгә-зонын наә ауәрды йәхииуыл, цәуы фыдәвзарәнты, зәгъәм, барәджы скъәфы, фырытау цы дыууә хохы хәңцинц, уыдонаны

’хсәнты. Йә зонды тых разыны, Батрадз Сайнәг-әлдарәй йә фыды туг кәм исы, уыңы сюжетты. Бәх йә барәгән амоны, знаджы кард (йә хицауән әрмәст уымәй ис мәләт) йә къухы цы хуызы бафтәзән, уыңы мадзал. Йә уынаффәты зыны хәстон тактика. Аңы сюжетты уынәм, адәмьи царды бәхы нысаниуәт ахъяззаг кәй у, уымә Хуыңауы комы тәф кәй ис, уый.

10. Бәх — балцы фәрәз. Нә ныхас хуымәтәг балцыл нәу. Мифон бәх әмхуызон әнтыстдҗынәй ңауы дунейи әртә уәләдзыдҗы дәр. Әфсургъ бәхтыл уәләрвты ңауынц зәдтә әмә дауджытә. Кадәг “Нарти Ацәмәжи зар”-ы сә бәхтә сты Уастырдкийи рәгъяуәй, сә ңафхәдтә — Куырдаләгоны ңағъд. Уыдонәй уәлдай хъаруджын у Елиайы бәх.

Бәх уәлзәххыл күнд ңауы, уый тыххәй эпосы ис бирәе хуызджын поэтикон нывтә. Уыдонәй диссагдәр у балц Мәрдты бәстәм. “Герой уыңы дәлзәххон дунемә кәй бафты, ахәм сюжет парахат у алы адәмты эпосты”. (Муравьев Т.В. Мифы античности и средневековой Европы. М.: Вече, 2006. 184 ф.). Фәләе уыдонәй әвзәры ңымыдисон хъуынды. Мәрдты дунемә удәгасәй бафтыд Шумеры стыр герой Гильгамеш, ңыди фистәгәй, — уыдон нәма зыдтой бәх. Мәрдты бәстәм йә уарзоны фәдил ңауы Орфей дәр, ңауы фистәгәй, Стиксы доны йә бәләгъты ласы Харон. Дәлзәхмә, Фәрныгты сакъадахмә, ңауы Ирландийи эпикон герой Кухулин дәр, йә ңауән фәрәз — бронзә бәләгъ. Нарты эпосы архаикон сюжетты дәр Донбеттыртә дәлдон дунемә нәртон Борәйи ласынц сызгъәрин бәләгъы. Фәләе Нарты ног фәлтәрән фәзынди бәх, уыдон сты бәхджын бәгъятыртә әмә сә бон ңауы тыгъадад әмә рәстәгыл. Нәрәмөн Сослан Мәрдты бәстәм ңауы хәстон бәхыл. Мифтә әмә таурәгътә әвзәрдисты царды уавәртәй: сакъадахы ңәрдҗытән сә амал — бәләгъ, тыгъд бидыры стәронтән — бәх.

Нәртон герой у ныфсхаст әмә хъәппәрисдҗын. Сосланән “ие стыр ныфс йә бәх у”. Мәрдтәмвәндаг зын әмә даргъ у, хъәуы йыл хъаруджын бәх. Къостайы “Уәлмәрдты” әнәбары бәлләңонән әвзарынц Уастырдкийи әртә әфсургъәй сә хуыздәр. Мәрдты дуаргәс ныхасәй нае тасы, геройи нае уадзы мидәмә. Уәд “Созырыхъо йә бәх ныггәрәхтә кодта әмә Мәрдты дуар басаста”. Әндәр варианты “Аминон йә коммә күни нае бакости дзәбәхәй, уәд Сослан дуар барәмыгъта әмә баңыдис Мәрдты бәстәм”. Уырызмәдҗы әнәном ләппу

Мәрдтәй рәстәгмә рацыд Баастыры барвәндәй. Сослан дыууәрдәм дәр цәуы хивастәй. Аминон әй нал уадзы әддәмә, — “куы нә йын кодта Аминон дуар, уәд Сослан әрцәфтә кодта ехсәй йә хъандзалсәфтәг бәхы фәрстә, афтәмәй тыхәй рацыдис Мәрдты бәстәй”.

Ахәм таурағын сгуых нәртон хъайтарән әнтисы бәхы руаджы. Ацы хатдзәг әвзәры бирәе сюжеттәй. Кадәг зәгъы: “Созырхъойы бәх зонджын уыдис”. Уый йә барәгән амоны фәндәгтә, йә риуәй сәтты Мәрдты дуәрттә, йә хицауән райхалы, Баастыры дунейы цы диссәгтә уының, уыдоны мидис, йә барәджы фәдзәхсы фыдбылызы дзауматәм бәллынәй. Герой зондәй нә разынд бәхы әемсәр: зыд әмә әнәсәрфатәй байсәфта йәхі дәр әмә йә бәхы дәр. Уәддәр бәх мардәй дәр ирвәзын кәны йә барәджы: йә цармәй аразын кәны быдыргъ, афтәмәй рахәссы Сосланы Мәрдты бәстәй хурон бәстәм.

Ацы сюжетты бәх әвдисы йә хурон сконд, йә хурон әрдз. Уый йә рухс тыхәй сәтты талынг дунейы дуәрттә, йә зондәй йын әргом кәны йә сусәгтә, хурон геройы хәссы мәрдон дунейә җәрдон дунемә, йә фәрцы дәлзәххәй уәлзәхмә әрбафты Аза-бәлас — фарнхассәг аләмәт.

11. Ахсджиаг хъуыддаг у бәх әрмакуыр кәнын. Бәх басәттын әмә әртасын кәнын эпос әмә таурағыты әвдист үәхүзәк жын нывты. Сосланән Бызгъуан-уәйыджы исказыон амоны: “Ды бавдәл, йә ныккәнды — сау арахъан бәх баст, уый ралас, кәд дә үәхүзәк бадын бауда, уәд хорз”. Батрадзән йә мад амоны: “Дәлә үә бәх (Хәмәцән) ныккәнды әфсан әртигътә хәрә, әмә үәм кәд разәй баңауай, уәд дә дәндагәй хәрдзән, кәд әм фәстийә, уәд та дә зәвәтәй мардзән”. Әримысәм скифы бәх! Ахәм мотивтә эпосы сты традицион.

Әнәдомд бәх емылыкк вәйиы, фәлә мотив уымәй нә равзәрд. Мифон бәх у уаддым, рантыст әрвон тыхтәй, хивәнд әмә әнәсәттон у уад әмә арвәрттывдау. Грекъаг мифы әвирхъяу маргъ гарпи әмә дымгәйи бардуаг Зефиры къайадәй равзәрдисты Ахиллы әрвон бәхтә (Кондрашов А.П. Легенды и мифы Древней Греции и Рима. М.: Рипол классик, 2004. 133 ф.). Куыннае уой уыдан зынахсән әмә зынуромән! Ирон таурағыты Мачъидон Алыксаны фыцлаг сгуых уыдис фыдуаг уырсыл сбадын. Ахәм фәлварәнты раңауың Нарты әрүргөн геройтә сеппәтдәр. Арахдзуа ныккәндей, къәйи бынәй, раласы бәх,

сбады йыл, “бæх æй иу æхст уæларвмæ фæласта, иу æхст æй дæларвмæ фæласта. Лæппу саргъыл зæгæлæй уæлдай не ‘нкъуысы’. Афтæмæй кæрæдзийæн сбæззынц бæх æмæ барæг. Нæртон лæг у Хуры байзæддаг æмæ æрвон бæхы йæхицæн скæны коммæгæс æмæ æнувыд æмбал.

12. Традицион фæтк уыдис бæх фæлдисын. Ђерхæцæ ис нæ рæстæгмæ. Ацы æгъдау у ирон культураїы ахъяззаг хай, ис ын арф уидæгтæ, уыдон æвзæрдысты адæмы зондахаст æмæ уырнынадæй. Ф.Кардини фыссы: “Конный воин символизировал героико-сакральные ценности, связанные прежде всего с победой над силами зла, а также с целым комплексом верований, относящихся к потустороннему миру, путешествию в царство мертвых и бессмертию души” (Кардини Франко. Амынд чиныг, 37 ф.). Ахæм уырнынадæй рантыст æмæ æрфидал æгъдау.

Геродот фыссы, зæгъгæ, скифтæ цытджын лæджы мардæн (паддзахæн) хастой (фæлдыстой) лæгнывæндтæ æмæ бæхнывæндтæ. Фæлдисынæн æвзæрстой æппæты хуыздæр æмæ рæсугъддæр бæхты (IV, 72). Хъуыддаг афтæ æвдист цæуы Къостайы “Уæлмæрдты” дæр. Ђингæс æгъдау уыд æндæр адæмтæм дæр. Фæлæ раст зæгъты Калоты Барис: ацы æгъдау, “ахуыргæндтæ куыд амонынц, афтæмæй бæззад ирайнаг адæмтæй — скифтæй, сарматтæй æмæ алантæй... Цæгат Кавказы æрмæст ирон адæм, рагон ирайнæгты байзæддаг, бахъахъæдтой ацы фæтк” (Калоев Б.А. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII – начале XX в // Кавказский этнографический сборник, VIII. М.: Наука, 1984. 78 ф.). Ђегъдауы уæвынадæн хъæуы уавæртæ. Къоста “Особа”-йы фыста: “Æвæцæгæн, ирон лæджы зонды æппæтæй тынгдæр ныффидар, Мæрдты бæсты цард кæй ис, уыцы уырнынад” (Хетагуров Коста. ПСС в пяти томах. Т. IV. Владикавказ, 2000. 359 ф.). Уый дæр у традицион зондахаст. V-æм æнусы латинағ автор Клавдий Марий Виктор чырыстон дины сæраппонд фаудта аланты дин: “уыдонæй, зæгъы, алчидæр хуыцæутты бæсты табу кæны йæ фыдæлтæн” (Алемань Агусты. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. М.: Менеджер, 2003. 82 ф.), зæронд мæрдтæн.

Уырнынад амоны: иугæр Мæрдты бæсты цард ис, уæд уым дæр адæймаджы хъæуынц, ам цы фæрæзтæй цæры, уыдон. Уыйадыл

мардимæ ӕвærтой йæ хотыхтæ, мигæнæнтæ, фæлыстой йæ ног æмæ дзæбæх дарæсы, фæлдыстой йын бæх. Йæ бонтæ мæгүырæй чи батоны, уымæн дæр мардæй разыны хъæздыг фæлыст æмæ дзаджæжын фынгтæ. Бæхфæлдисæн ритуал цыдис бæлвырд фæткыл, фæлæ ӕнусты дæргыы ивта йæ хицæн ӕууæлтæ. Скифтæ, цы бæхты фæлдыстой, уыдон мардтой, кодтой сæ къупристыгъд, сæ цæрмтты-иу ныннадтой хъæмп кæнæ цьата, бырæгтты ауыгътой марды алыварс сæрмагонд хъилтыл, æмæ зындысты, цыма цæугæ кæнынц, афтæ (Геродот, IV, 72). Ритуал амыдта: фæлдыст бæх Мæрдтæ бæсты дæр уыдзæн йæ барæгимæ, хæсдзæн æй йæ фæндæгтыл. Фæстагмæ бæхы маргæ нал кодтой, фæлæ йын йæ хъус кодтой кæрддæф, æмæ йæ тут тагъди марды уæлмæрдyl.

Ахæм уырнынадæй равзæрд бæхфæлдисæн фæтк. Уый арф фæд ныууагъта ирон фольклоры. Мæрдтæмвæндаг у дард æмæ зынцæуæн, ис ыл бирæ цæлхдуртæ, сæ тæссагдæр у Мæрдтæ хид. Уый у æрдуйæ кæнæ иунæт хъæдæй, йæ быны — зындоны цад. Уыцы хидыл ахизынæн хъæуы хорз бæх. Реалон царды фæлдыстой дугъон бæх, фольклоры — мифон æфсургъ, арæхдæр Уастырджийы æртæ æфсургъæй иу. Ахæм бæхæн болат цæфхæтæ садзы Куырдалæгон, саргъ ыл ӕвæры Хуры фырт, идон ыл баftауы Мæйы фырт. Уыцы бæх хæрды næ фæлмæцы, уырдыдæжы næ цуды, тæссары сиргæ цæуы.

Бæхфæлдисыны текстты ис иу цымыдисаг эпизод Уастырджийы фырт Уайсан амард калмы хæстæй. Бæх æй æрхаста йæ къонамæ. Бардуаг йæ фыртæн ныффæлдыста бæх, æмæ уæдæй фæстæмæ бæззад фæткæн (Памятники народного творчества осетин. Т. 1. Владикавказ: Ир, 1992. 178 ф.). Ацы хабар легендæ у, рæсугъд таураæгъ. Ӕнусон фæтк равзæрд æмæ традицион сси адæмон уырнынадæй, Мæрдтæ бæсты цард кæй ис, уыцы зондахастæй. Уыдис æндæр уырнынад дæр: мард æмæ Хуыцауы арфæ æмхуызон цæуынц, тæссаг у марды фыдæх, уымæ гæсгæ йын хъæуы буц митæ кæнын, уæд кæндзæн фыдаудæн næ, фæлæ хæрзаудæн. Ацы зондахаст фидар кодта марды кæндтæ, уыдонимæ бæх фæлдисын дæр.

Ацы фæткимæ баст цыдисты бирæ æгъдæуттæ. Уымæй равзæрдысты æлгъыстытæ дæр. Ирон адæм бæхы æлгъитынц: “Фæлдысты фæу!” Эпосы Сайнæг-æлдар æлгъиты йæ бæхты: “Уæ, фæлдысты фæуат, цæмæй тæрсут, цæмæй!” Батрадз мары Сайнæг-æлдары æмæ зæгъы: “Мæ фыд Хæмьщæн бæх у!”

Ацы æлгъыст у карз æфхæрд, карз тæрхон: лæг ӕвærд цæуы

фәлдышт бәхы бынаты. “Мәрдты йын бәхәй фәцу!” — уый амоны ләгнывонд кәнын, ләджы ләгән фәлдисын.

13. Эпос поэтизаци кәны бәхы хъару. Бәх йә конд, йә тых әмәй йә арәхстәй әвзәрын кәны дис, дисәй әвзәрынц поэтикон уынынад әмәй хуызджын фәлгонцтә. Эпикон бәх у хъуыдыгәнәг әмәй хъомысджын удгоймаг, тәхы цәргәсау кәнә тымыгъау, тәхы “арвы талынгты, мигъы бынты”, денджызы ленк кәны кәфау, наә йә уромынц зилгә дымгә әмәй тухгә уад.

Таурағъон әүүәлтәй уәлдай хайджын у Арәхдзауы бәх, уый хицән вариантты у асткъахыг, “йә къәхты хъәрәй зәххрызти”. Нарт барәджы хъомыс иртасынц, доны куыд цәуы, уымәй. Ацы барәг донән йә тәнәг нә’взары, әрбаскъәры комкоммә, “доны астәумә куы’рбахәццә, уәд бәхы хәрдмә фездәхта, дон фәйнәрдәм ныппәллахъ ласта әмәй йә фәйнәфарс хуымтә фесәфта әртә версты”. Әндәр кадәг зәгъы: “Бәх асткъахыг у әмәй зәххәй фәрчытә тоны йә къәхтәй, әмәй йә сәрты халәттау тәхынц”, йә комы тәф мигъау цәуы йә разәй. Раст ахәм хуызы цәуы сагәты герой Конал Үәлахиздзау дәр йә бәх Сырх Росәйыл (Исландские саги. Ирландский эпос. М.: Худ. литература (БВЛ), 1973. 662 ф.). Фәләе уый донән стары йә тәнджытә. (Цымыдисаг у ир әмәй эринты әмхуызон поэтикон уынынад.) Әртыкъахыгтә сты Уастырджи әмәй Сосланы әффургътә, әмәй уый диссаг наә: нәрәмөн Нартән йә бәх уыд Ләгты Дзуары ләвар.

Тыхджын әмәй стыр бәхтә ис Нарты знәгтән дәр. Мукарайы бәх у “хъәмпы рагы йас”, кәны “тыхгәнәджы цыд”, — “нәуу гәппәлгай иста, дур йә къәхты бын цәхх кодта”. Фәләе нәртон ләгән нәртон бәх хъәуы. Арәхдзауы стыр бәх гыццыл Батрадзы уәрдҗыты әлхъывидәй “йә игәры фәрчытә йә хъәләсәй скалы”. Эпосы поэтикәйи ахъаззаг фәрәзтә сты контраст әмәй гипербола — кадәг йә геройты әвдисы тыхджын әмәй кадджынаәй.

14. Эпикон бәх у хәстон. Батрадз әмәй Мукарайы хәсты нәртон гуыппырсар әмәй йә бәх сты әмархайәг. Хәмьцы фырт фәуәлахиз йә бәхы әххуысәй. Ахәм эпизодтә эпосы ис дзәвгар. Нарты знәгтән, арәхдәр Терк – Туркән, сә рәгъяухъяхъянәг вәйиы әфсәндзыых уырс. Уымән батых кәны нәртон барәг наә, фәләе йә бәх. Бәхтә хыл уындағ вәйиы. Зынгонд у Эжен Делакруайы ныв “Хылгәнәг бәхтә”.

Уым ис романтикон уәлмонц әмәе карз драматизм. Фәләе ирон эпосы нывты цур уый зыны чындызытәй хъаасты хуызән. Бәхы амындәй барәг йәе хорз әфсурғы байсәрдь сасмәй, стәй йә стулын кәны змисы әмәе уыры, афтәмәй свәййи дурызгъәрджын. Уыцы агъуд ын йәе буар хъаахъән Церечы згъәрау, әмәе уәлахиз кәны әфсән уырсыл, — әхсыны йәе, сәтты ыйн йәе тых. Бәхы уәлахиз фадат аразы барәджы уәлахизән. Ацы сюжеттә әмәе нывтә әвдисынц ирон адәмы сфаәлдыстадон фантази, стыр поэтикон хъомыс.

15. Эпикон бәхән вәййи ном. “Сгуыхт хәстонтә фәткәй сәрмагонд нәмттә әвәрдтой сә цирхұтыл әмәе сә бәхтүл” (Смирнов А. Песнь о Роланде // Песнь о Роланде... М.: Худ. литература (БВЛ), 1976. 592 ф.). Миф әмәе эпосы бәх у ләдҗы әмсәр — зоны дзурын, хъуыды кәнын, хәңын —уый у удгоймаг (личность), әмәе ыйн хъуамә уа ном, кады ном.

Кады нәмттә уыди зындгонд ләгты бәхтән. Александр Македонский бәх — Букефал (Буцефал), Мәхәмәт Пехуымпары бәх — Борак. Уымән йәе сиахс имам Алийы бәх — Дульдуль (Энциклопедия персидско-таджикской прозы. Душанбе, 1986. 456 ф.). Ацы фәтк уәлдай фидар уыдис эпикон геройты царды, гуыппырсарты әмәе рыцарты этикәйи. Роланды бәх — Вельянтиф, Дон Кихоты хайуан — Росинант.

Бәх афтә каддажын уыд, әмәе рагон нәмттәй бирәтән сә иу хай нысан кәны бәх. Номдзыд Гиппократы номән йәе раззаг компонент гиппо амоны бәх; фыщагон индиаг поэт, поэмә “Буддәйы цард”-ы авторы ном Ашвагхона нысан кәны бәхы хъәләс; болгарты паддзах Аспарух — рұхс бәх кәнә бәхы рұхс.

Рәсугъд поэтикон нәмттә ис Нарты бәхтән. Уырызмәдҗы әфсурғыән йәе иударон ном у Хъулон. Фәләе уый равзәрд әрвон мыттагәй, тәхы уәлдәфон тыгъады, арвыл ныууагъта стъалыдҗын фәд, — ацы таурәгъ у астралон легендә, — әмәе бәхән ис әрвон ном Әрфән. Санаты Гацыр куыд амоны, афтәмәй, легендәмә гәсгә, “Әрфән у зәд әмәе цәрәп арвыл” (НК, III, 675). Ацы хабарән эпосы нәй әндәр әвдисәнта. Фәләе бәх әмәе зәд иу ном кәй хәссынц, уый әвзәры мифы логикайә: фыщагон адәмән бәх дәр дуаг уыди. Хицән каддажыты Уырызмәдҗы бәхы хонынц Чесана, Черчена, — уыдон традицион не сты эпосы. Хонынц әй Дур-Дура дәр (Дульдуль әмәе Дур-Дура цыдәр әмзәлд кәннынц!). Сосланы бәх у Уастырджийы ләвар, йәе ном Дзындз-Аласа. Созырыхъо у Сосланы

сих (двойник), йәе нәртон әфсургъ — Дурбулат. Чи зоны, ацы бәхы ном амоны, йәе хища дурәй кәй равзәрд, уый.

Бәлвырд традицийә нә цәуынц Батрадзы бәхты нәмттә, — сты алыхуызон. Уыдонәй цымыдисаг у иу ном — Ресе. Хәмыңы мәләтә фәстә ацы бәхы авд уәйыджы бакодтой ныккәндү, йәе раңауән сәхгәдтой стыр къәйә. Батрадз әй сәрибар кәнү әмәй йын барәг свәййы кәләнү фәрцы (НК, III, 347). Ахәм ном — Реси — хәссы Даредзанты Ростъомы бәх дәр (ИАС, I, 388). Ростъомы прототип у “Шах-наме”-йы герой Рустам. Реси у Рустамы бәх Рахшы ирон варианты. *Рахш* нысан кәнү рухс, әрттиваг (Османов Н. Пояснительный словарь // Фирдоуси. Шах-наме. М.: Худ. литература, 1972. 795 ф.). Нәртон бәхты нәмттә фылдәр хатт амонынц уәх, миниуәг, хузы: Уадым, Хъулон, Дурбулат. Әуүелтә әвдисынц бәхы эпитеттә дәр: уадсур, уадәндзо, мегъандзо, нәртон, хъандзалсәфтәг, дугъон. Ис фаяуән эпитеттә дәр: мыстрагъ, кәнкхәрд, мәнтәгбарц, мәнтәгдымәг. Реалон бәх вәййы дугъон (саргъы бәх) кәнәе уаргъхәссән, уәзласасән. Йә цыды хъәдмә гәсгә — сираг кәнәе сәппой: цәуы сиргә, науәд кәнү фадзу кәнәе сәпп; уайы цапуаләй, згъоры цыпләрвадәй. Нырыккон спорты ис цәуыны әндәр хуызтә дәр.

16. Ахъаззаг күист у бәхмә зилын. Къоста “Особа”-йы фыссы: “Бәх, хәңгәрз әмәе әрыгон ус зылд домынц”, — зәгъы ирон әмбисонд” (Хетагуров Коста. Амынч чиныг, 358 ф.). Эпикон герой йәе сәрмә нә хәссы фыдхуын әмәе гәбәр бәхыл цәуын. Уый йә бәхы дары сыгъдәгәй әмәе рәвдыйдәй. Сәууай скъәтә фаджысәй раласта йәе фыды бәх, денджызы йәе “сапонәхсад, айкәвдилд ыскодта, әмәе йәе хъуын сызгъәринау сәрттывта”. Бедзенәдҗы кәнгә фырт дәр архайы афтә, хъарә сапон айста, бәхы Теркмә аласта “әмәе йәе пылыстәг цәппузыры хуызән ныккодта”. Хорз барәгән хъәуы хорз бәх. Әфсургъ дәр ләгәй домы ләдҗыхъәд әмәе йәе фәлвары тых әмәе арәхстәй. Хъуамә кәрәдзийән уой бәzzон әмәе аккаг. Нәртон ләппу, цалынмә йәе бәхыл, сәууон әртәх кәрдәгыл хурмә куыд әрттиви, афтә сфидауы, уәдмә балцы нә цәуы.

Цард вазыгджын у, ис ын бирәх хуызтә. Хәрзхаст әмәе рәсүгъд бәхән ис кад әмәе рад. Фәлә ис әндәр философи, әндәр этикон зондахаст дәр. Уастырджи Мәргүүызды

фырхъуын бæх куы бафауы, уæд ын нæртон лæг дзуапп ратты: “Конд хъаруйæн æххуыс нæу”. Аæцæгдæр, фырхъуын, фырдцъылыс бæх зынæвзарæнты бардуаджы æфсургъæй разыны бирæ сæрæндæр. Афтæ гуымаг лæппуыы кæнкхæрд байраг хъаруджындæр у Созырыхъойы æфсургъæй. Аæмбисонд хæссынц Къорнæгты (Енаалдыты) бæхæй. Мæ фыд куыд дзырдта, афтæмæй уыди хæргæфсы æнгæс, ныллаёт, даргъуыр; дугъы размæ-иу æхсæв-бонмæй иæ хид калди; Камах — цæргæсбадæнты æмвæз; уырдаэм Джинатгомæй гакъæттæ фæндагыл згъордта иу скъæрдæй; дугъы барджытæн-иу уыди худæджы хос, дугъы фæстæ та дисæн дзуринағ. Нæ зæрдыл æрлæууынц скифты бæхтæ.

Бæх бафауын — барæгæн карз æфхæрд. Уый тыххæй эпосы ис фаг цæвиттонтæ. Комедион у, къæбæда чызджытæ Ацæты уазæгæй куыд хъазынц, уыцы эпизод (НК, II, 117), — æргом кæнинц барæг æмæ бæхы хъæнтæ. Къарджиаты Бекызæ ныв кæны ирон барæджы фæлгонц, — уый цæхæр калы æвзиист æмæ сызгъæринæй. Ахæм барæг “цыфæнды æвзæр бæхыл куы бадтаид, уæддæр-иу иæ арæтмæ гæсгæ загътой, уæртæ цы хорз бæхыл бæды уыцы лæг, стæй йæхæдæг дæр, æвæццæгæн, хорз лæг у, уыйиеддæмæ афтæ арæт нæ уайд” (Къарджиаты Бекызæ. Ирон æгъдæуттæ. Дзæуджыхъæу, 1991. 151 ф.). Ацы цæстæнгас цæуы адæмон этикæйы ныхмæ, уый у къуыдиппытæ æмæ хъалты зондахааст. Зæринфæлыст лæг гæбæр бæхыл нæ цыди, адæм ыл худтаиккой æмæ дзырдтайккой: “Хæрæджы бæркъа — фиуы тыхт”.

Бæхмæ зилын у адæмон культурæйы зынгæ хай. Бæх йæхæдæг йæхи кæны цардхъом. Аæмбисонд у байраджы хъиамæт: иæ райгуырдæй фæстæмæ згъоры иæ мады фæдыл, йæхи фæлтæры. Уый у куырыхон æрдзы фæтк. Фæллæ адæмы хъæуы бæхы мыггаг хуыздæр кæнын (селекци), хъæуы иæ дарын æмæ æууæрдын (инбридинг, кроссинг, тренинг). Уыцы хъуыддаг бæстон æвæрд уыди скифтæм (Помпей Трог, 42, 18). Алантæ иæ систой уæлдæр. Традициты хъæздыгдæр кодтой сæ байзæддаг — зыдтой ирон адæм бæх хъæстæлвæст кæнын.

Аæмбисонд зæгъы: “Дæ бæхы ехсæй ма скъæр, фæллæ хорæй”. Хорхаст бæх уайаг æмæ фæразон у. Санаты Гаçыр фыста: “Ирон адæм дзурынц, зæгъгæ, нартхор æмæ хъæбæрхоры цæкуы фо-сæн хорз тайы, æмæ дзы бæх тагъд нард кæны” (НК, III, 677).

Ирон әмбисонды куырыхон куырм ләг загъта: “Ау, бәх цәмәй рәсугъд у, кәд нард нәу, уәд”² Фәлә уәddәр Гацыры хабары зыны иу аипп: цәкуыйә бәх нард нә кәнү, фәлә хәрзхаст, әлвәст, нуарджын әмә сагартән. Әндәр ран Гацыр бәстон фыссы, бәх куыд әүүәрдүнц, дугъ әмә йә балцмә куыд рәвдз кәнүнц, уый тыххәй. (НК, III, 681). Ацы темә у сәрмагонд иртасинаг.

17. Ирон адәмон культурәйи зынгә бынат ахста дугъ. Бәх уыд ләджы кад әмә намыс, уәлахизмә тырнын — ләджы миниуәг. Поэт хұымәтәджы нә фәдзәхсө фәсивәдән: “Догъи ма уотә фәстаг!” Сылгоймаг Әхсәртәггатән фыддәр әлгъыстән зәгъы: “Авд азы уә кәрдаг кард ма ныккәрдәд, уә уайаг бәх мауал ауайәд”. Әлгъыст әрцид, әмә бәгъатыртә сә бонтә тыдтой әгуудаңәг әмә әгадәй.

Дугътә фәтк уыдысты бирә адәмтәм. Ром дугъ уагътой Марсы кадән. Гомеры геройтә сә мәрдтән кәнүнц хәрнәг, дугъ уадзынц әлхытыл (Ил., XXIII). Ирон адәм дугъ уагътой цинты әмә бәрәгбонты. Уәлдай нымад уыди ритуалон дугъ марды кадән. Әмбисондән зәгъы: “Кәмән ис, уый йә зәронд мәрдтән дәр дугъ уадзы”. Ацы әгъдау бәстон нывәфтыд кәнү Беджызаты Чермены новеллә «Слантә әмә Фәрниатә» (“Мәсгүйтә дзурынц”, 7.). Таурағъгәнәг дзуры: “Уәд-иу, мә хүртә, уәлдай кад чи кодта йә мардән, уый-иу арәзта дугътә, хъабахъытә, әләмтә... Дугъы-иу әртә бәхы уыди, фәлә Слантә уәлдай цытән байуәрстой фондз”. Кад уыди ләгән дугъы цәуын: “Марды номыл дугъы архайын нымад цыди пайда әмә кады хъуыдагыл; бирәтә, уәлдайдәр быдыры хъәуты, уый тыххәй дардтой ңалдәргай дугъон бәхтә. Хорз барджытә уыдысты нымад әмә каджын” (Калоев Б.А. Амынд чиныг, 87 ф.). Бәхы сгуыхт уыди барәджы уәлахиз.

Ацы әгъдау цәуы скифтә әмә аланты цардәй. Парахатәй нывәфтыд әрцид эпосы. Уәлдай бәлвырд әй әвдисынц кадджытә “Бурәфәрныңдже дугътә” әмә “Бурәфәрныңдже хәрнәг”. Нартимә ерыс кәнүнц бардуәгтә дәр. Хәрам әнусон низ у. Чермены новелләйи дугъ расайдта быщәутә, быщәу әркодта трагедимә. Драматизмәй ифтыгъд сты Нарты кадджытә дәр — Батрадз, Уастырджи әмә Тутыры ерыстә. Тыхы дон хәрдмә ласы. Нәртон бәгъатыр йә тыхы фәрцы

исы дугъы уәлахиз. Әвәңгән, уәдәй бazzади загъдау “Мәнә дугъы диссәттә!” Дугъон бәхән-иу тарстысты җәстыйә, хинтәй, фыбылызтәй. Ис әмбисонд: “Җәстәвәрән фос җәстдзыд кәны” (Фидиуәт, 2004, № 5, 127 ф.). Уый фәдил-иу рауад хъаугъатә, хылтә, ләджымәрдтә (“Мәсгүйтә дзурынц”, 5). Фәлә дзы фылдәр уыд әвдист (зрелище), агъдау әмәк кад.

18. Цыты хъуыддаг уыди бәх ләвар кәнын. Хуыцау Нарты сгуыхтытән хуыздәр ләварән дәтты бәх. Уастырджи Сосланы буц кәны бәх-ләварәй. Гуымат ләг Созырыхъойән цыт кәны әмә зәгъы: “Нәртон ләг, гъай дын кәнә мә кард, кәнә мә бәх, әмә йә мә номыл Нарты хъәуы фәдар”. Уыцы фәткыл фидар хәцынц Нартә сәхәдәг дәр. Әмбисонд зәгъы: “Ләвары бәх дәндагәй не сгарынц”. Фәлә ләвар кәныс, уәд хуызәнән.

Ирон адәммә хәрәфырт каджын у. Ләвар ын кодтой байраг кәнә әвзаргә бәх. Хуытой йә мадәрвады бәх.

Бәхы ләвар уыди фидыды нысан. Хәмьиң куры Донбеттырты чызджы әмә сын “йә бәх ныууагъта фаты бәхән” (НК, III, 280), — уый уыди фидыды мысайна. Ирәдү хыгъдәмә цыди мады бәх — сиахсы ләвар каистән чызджы мады номыл.

Бәх ләвар кодтой, туджәджынта куы фидыдтой, уәд дәр.

19. Фәтк уыдис бәхәй ивар кәнын. Ацы фәтк әвзәрди хәстон царды әүүәлтәй, ис ын бирәе хуызтә әмә бирәе әвдисәнтә. Барәджы бәхәй рапгъәвын кәнә әрхизын кәнын уыди тыхми әмә әфхәрд. Знаджы бәх байсын амыдта фос фәкәнин дәр әмә ном скәнин дәр: бәх уыди хәстоны трофеи. Знаджы бәхыл сбадын — уәлахизы нысан. Барәг знаджы къухы йә бәхы удхар куы уына, уәд ын уый у әппәтү зындәр хъизәмар. Сырдон риссын кәны мәләтдзаг Сосланы бәхы, әмә герой згъалы йә җәссиг. Фәлә Сослан барвәндәй йә кард әмә йә бәх уадзы Арахдзауән, җәмәй ын йә тут райса, уый сәраппонд. Хәмьиң әртә әфсургъы йә мәләтү фәстә бахауынц искәй къухмә, — Батрадз бәхтә фәстәмә байсын нымайы йә сәйраг хәсил.

20. Бәхы функцияни уыди рәстәвзарән, тәрхон аххаст кәнын. “Авестә”-йы бәхы хонынц хәрзгәнәг — истинный праведник (Ясна XI, 1). Нә фыдәлтә фыдгәнәджы бастой фыдууг бәхы дымәгыл, әмә йә бәх кодта фәндаджы

сәрдәнтә. Чермены новелләйи Ахләуаты чындың Ныхас рахаста карз тәрхон, — “стәй йә, мә хур, әнәрдышт бәхы къәдзилыл бабастой, әмәе йә уый хуыртыл әмәе дуртыл гуыргай бакодта” (6). Ацы тәрхон арәхдәр зыны аргъяутты. Әлдар фыдгәнәг дыууә хойы “дыууә әнәдомд уырсы къәдзилтыл бабәттын кодта, әмәе сәе уыдон быдырты фәлластой, се стәгдар дәр никуынал фәзын” (“Әрхү мәсүдҗы бадәг Бурчызг”). Ахәм әфхәрд байяәфта әдзәсгом сауджын дәр (“Коса сауджын”). Ахәм тәрхон уыдис Ираны дәр. Әнаккаг сылгоймаджы “йә дзыккутәй бабастой емылыкк бәхы дымәгыл әмәе йә аскъәрдтой быдыры” (Заколдованный замок. Персидские сказки. М.: Миф, 1992. 13 ф.). Афтә Арвы ләвар, зәрин хуры фарн — бәх күйнәг кәнни фыд, хәрам әмәе фыда.

21. Кәрон нәй бәхы хъуыддәгтән. Уыдон алы хуызты зының ирон цард әмәе ирон әғъдәутты. Балцы әмәе рәсәнуаты фәндағонты кәстәр вәййи бәеххъахъәнәг. Кәстәр хәссы рифтәгтә. Хәмый әмәе Уырызмәг нә фидауынц, хистәр сәе чи у, ууыл. Сәе хо сын зәгъы: “Дәләе уәй йә бәхы фәсарц фәсал баст кәмән ис, уый у кәстәр, иннәе та — хистәр”.

Бәхы хъару у бәрцбарән. Фыццаджыдәр уымәй барст цыди дәрдзәг — бәхы бонцау. Кадәт зәгъы: “Хәмый ацыди цуаны. Дард ацыди, иу әртәе бәхы бонцауәй тынгдәр”. Уастырджи дугъы әрбаразәй бәхы сәры бәрц. Бәхы әүүәлтәй барстой фәзуат әмәе гуырахст дәр: стыр фәз кәнәе хатән — әнәхъән бәхдугъ, егъау мигәнән — бәхдуцәны йас.

22. Бәхы тыххәй ис бирәе әмбисәндтә (Кәс: “Ирон әмбисәндтә”, 1976). Уыдон кад кәнның Арвы ләварән. Фәлә дунейән йә иудзинад ис ныхмәвәрдты. Эпосы Уастырджи хъавы, арв әмәе зәххән әхцион цы нә у, ахәм әнәгъяду ми бакәннын — саударәг сылгоймагәй рәвдый домун. Уәздан Дзерассә әмәе уәздан бәх не ’руагътой уыци фыдракәнд. Уәд тәхгә-нәргә Уастырджи мәстәлгъәдәй сиды: “Уәдә бәх дәр фәуәд мә дзыхәй әлгъыст, бәх әмәе усыл дунейыл әппында әүүәнк ма уәд, уыдон сты знаг фос” (НК, I, 33, 86). Рәдийын зоның хуыщау дәр әмәе дуаг дәр. Адәм растдәр зәгъынц: “Бәххәй уәзданда әр фосәй нәй: ләгимә топпы дзыхмә уый иеддәмә ниши Җәуы”.

23. Бәх зынгә архайәг у канд эпосы нә, фәлә аргъяутты

дәр. Уым дәр вәййы геройы әнувыд әмбал, уынаффағәнәг әмә ирвәзынгәнәг. Кады бынатын ис таурәгъты әмә зарджыты дәр. Йә фәлгонц ирд ахорәнтәй нывәст ңәуы аивад әмә литератүрәйи, уәлдайдәр поэзийи, — әниу поэзийи бардуаг бәх йәхәдәг у, базырджын Пегас. Фәлә йә кады бындур сты миф әмә эпос, уым ис йә диссаджы истори, йә хәрзты кадәг. Уым бәх у Сатанайы әмзонд, геройы әмдых, хуры әмвидыц.

2006 азы апрель.

«ИРОН ГАЗЕТ» ФЫСТА

ДЗӘУДЖЫХЪӘУ

Август 3 бон

Дзылләтә алырдыгәй сымалдысты әмә царды зындинәтә бәрағ кәнынц, ног ағъдәуттәм әнхъәлмә кәсынц...

Әнә ног цард, ног ағъдәуттәм әнцонаәй къухы на бафтдзысты. Стыр хъуыддәгтә, стыр змәсттытә куы 'р҆цәуа, уымәй тас у...

Цәмәй фыбылыз әдзеттәйә ма әрәйиафа, уый тыххәй алы адәм дәр сә күист иу кәнынц, сәхи әттә дарынц... Иунәг мәгуыр у, фәзәгъынц махмә. Мәгуырәй уәлдай иунәг ноджы әдых у: йә зыны бол барджынәй никәмә бадзурдзән.. Фыд рәстәджы алчидәр йә хәстәгмә, ие 'мтугма ласы, йәхионты хъахъән, йәхионтыл йә зәрдә дары.. Нә чидәриддәр зоны, тыхсты сахат нын аңағәлон кәй ницы ахъаз бакәндзән, кәй ницәмәй наем фәкәсдзәни...

Ныры рәстәг — фыд рәстәг у.. Ахәм сахат скодта, адәм фәйнәрдыгәй афтә змәст сты, әмә ныл райсомы бол цы әр҆цәудзән, уый на зонәм, тых ныл куы 'р҆цәуа, уәд кәмә бадзурдзыстәм, уый нын най, на фарс чи фәуыдзән, уый на зонәм...

Афон у ныр махән дәр на хъуыддәгтәм, на цардмә лыстәг әркәсын, афон у кәрәдзийы бамбарын... Алчидәр на 'мбары, нахәдәг нахи хъуыддәгтә куы на кәнәм, уәд аңағәлон мах мәт кәй никуы бакәндзән, мах зынаәй кәй никуы схъәрзән...

Мыггаг уәд вәййи тыхдҗын, кәрәдзийы куы хъахъән, кәрәдзимә куы хъусой, әфхәрд сәхиуыл куы на уадзой... Ахәм мыггаг нымад уыдзән дзылләйи астәу, әхсар дәр әм уыдзән.. Әгас адәмы хъуыддаг дәр афтә у. Адәмән сә дзырд, сә уынаффә иу куы уа, сә хъуыддәгтыл әмзәрдәйә куы зилой, уәд уыдон ағад никуы фәуыдзысты, әфхәрд никуы байяфдзысты. Ахәм адәм кәддәриддәр базондзысты сә цард дзәбәх ағъдәуттыл саразын, сәхи бахъахъәнин...

Мах та, әнәфийайу фосау, фәйнәрдәм ныптырх стәм, на дзырд кәрәдзиуыл на бады, на уынаффә иу никуы кәны. Чи нае йәхи

уәлладжырон хоны, чи күрттатаг, чи дыгурон... Фәлә не'шпәт дәр иу тут, иу стәг кәй стәм, наә цард иу кәй у, наә иуты фыдылызыәй дәр аәмә хорздзинадәй дәр не'шпәтдәр хайджын кәй стәм, уый алкәмәен дәр бамбарын афон у, тыңгәр та ныры тыхст рәстәджы...

Адәм аәмзәрдә куы наә уой, сәе дзырд иу куы наә уа, уәд әңцон фәптирх кәнән сты, уәд цә тас наәй, уәд цәм чидәриддәр ныфсхаст у.

Мах дәр ныртәккәйы зыны сахат фәйнәрдәм куы ахәцәм, наә ныронджы цардәй куы цәрәм, уәд наәм хъару дәр наә уыдзән, тыхгәнәгән дәр йә ныхмә никуы әрләудзыстәм, исчи наә куы бафхәра, уәд ын дзуапп раттынхъом дәр никуы бауыдзыстәм...

Кәрәдзийы дзырд куы 'мбарәм, уәд әнгом уыдзыстәм айдагъ наәхимидағ наә, фәлә наә сыхаг адәмтимә дәр, уәд фыдыбылызыәй кәддәриддәр наәхи бахъахъхъандзыстәм.

Акәсәд ма алчи дәр, цытә цәууы адәмы әхсән, уыдонмә... Сомих аәмә тәтәр фыдәй-фыртмә хәларәй фәцардысты, ныр дыккаг аз кәрәдзийы цәгъдынц... Искәй фыдәвзаг афтә кәнен...

Ныры хуызән змәст рәстәджы ахәм фыдыбылызтә арәх әрцәудзән, адәм кәрәдзийы куы наә 'мбарой, уәд...

«Ирон газет», 1906, №4

НОГ НЫМӘТ

Мә худинаң дәуәй йеддәмә никәмән зәгъын, дәуәй дарддәр н' ацәудзән, уый зонын, фәлә йә адәм куы фехъусой, уәд мын цәрән нал и: ме 'мгәртты әхсән мын ацәуән нал уыдзән, чызг мын нал бакомдзән.

Хъусыс, макәмән ай зәгъ!

Уый уыди фарон, тәккә мәнәугәрдәнты. Хуымдаутән кәрдзын сихормә фаг нал уыдзән, зәгъгә, наә зәронд уәрдоны бәхыл голлаг баппәрстон, абадтән ыл аәмә кәрдзынмә раңытән. Раздәр мә кәстәр әфсымәры әрвитынмә хъавыдтән, фәлә, әвәеццәгән, ләгән йә ныв цы уа, уый йын әнә бай-яфғә наәй, аәмә уый нал ауагътон, фәлә мәхәдәг раңытән...

Цалынмә бинонтә голладжы дзултә әвәрдтой, мәхәдәг къабәр хордтон, уалынмә кәцәйдәр арвы наәрын ссыд.

Батагъд кәнен хъәууы, мәхинымәр загътон, аәмә бәхыл сбадынмә куыд хъавыдтән, афтә мәм чындз фыдыбылызау ме

’фсымәры дзыхъынног нымәт раләвәрдта, куы уара мыйяг, зәгъга.

Нымәт ме ’фцәджы баппәрстон, бәхыл сбадтән әмә, дзаг дзулты голлагыл хәңгәйә, рацыдтән.

Хъәуәй дзәвгар куы раудтән, уәд мәм фәуырдыгәнәнәй фәндагыл барәг сзынди. Фәзы баиу стәм әмә кәрәдзийән салам радтам.

Барәг цәттәе барәг разынди: әлвәст, усгур ләппу, хъуаг ницәмәй уыди, йә бәх дәр афтә: йә буар хурмә сынты базыры хуызән әртывта, йә цәстытә цәхәртә калтой, йә къехтә зәххыл нә хәңгәйсты.

Куы фәхицән стәм, уәд барәг фәндагыл дыууәрдәм хъазын байдыдта.

Иу хатт куы уыд, уәд дын мә рәэты рахъазыд әмә дәләмә фәцагайдта.

«Дә бөн ныккалай, нәдәр хоры мәт, нәдәр хосы мәт кәй нәй», — загътон мәхинимәр әмә йәм бахәләг кодтон.

Барәг әмә бәх цыма иу уыдисты, уйайу фидыдтой.

Фәстәмә куы фәзылди, уәд йәхи цышпәрвадыгәй раугаңта: мәнмә куы сәввахс, уәд әй ноджыдәр басхуиста әмә уарийау йәхи мә нымәты фәддҗийыл ныщавта, әмәе ме ’фцәгәй аскъәфта.

«Уәуу, мә хәдзар куыд фехәлд! Цәй худинағ фәдән! Ай амәләты хъуыддаг куы у!» — Цалынмә әрдиаг кодтон, уәдмә уый бындыз тахт акодта әмәе афардәг...

Мә цард мә цәсты ницуал уыд, мә хәрд, мә куист мын ницуал ад кодтой...

Фестәм нә куистытә.

Джеоргүбамә бирае нал уыди, әмә хохәй фос әртардтой, нә бәхы дәр әркодтой: байрагәй нәм схъомыл, әмәе бинонтән аддҗын фос уыд. Мәнән та уәлдай аддҗын уыд: къорд хатты дугъы рамбылдтон әз уый руаджы.

Тепсыгъо йыл мәхәдәг кодтон, ахсәз къуыримә хорз сәү-уәрста әмә дугъон сси, мә бәхәй мә ныфс хастон цыдәридәр бакәннымә, фәлә кәй агуырдтон, ахәмыл нә хәст кодтон.

Мә масть къаддәр нә фәци...

Зәхх сәлын байдыдта, бәласыл сыйфтәр нал уыд.

Иу уазал райсом мә бәхыл саргъ авәрдтон әмә хостә бәрәггәнәг ацыдтән. Нымәт мәм нә уыд әмә ихәнәй мардтән, цалынмә не стәфсти, уалынмә...

Æрзылдтән нә хостыл әмә нә хәдзармә рааст дән.

Хур дзәвгар фәкъул, әмә та уазал кәнын байдыдтон. Бәх базмәлын кодтон әмә уайтагъд фәндагмә бахәццә дән.

Фыдбылыз хи къахы бынай гуры. Кәсын әмә мә разәй фәндагыл иу нымәтджын бараг фәцәуы. Ай, әз кәй агурын, ахәм күү у. Нырај дзәбәхдәр ма мә маст кәд райсдынән?

Әмә кәд йә нымәт нә бәэззы? Кәд м' аккаг наеу, уәд та? Фәлтау уал әй сбәрәг кәнон, зәгъгә, бараджы сәййәфтон, салам ын радтон әмә йә мә фәстә фәуагътон.

Бараг разынди зәронд ләг — сырхзачье, йә бәх дәр йәхимә гәсгә — хәлиухъус, йә нымәт — дзыхъхъынног, мә нымәтәй хуыздар.

«Худинагг дын у зәронд ләдҗы бафхәрүн, дә маст ахәмәй нә сисдзынә», — хуыды кодтон мә иу зондәй. Иннаердыйгәй та мын дзырдәуыд: «Кәнәе ныр, кәнәе никүү, ахәм нымәтыл нал сәмбәлдзынә».

«Цыфәнды уәд, — загътон мәхинымәр. — Кәд йә фырт уыди, уәд та?»

Фәндагәй фәфәсвәд кодтон, цыма мә хъуыддаг уыди уйайу әмә бараджы разәй дзәвгар ауагътон. Саргъ сәлвәстон, сбадтән әмә рааст дән.

Ныр афон у, зәгъгә, мә бәх басхуистон, хәстәг әй бараджы рәэсты стардтон, нымәтмә фәләбурдтон әмә тыххәй мә къухы бафтыди: йә бәттән фидар гәрзәй уыди, әмәй иыл күү рахәцыдтән, уәд зәронд ләг фәхурх и әмә нымәт йәхәдәг йә сәрәй раппәрста, йә худ дәр ахауд.

Дзәвгар күү ауадтән, уәд мә бәх фәурәдтон әмә фәстәмә фәкастән. Зәронд ләг зәхмәе рахызт, йә худ ныккота әмә ёхтәнгтә 'лавасын байдыдта.

«Æнхъелдән, сурын мә хъавы», — фәхъуыды кодтон мәхинымәр, әмә йә чылдымы цы дамбаца федтон, нымәт фәхъилгәнгәйә, уйй мә цәсттылы ауад.

«Тас мын наеу, — йә бәх нә бәэззы», — загътон мәхинымәр әмә нымәт ме 'фәкәдҗы баппәрстон әмә араст дән...

Бәхы къәхты хъәр мә хъустыл ауад.

Фәстәмә күү фәкастән, уәд мә сәрыхъуынта сымәлдысты, афтә диссаг мәм фәкасти, цы федтон, уйй: нал базыдтон зәронд ләдҗы — йә бәх бындзы тахт кодта. Йә дынджыр дамбаца та мә зәрдыл әрбаләууыди. Мәхимә та хъама йеддәмә ници уыди. Мә бәх фенкъуыс-

тон әмәе дзәвгар куы аудаттан, уәд та фәстәмә фәкастән.

«Мә хәдзар хәрз хәлд куы кәны! Сәйиафы мә! Хәрз худинаң куы кәнын!» — зәгъгәе, нымәт аппәрстон, кәд мә нал сурид, уый әнхъәләй, фәләе зәронд ләг нымәтмә кәстәе дәр нае фәкодта әмәе фатау сцайтахти.

Хъәумәе бирәе бәргәе нал хъуыди, фәләе мә бәх хәрды йәхи хорз нал иста, уымән та тынгәй-тынгдәр уад. Йә уләфын мә хъустыл уайын байдында.

«Ныртәккә мә фехсәдзән», — фәхъуыды кодтон мәхинимәр әмәе мә бәхыл раләууыдтән, фәләе йын ницыуал әнтүсти.

«Нал аңаудзынә, бауром!» — ссыди мә уәлхъусәй, әмәе уайтагъаддәр йә къух мә куыраты әфәгготы ныссагъта.

Мә бәх дәр дзыхъләуд фәкодта. Ләг рахиз къухәй ме 'фәгготыл хәңцид, йә галиуы та дамбаца уыди.

«Рахиз дә бәхәй!» — загъта зәронд ләг әмәе мын мә бәрзәй суагъта, фәләе бәхы рохыл ныххәңцид.

Рахытән, уәдәе цы кодтон.

«Аңу әмәе мә нымәт ардәм схәс!»

Мә бәх мын давдзән, зәгъгәе, фәхъуыды кодтон, фәләе ма цы гәнән уыдис?

Аңыдтән әмәе, мә хид калгәйә, нымәт иу әртә версты хәрды фәхастон, радтон әй ме 'лдармә әмәе дзы ракуырдтон: «Ныббар мын, ләппу дән, фәрәдьыдтән! Мә бәх мын радт, майал мә худинаң кән!»

Зәронд ләг загъта: «Мә къухы уыди дәу амарын, фәләе дәм ахәм хъару кәм разындис — ләгән йе 'фәггәй йә нымәт раскъяфын, уым хъуамәе цәрай, әвгъау дә мәлынән. Демәе мә лымән скәнын фәнды, әмәе цом дә хәдзармә, мә бәх дәр мын бафәллайын кодтай, изәр дәр у».

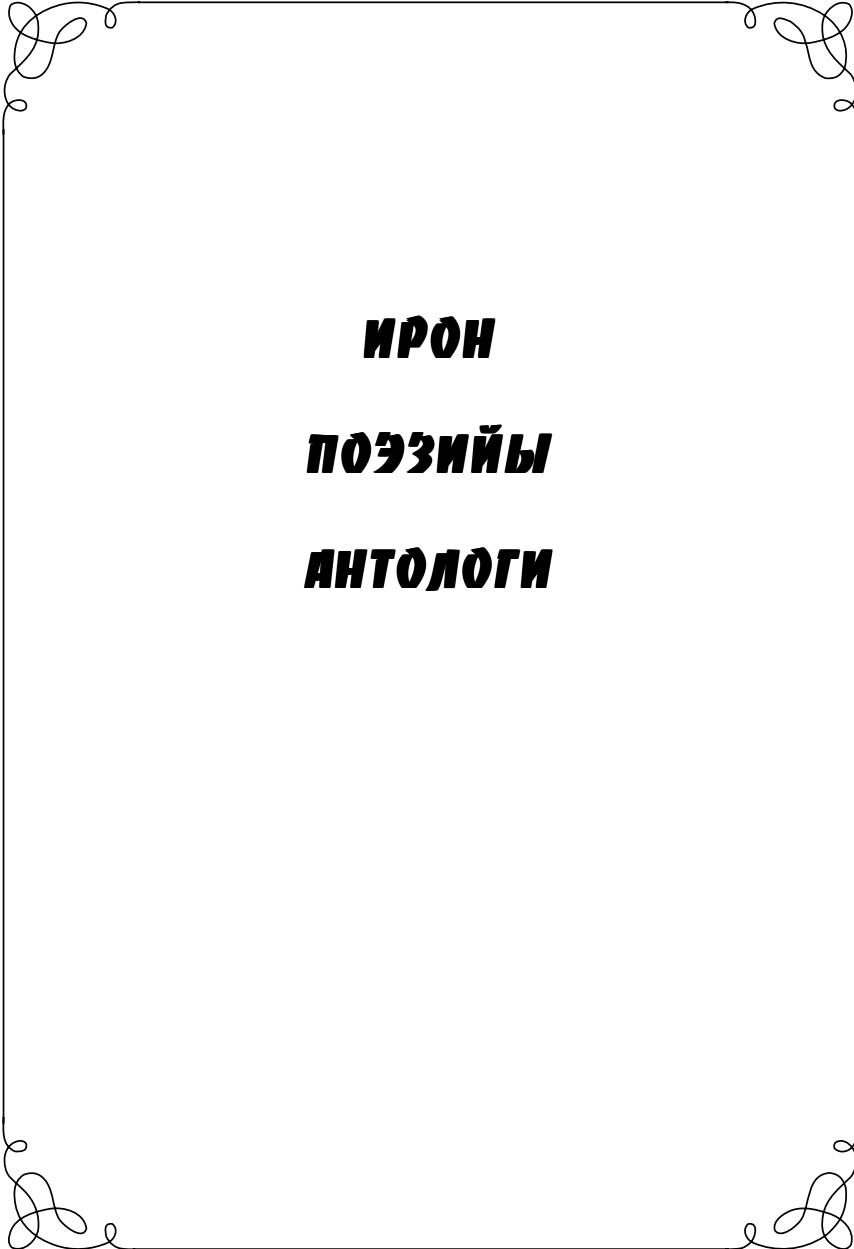
Цы гәнән ма уыдис?

Акодтон әй нае хәдзармә, суазәг әй кодтон. Мә рагон лымән у, зәгъгәе йын дыууә сомы әмәе әрдәгәй күсәрттаг балхәдтон, хорз әй федтон, йә бәхмәе йын базылдтән...

Райсом куы цыди, уәд мын хибарәй мә къух айста, арфә мын ракодта мә уәздандзинады тыххәй әмәе мын загъта: «Ләгмә дә ныфс макуы бахәсс йә зәронды тыххәй, бәх макуы равзар йә хъустай».

Сабан

«Ирон газет», 1906, №№ 4—5

ИРОН

ПОЭЗИЙЫ

АНТОЛОГИ

БОЦИТЫ АЛЫКСАНДР

(1938)

Боциты Никъалайы фырт Алыхсандр райгуырди Къора-Урсдоны. Касть фәзи авдазон скъюла. Йаә афон куы 'рхәццә, уәд әм фәсидтысты әффсады рәнхъытәм. Ёртә азы фәстә сыздәхт Ирыстонмә әмә кусынмә бацыди завод «Победит»-мә. Бакуиста дзы фондз әмә ссәдз азәй фылдәр.

Әмдзәвгәтә фыссын райдыцта 1956 азы. Мыхуры йын цыдысты газет «Рәстдзинад»-ы, журнал «Мах дуджы».

Алыхсандр фыщаджы-фыщаг у лирик. Иттәг хорз арахсы уды сыйдағ әнкъарәнтә әвдисынмә, әрдзы нывтә ахадгә ахорәнтәй аразынмә. Ушимә йәе пейзажтә әнгом баст вәййынц адәймаджы миддуунеимә — йәе сагъастимә, йәе бәллицтимә. Поэты әмдзәвгәтә ссарән вәййи ног хъуыдьтә, зәрдәмәхъаргә монцтә, хурджын сәууон райсомау аив фәлгонцтә.

РОМАНТИКОН ТЫРЫСА

Цыдтән әргәронмә, сырдтон ай фистәгәй, —
Нысаныл не 'мбәлдтән;
Әргәрон байяфон (ызгъордтон уад-бәхыл), —
Нысаныл не 'мбәлдтән;
Ныр та йәе цас сурын цәргәс-хәйтәхәгыл, —
Нысаныл не 'мбәллын;
Уәд әм ныхъхъәр кодтон: «Цы дә, цы диссаг дә,
Бәллиц — әнәрцахсгә?!»
Әргәрон ферттывта, фыррухсәй бахудти:
«Әз дән дә тырыса! —
Әз дә мә кәләнтәй ыскодтон базырджын,

Тынсура фестдзына!
Еүуәнд мыл амондау, әз дә әрхондзынән
Хуыцәутты сусағма,
Хуыцәутты диссагмә!»

ЧЫЗДЖЫ УАЙДЗӘФТАӘ

Къуытты бауай, дыхист фәуай,
Кәд мә зынгау цы тәрсыс!
Дә сусағ уарзты бастъәлай,
Кәд мәм хъуызгә цы кәсис!

Дә тәшпудмә мәстәй фыңын,
Ысвәййыс мын фыдәнад.
Хъаруйә дыл куы тых кәниин, —
Ыскәниин дын уырды над!

Аңгар чызджытән — уарзәттә,
Бәлиццаг у сә амонд.
Аз та нырма дәу ахкосәй —
Тыхет мәты хай, аәнамонд.

О, иу хатт ма фәныфсджын у,
Ысрәңгъ мын дә фәндон,
Ыскәугәйә дын «о» зәгъон,
Мә удласәг! Нәуәндон!..

ЦЪИУ САЛД РУДЗЫНГ ХОСТА...

(Аңғәг хабар. Мә мады
амарды фәстә нәхи хәдзары.)

Цъиу салд рудзынг хоста,
Хъызт калдта бырдән,
Цъиу мидәмә хатыд:
«Ысхъарм кәнүт мән».

Гәрпц-гәрпцион къуырпц-къуырпцәй
Фысымуат куырдта.

Йә хойынмә хъусгә
Фыд уаты дзырдта:

«Мә гыццыл хъәбултә,
Цы хъусут, уый циу? —
Тындзы наәм фәрныг уаң —
Гъе уый зәгъы цъиу!»

...Цъиу хойынәй бастад,
Фәстагмә нынцад,
Стәй тымыгъы хъәрмә
Аерфынәй, ныссалд.

Арәхсәв. Күы 'ррайсом,
Уәд сабитәй иу:
«Нә фәсрудзынг, баба,
Къәтәрсалдәй — цъиу».

Фыд, уыцы ныв фенгә,
Ныккодта-ма: «Ау?!» —
Йәхимә аәркастис
Тәригъәддҗынау...

* * *

Чызгарәэст аәрдзыл та сәентты цинәй систад
Гәләбуты арт-хъааст.

Ир дидинәг калы. Йәхи әнгәс майән —
Мә зәрдәйы райдзаст.

Сырхзынг фестәг дзырдта мә зарәджы сәрмә
Гәләбутау хъазынц,
Сәхи йәм нывәндтау (йә фидауцы 'рбадой)
Аңәрхъәпәй 'вазынц.

Аәз зарын. Мә уды кәрәдзийә ризынц
Бәллиц әмә амонд.
Иләләй! Чызгай мәм куыд әхпон фәхудти,
Цы рәсугъд уыд абон!

КЪӘЗӘНӘДЖЫ ЗАРАӘГ

Мә ди... Мә ди... Мә дидинаәг,
Кәлә... кәлә... кәләнтиңә.
Ды дә мә ду... мә дунейән
Мыдау аддҗын, тәмәнтиңә.

Бәло... Бәло... Бәлонән, дам,
Йә амонд ис әхсинаәдҗы.
Аэз дәр куы ба... куы базыдтон
Чызджыты 'хсән мә иунәдҗы.

О, ра... О, ра... О, ракәс мәм,
Мә Җәстүтәй дәу куы хәрын.
Ой, ра... Ой, ра... Ой, равдис мәм
Дә гагуытән сәе сызгъәрин.

Мә ба... Мә ба... Мә балбәлас
Сырх ба... Сырх ба... Сырх балимә.
Куыд хорз уаид, тәхудытә,
Аддҗын әмба... Аәмбалимә!

О, ба... О, ба... О, бауарз мә,
Мәхи нываг, мәхи зәд дә.
Зәгъ «о», къәзә... къәзәнәгән.
Уәрәйдә 'мә уәридәтә!

Мә ди... Мә ди... Мә дидинаәг,
Кәлә... Кәлә... Кәләнтиңә
Ды дә мә ду... мә дунейән
Мыдау аддҗын, тәмәнтиңә!

1996

НАНАЙЫ ЧЫЗГ ЦӘМӘЙ АСЫРХ

Сонт чызг фәриуджын. Цәхәртә ыскалдта
Фындаәсәм уалдзәдҗы дидинкал радәй.
Дзагтыр Җәстүтә кәдәмдәр ныддардта
Уарзтәмхиц монциң гомрудзынг уатәй.

Сабыр мад аивәй загъта йә чызгән:
«Раләууыд уалдзәг, — дәхи дзы фәхъахъҗән».
Хъазхъуыр аем бакасти, джихауәй уымән:
«Уалдзәгәй, нана?.. Хынджыләг ма ма кән...»

Мад ын: «Куы зоныс — гыщыл гыгы нал дә...»
Хин чызг-әнәнтыст ыл барәй «фәбустә»,
Фәлә кәд уыди фыщаг уарэтмә уалтә! —
Раргом ай кодтой нанамә йә рустә.

16.09.95

* * *

Ма фәрсүт, пы кары дән —
Рахатут ай мә зарджыты, —
Урссәртыл дәр әвзонг тыхәй
Уарзты уалдзәг аендзарджыты.

Сонты азты мә Урсдоны
Аэз бәллиццәй фәңгәстдзыд дән,
Цара८тыдау уәдәй нырмә
Аэз мәхимә нәема 'рцыдтән.

Цардәмхипад, ағсармәвдылл
Рагәй-нырмә — мә кад, мә ис,
Ме 'намонд дәр, мә амонд дәр,
Судзгә низау, ағсармы ис.

Аэз нырма дән тынг әнахуыр,
Сонтау худәг — мә кәстытәй:
Чызджытә 'мә дидинджыты
Ивдзаг кәнин мә цәстытәй.

Тынг бирә ма мә уалдзәгтыл
Хур-къәвдатәй фәкәүудзынән,
Уарzonән ма, Апәмәзау,
Уарзтырындзыл фәләүудзынән.

Аэз уыдзынән кәеддәрилдәр
Рәэзгә поэт, әнәкәрон,
Тәккә рухсәдәр романтикау,
Цард чи уарзы әнәкәрон!

1998

* * *

Аердәгхәлд дидинаңгау хур
Аңаэзәгъгә тышыр у уарзтәй.
Рәвдауәг бүц мадау фәлмән
Кәссы зәххон цардмә жемрастәй.

Бәрп зоны аудәггау уый,
Аңдәр нәм йегас уарзт куы 'вдисид,
Гъеуәд йә худгә рухсы тых
Нә зәххы иннәрдәм дәр хизид.

О, Хур, Рәсүгъддзинады чызг,
Зәрдәйы 'нгәс аердәгхәлд уарди,
Хуыцауы цәстистау махыл кәс! —
Дә бур тәмәнкалды нә цард и!

2002.01.01

ХЪЫЗТ ДУГЫЛ ЦӘРГӘЙӘ

Аэз миты тьыфыл дән
Хъызт дугыл, уәеддәр
Хуыцау та мын загъта
Цәстистарzonәй: «Цәр!»

Нә фауын хъысмәты:
Ис дунетыл — Ди!
Дә былтыл мә арвәй
Архауын фәнды!

Уәд, амондәй худгә, —
Ыстъалыәнгәс,
Ахлонәй сә уәлә
Әрбатаин аәз.

Йәхузы аедзәмәй
Ныккәнин мә зард,
Зәгъин дзы фырцинәй:
«Цы рәсугъд дә, Цард!»

2001.24.12

* * *

Ницы и рәсугъддәр
Царды ногдзинадәй,
Бәләстә 'мә фәэты
Дидинәгныккалдәй;

Ницы и рәсугъддәр
Малусәджы саастәй,
Боныцъәхты арвыл
Мәйнәеуәджы саастәй;

Ницы и рәсугъддәр
Ногуагъд карчыцъиутәй,
Бабыз, гогыз, хъазы
Бур чысыл биу-биутәй;

Ницы и рәсугъддәр
Урс гыццыл уәркуытәй,
Мады цур әвгъәдь,
Ноггуырды ыскыудәй;

Ницы и рәсугъддәр
Ноггәнәг фәлтәраәй —
Се 'хлонәй фәнәры
Арв дәр ма хъәрдәраәй.

2002

ÆНÆНХЪÆЛÆДЖЫ

(Уарзæтты зарæг)

Æдзæмтæй заргæ,
Æнаëбæрæджы,
Кæрæдзи æнгæс
Фæйнæ зарæджы,

Мах амбæлдыстæм
Сахайраг уынджы
Нæ кæрæдзийл
Æнæнхъæлæджы.

Зынгдзаст уарзæттæм
Дыууæ хæлæджы,
Мах фемдзаст ыстæм
Æнæнхъæлæджы.

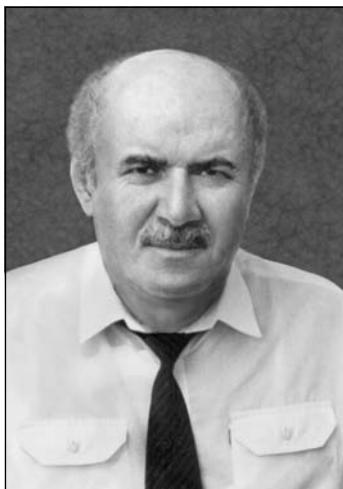
«Цы 'рцæудзæни?»-ты
Æнаëбæрæджы
Мæ уд дæ ауад
Æнæнхъæлæджы.

Рæсугъddæр уарztæн
Дыууæ сыгъdæджы,
Мах базонгæ стæм
Æнæнхъæлæджы.

Чындзæхсæв кæнæм
Хæстæг фæззæджы. —
Гъеуый ныл æрпыд
Æнæнхъæлæджы.

2002.08

ТЕФЕРФЕС

БИАЗЫРТЫ КЪАМЕРЛАН

2006 азы 21 октябры цардәй ахицән Биазырты Къамерлан, ирон аивады истори әмә эстетикә иртасәг, дәсны публицист әмә әхсәны кусәг, журнал «Мах дуджы» иузәрдион автор.

Къамерлан райгуырди 1936 азы 16 майы Щхинвалы, интеллигентон бинонты 'хсән. Йә мад әмә йә фыд уыдысты зындонд ахуыргәндҗытә. Къамерлан сыйзтәрин майданимә каст фәзи Щхинвалы дыккәгәм астәүккаг скъола. Ацы скъола иннәтәй тынгдәр здәхт уыди сәрибар хъуыды әмә национ культурәйирдәм. Ам чи ахуыр кодта, уыдонәй бирәтә систы зонад әмә аивады зынгә кусджытә. Скъолайы фәстә Къамерлан бакасти Мәскүйы университеты философийы факультеты, стәй та аспирантурәй, сси философон зонәтты кандидат. Ирыстонмә куы сыздәхт, уәд куыста Дзәуджыхъәуы уәлдәр скъолаты философийы ахуыргәнәтәй.

Биазырты Къамерлан уыд әхсайәм азы фәлтәрәй. Нә бәстә цы әвирхъау репресситә бавзәрста, уыдоныл фондз әмә сәедз азы бәрц куы рацыд, уәд ацы фәлтәр йә кары бацыд әмә бавнәлдта сәрибары идеал национ-культурон бынтимә башу кәнынмә әмә бандидзынмә. Фәлә «дыңзыхъармы заман» бирәе нә ахаста, разынди мәнг, әмә йә раивтой «мид-цоппайы» хъызтытә. Раестдзинад агурдҗыты әрыгон фәлтәр фыдәнхъәл фәзи — йә фәдым баftyдысты паддзахады әххуырст дзырдхәсджытә, цензурае йын йә авналәнтә скъуындәг кодта, әнәфенд-әнәджелбетт критикә йыл цыыф калдта.

Армæст иугæйттæ нæ бакуымдтой басæттын, æрмахуыр суæвын. Уыцы иугæйттæй уыди Къамерлан дæр. Йæ уацтæ йын ам, Ирыстоны, тæппуд редакцитæ сæхимæ æмгæрон нæ уагътой. Уыйхыгъд ын цыдысты Мæскуыйы кадджындæр журналты, газетты, зæгъæм, «Дружба народов»-ы, «Искусство»-ы, «Правда»-ы...

Ахуыргонды хуыдтой алыхуызон конференцитæм, цæлхæмбырдæй бадтытæм, цæмæй раст æмæ профессионалон уагыл дзура Ирыстоны социалон æмæ культурон уавæры тыххæй. Йæ ныхас-иу адæммæ сæвзæрын кодта тыхджын, стæй — раст цы у, уый зæгъын хъæуы — фæйнæхуызон æнкъарæнтæ, уымæн æмæ йæ зæрдæйы ныхмæ цæуын йæ бон нæ уыди, карз уыдысты йæ симпатитæ дæр æмæ йæ антипатитæ дæр. Фыдæнхъæлæй нæ баззад: йæхи цæстæй федта, Ирыстон байуы фæндатыл күйд æрлæууыд, уый. Нæ адæмы иумæйаг фидæн аразыны хъуыддагмæ йæхæдæг дæр ахадгæ удвæллой баҳаста: уыди, «Хуссар-Цæгат», зæгъгæ, уыцы змæлды сæрдар, фæстаг азты джиппы уагъта хæдбар «Ног газет», æдæрсгæйæ, хъæддыхæй дзырдта йæ хъуыдитæ кæддæриддæр æмæ кæмдæриддæр.

Йе 'ромдзырды тыххæй йæм хицæуттæ дæр схæрам сты, йæ куистай фæхауди, бирæ рæстæг æй никæдæмуал истой, æмæ йæ бинонтæ цардысты мамæлайы къæбæрæй.

Биазырты Къамерлан иттæг хорз зыдта ирон культура, уыдис æнуывид патриот, æргомдзырд æмæ хæрзарæхст полемист, суанг йæ райгуырæн бæстæйæн дæр йæ аиппытæ нæ барста, йæ зонд æмæ йæ уды æвастæй ныхас никуы кодта, алцы дæр иста йæ риссаг зæрдæмæ, æмæ йын бафæллад.. Амæ ахæмæй — раст æмæ ныфсхаст адæймагæй — цæрдæни нæ зæрдæты.

Рухсаг у, Къамерлан.

Хъодзаты Ахсар
Бзарты Руслан
Хозиты Петр

Цъары фәрстыл:

1. Тox.
2. Къостамәә гәсгәә.
3. Ағуыппәә дуне.
4. Къостайы мотив.

* * *

Технический редактор
Корректор
Компьютерный набор
Компьютерная верстка
Дизайн

Виктория БОРАЕВА
Заира КАРАЦЕВА
Марина КИРГУЕВА
Ирида КОДЗАТИ
Залина ГУРИЕВА

* * *

**Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132**

**Журналы цы әрмәә рацәау, уымәй әңдәәр мыхуырон оргән күы пайды кәна,
уәәд хъуамәә амында, «Mah дуг»-әй ист кәй у, уый.**

**Журналмә цы къухфыстытә цәуу, уыдан редакци рецензи нә кәнен,
стәй сә автортән фәстәмә нә дәтты.**

**Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания**

**Подписано к печати 20.12.06. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура
шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,93. Учетно-изд. л. 8,98.**

Тираж 1500 экз. Заказ № 2501.

**Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru**

**Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.**

Индекс 73247

